

I-597

8,152

A

615^e

ՀԵՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒՆԻԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԵԱԳՐՈՒԹԵԱՐԿ
ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ (11րդ.?)

XV Գ Ի Ր Բ
1907 թ. ՅՈՒՆՈՒՄՐ

11

Թ Ի Փ Դ Ի Ս
ՏՊԱՐԱՆ «ՀԵՐՄԷՍ» ՄԱԴԱԹԵԱՆ ՓՈՂ. № 5
1907

ԱՆՆԱԶԻՏ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

Բաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris 6.
17. Rue La Brayere

ԱՐԱՐԱՏ

Ամսագիր ԼԸ տարի

Բաժանորդական 4 ր.

Հասցեն՝ Редакция «Араратъ» Ба-
гаршанатъ

ՇՐԵՐԵԼՔ

ՕՐԱԳԻՐ

Բաժանորդական է 40 ֆր.

Հասցեն՝ Rédaction du journal A-
REVELK Constantinople

ԲԱՋՄԱՎԷՊ

ամսաթիւ բաժանորդական է
10 ֆր. (4 րուբլի)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue
«Basmavep». Venise Italie. S. Lazare

ԲԱՆԱՍԷՐ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Բաժ. 15 ֆ. կամ 6 ր.

Հասցեն՝ Basmadjian 112 Bd.
Rosechouart Paris.

ՃԱՄԱՆԱԿ

ՕՐԱԳԻՐ

Բաժ. 7 ր.

Հասցեն՝ Red. «Համանակ» Тиф-
лисѣ.

«ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ»

Ի տարի.

Բաժ. 6 ր. կամ 15 ֆ.

Հասցեն՝ Redact. de la Revue
«Handess Amsorya» Au Couvent
des. RR. PP. Méchitharistes Vien-
ne. VIII₂ Mechitaristengasse 4.

ՄՇԱԿ

Օրագիր. ԼԵ տարի.

Բաժանորդական է 10 րուբլի.
Հասցեն՝ Тифлисѣ. Red. «МШАКЪ»
Tiflis. Red. du jour. arménien
«MSCIAK»

ԱԼԳԻՐ—ՏԱՐԱԶ

Բաժանորդական ԵՐԿՈՐԸ ժի-
սին պրիմիաներով տարեկան 10 ր.
Հասցեն՝ Тифлисѣ, Red. журн.
«АГБЮРЪ-ТАРАЗЪ». Tiflis, red.
«Agbur—Taraz».

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

շաբաթաթիւ

Բաժ. 10 ֆր.,

Հասցեն՝ The «Hayrenik» Pul. Co.,
Boston Mass 27. Beach. St.

ՀՈՍԱՆՔ

օրաթիւ.

Բաժ. 6 ր.

Հասցեն՝ Red. Осанкѣ, Тифлисѣ.

ՀԱՍԿԵՐ

Մանկական ամսագիր.

Բաժ. 3 ր.

Հասցեն՝ Red. Аскерѣ. Тифлисѣ.

ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շաբաթաթիւ.

Բաժ. 4 ր.

Հասցեն՝ Нор-Амхатанкѣ, Беѳу-
товская 56 Тифлисѣ.

ՄՈՒՐՃ

Ամսագիր ԺԷ տարի.

Բաժանորդական է 10 րուբլի
Հասցեն՝ Тифлисѣ. ред. журнала
«МУРЧЪ» Tiflis Red. de la ravue
«MOURTCH»

ԱԽՈՒՐԵԱՆ

օրագիր.

Բաժ. 3 ր.

Հասցեն՝ Red, Ахуриянѣ, Александ-
рополѣ.

ՀԵՅՈՑ ԵԶՐԵԴԵԿԵՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XV Գ Ի Ր Գ
1907 Թ. ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս
ՏՊԱՐԱՆ «ՀԵՐՄԷՍ» ՄԱԴԱԹԵԱՆ ՓՈՂ. № 5
1 9 0 7

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԸ. Մ. Աբեղեանի . . .	5— 52
ՀԱՄԾՈՒՐԱՅԻՈՒ ՕՐԷՆՍԳԻՐՔԸ. Լ. Բաքայեանի.	53— 61
ԴԱԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱԿԱՅ ՈՐԴԻԿ. Կոստանեանի	62— 67
ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱԳԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ. Խ. Սամուէլեանի	68— 90 ⁸⁴
ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ՄԵՍ-	85
ՐՈՎԸ ՎԱՐՂԱՊԵՏԻ	91—132
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ ԿԱՄ ՆԱԽՃԱ-	
ԻԱՆ. Ե. Հալայեանի	133—163
ՆՈՐ-ԲԱՅԱՋԵՏԻ ԳԱԻԱՌ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ, Ե. Հալայեանի	164—205
ՄԻ ԴՐՈՇՄ	163 և 213
ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ	207—213
ԲԱՂՈՒԱԾՔ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱ-	
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.	214—217
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

AZGAGRAKAN HANDESS

Revue Ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

X ANNEE

1907. № 1.

Sommaire

Rechèrche sur l'épopée populaire arménienne, *par M. Abeghian*

Le codexe de Hammourabi, *par L. Babayan.*

Les notes ethnographiques de l'évêque de David, *par C. Costanian.*

Le droit coutumier arménien sur l'héritage, *par Samouélian.*

Etschmiadzin et les anciennes églises arméniennes, *par arch. Mesrop.*

Le district de Nachitschévan, *par E. Lalayan.*

Le district de Novo-Bayazet, *des fouilles, par E. Lalayan.*

Bibliographie. Etc.

Adresse: Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis (Caucase).

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊ

Մ. ԱՖԵՂԵԱՆԻ

Վերջինս յիշուում է միայն մի պատմուածքի մէջ (3-րդ, 39) Դաւիթ Մարամեկիքին յաղթելուց և ներելուց յետոյ դնում է «Գիւ գետաց ջրի վրէն» լողանալու և բռնուում Մարամեկիքի մարդկանցից: Գիւ գետը թերևս Գայլ գետը լինի, որ Նրզնկայի մօտ է և թափուում է Արևելեան եփրատի մէջ: Սրուանձտեան (Գրոց ու Բրոց եր. 112) Գայլ գետ դնում է իբրև վարագայ սարի տակից բխած ջրերը, որ իբր թէ գետնի տակով անցնելով ծովի մէջ են դուրս գալիս և որոնց վրայ առասպելներ են պատմում:

Մենք բերինք ըոլոր աշխարհագրական անունները, որ կան մեր վէպի ծանօթ պատմուածքների մէջ: Դրանք պարզ ցոյց են տալիս, որ վէպի ամեն մի գործողութիւն կապուած է որեէ տեղի հետ, որ իրապէս կայ և մեր երկրի պատմութեան մէջ մի դեր է կատարել, յատկապէս, ինչպէս կը տեսնենք, այն շրջանում երբ Սասունը նշանաւոր է հանդիսացել: Վերևում դրած թուականները՝ Բաղդադի խալիֆայութեան (750—1258), Նտլիանց Մսրայ մելիքների (1169—1250), Խլաթի Շահի Արմենների, Մուսուլի (1127—1234) և Ջղիրէի (1180—1250) աթաբեկութեանց, Լօռուայ իշխանութեան (11-րդից 13-րդ դար) Վրաստանի տիրապետութեան (նոյն դարերում) և Ատրպատականի աթաբեկութեան (1136—1225) համար—մեզ պարզ կերպով տանում են մինչև 13-րդ դարու կէսը, թաթարների արշաւանքների ժամանակները: Այդ ժամանակից յետոյ եղած իշխանութիւնների յիշողութիւն գրեթէ չկայ վէպի մէջ, եղածներն էլ, ինչպէս Աջմու Շահ, Սուլթան Մուրադ, էական նշանակութիւն չունին: Վէպն իսկապէս իւր հաստատուն կերպարանքն ստացել է մինչև 13-րդ դարու կէսը և այնուհետև խոշոր և էական փոփոխութեան չի ենթարկուել:

Բայց երբ և ի՞նչ դէպքերի ազդեցութեան տակ ինչպիսի փոփոխութիւն է կրել դարերի ընթացքում:

Ե.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հնագոյն պատմական յիշողութիւնները, որ պարզ կերպով երևում են վէպի մէջ, վերաբերում են Բաղդադի խալիֆայութեանը կամ, աւելի ճիշտ, արաբացոց տիրապետութեան ժամանակին: Ուստի և այդ ժամանակից սկսած տեանենք մի քանի նշանաւոր պատմական անձերի և դէպքերի մասին, որոնք նիւթ են դարձել մեր վէպի համար:

Թեոդորոս Ռեսունի:—Արաբացոց արշաւանքների սկզբում, 7-րդ դարում, նշանաւոր է հանդիսանում Ռշտունեաց իշխաններից մէկը, Թեոդորոս Ռեսունի, անդակից Սմբատ Բագրատունու որդի Վարազտիրոցին, որ և Ասպետ, որի հետ և մեծացել էր նա ի գլխին Սուրով արքային Պարսից (Սերէոս եր. 115): Վարազտիրոցի մարզապետութեան օրով արդէն նա ազդեցիկ մարդ էր ամբողջ երկրում: Արաբացոց Հայաստան մտնելուց քիչ առաջ՝ հայերը հալածում են իրենց զօրավար Դաւիթ Սահառունուն և «անմիաբան լեալ ազատացն հայոց, գրում է Սերէոս (եր. 103), կորուսին զերկիրս հայոց: Բայց միայն աստուածասէր իշխանն Ռշտունեաց գաւառին Թէոդորոս կազմէր զզաւրս իւրոյ կողմանն հանապազ և զգուշանայր զտիւ և զգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեան, ոչ սակաւ աւճիրս գործէր ի թշնամեաց: Եւ շինեալ զԱշխմար կղզի անդ ապրեցուցանէր զբազում գաւառս» Այս պատրաստութեան հետեանքն այն է լինում, որ երբ արաբացիք յունաց կողմից անպաշտպան երկիրն աւերում ու գերում են, Թէոդորոսն է միայն կարողանում ասպատակութիւնների առաջն առնել: Ուստի և յունաց կայսրի կողմից Հայոց զօրավար է կարգւում և պատրիկոսութիւն ստանում, ապա և Հայոց աշխարհի իշխան դառնում: Այնուհետեւ Հնայելով տեղի յոյների հանած ամեն տեսակ արգելքներին, նա Հայաստանում ժամանակի միակ կառավարիչն է մնում և յաղթութիւններ տանելով արաբացոց վրայ՝ շատ գերի և աւարներ է ազատում: (Սեր. 114. 117 հտ.):

Բայց շուտով Թէոդորոսը տեսնում է, որ Կ. Պոլսում ներքին խռովութիւնները չեն պակասում, որ նրանով մեր երկիրն անպաշտպան են թողնում ու միայն կրօնական հալածանքներ հանում հայոց և հայ եկեղեցու դէմ. և վերջապէս Սասանեան պետութիւնն ընկնում է արաբացոց աճող զօրութեան առաջ. ուստի և նա, երբ արաբացիք նորից յարձակւում են հայոց վրայ, իւր հետ միաբանեցնում է բոլոր հայ իշխաններին ու ենթարկ-

ւում արաբացոց: Յոյները կատաղում են և անձամբ գալիս է
Կոստանդին կայսրը հարիւր հազար զօրքով՝ պատժելու Թէոդորոսին
և հայ իշխաններին: Վերջիններս բոլորը հպատակում են
նրան. զօրավար կամ «իշխան հեծելոց» կարգւում է Մուշեղ Մա-
միկոնեան: Բայց Թէոդորոսն իւր փեսաների հետ հաստատ է
ֆնում իւր որոշմանը. նա իւր մի փեսայ՝ Մամիկոնէից տէր Հա-
մազասպի հետ ամրանում է իւր կղզում ու գաւառում. իսկ նրա
միւս փեսայ Գրիգորը՝ իւր հայր Թէոդորոս Վահեռունու հետ ամրա-
նում է Արքայ բերդում: Կոստանդին կայսրը բան անել չի կարո-
ղանում և միայն կրօնական վէճ ու խնդիր հանելով ու Թէոդորոս
Ռշտունուն նշովք կարգալով՝ յետ է դառնում: Իսկ Թէոդորոսն
արաբացոց օգնութեամբ երկրից հալածում է յոյներին և ապա
գնալով Դամասկոս Մաւհասի մօտ (661—680 թ.) իշխան է կարգ-
ւում Հայոց, Վրաց, Աղուանից և Սիւնեաց վրայ մինչև Կաւկաս
լեռն ու Ճորայ պահակը և մեծ ընծաներ ստանալով, «հանդերձս
ոսկեղէնս և ոսկեթելս և Վառ մի նորին օրինակաւ», վերադառ-
նում է:

Մամիկոնեացի.—Թէոդորոսի մահից յետոյ հայոց աշխարհի
իշխանութիւնը վարում է նրա փեսան, Դաւթի որդի Մամիկո-
նէից տէր Համազասպը, որը, սակայն, շուտով Հռոմայեցոց կողմն
է անցնում: Ռշտունիք, որ բարձրացած էին, Թէոդորոսից յետոյ
դարձեալ երկրորդական դեր են կատարում: Երկրի մէջ ազդեցիկ
ու կարեւոր տեղ են բռնում երկու հին մրցակից իշխանական
տոհմերը, Մամիկոնեանք և Բագրատունիք: Տարօնի և Սասունի
տէր Մամիկոնեանները, որ միշտ անկախութեան դրօշակ էին
պարզել Հայոց տիրող պարսիկների դէմ, իրենց այդ դերը հին
աւանդութեամբ շարունակում են կատարել և արաբացոց օրով
թէ Օմարեան (661—750 թ.) և թէ Աբասեան (750—1258 թ.) հա-
րըստութեան ժամանակ: Այսպիսի մեծ ապստամբութիւններից են
8-րդ դարում Համայեակի որդի Արտաւազդինը, որ սպանում է
«գհրամանատար հարկին» (Ղևոնդ, եր, 158 հտն) և աւելի ևս Հրա-
հատի որդի Մուշեղ Մամիկոնեանինը, որ ընդարձակ ծաւալ է
ստանում և մինչև անգամ կարծում են թէ պիտի Հայոց թագա-
ւորութիւնը վերականգնեն: Ապստամբութեան պատճառ լինում
են միշտ ծանր հարկերը:

Բագրատունիք Տարօնում.—Շուտով Մամիկոնեանները տե-
ղի են տալիս Բագրատունիների առաջ, և 9-րդ դարու մէջերին
Տարօնի և Սասնոյ տէր տեսնում ենք Բագրատունի իշխաններին:
Տարօնն այդ ժամանակ կատարում է կարեւոր դեր. նա կոչւում է
«տուն Հայոց», իսկ նրա իշխանը՝ «իշխան Հայոց»: Տիրասէր Սա-

սունցիք սիրով կապւում են այժմ իրենց նոր իշխաններին: Զգոյշ և արաքացոց կուսակից Բագրատունիք, սակայն, Տարօնում հաստատուելով՝ կարծես ենթարկւում են այս գաւառի հին վիպական ոգուն և խաղում են նոյն դերը, ինչ որ Մամիկոնեանք: Նրանց օրով ահա 9-րդ դարու կէսին կատարւում էր Սասնու պատմութեան մէջ ամենից յայտնի և այն՝ եղերական դէպքը, որով Սասունն արժանանում է մեր պատմագիրների ուշադրութեանը և որի յիշողութիւնները գտնում ենք մեր վէպի մէջ:

Կոիւ հարկահանութեան համար:—Տարօնի և Տօրոս լեռան, այսինքն Սասունի (Վարդանայ պատմ. տիեզ. Մոսկվայ. 1861. եր. 110) իշխանն է Բագրատ Բագրատունի, որ նստում է Մուշ քաղաքում և, ինչպէս գրում է Թոմա Արծրունին (եր. 107 հտ.) ունէր յայնժամ զզլխաւորութիւն բարձակցութիւն (բարձակցութեան?) իշխանաց Հայոց, կամ, ինչպէս Յովհանէս կաթողիկոսն (եր. 65) գրում էր «հրամանատար և իշխան իշխանաց Հայոց»: Զափր (Մուսեաքի 847—861 թ.) ամիրապետը ուղարկում է Ապուսէթ անունով մէկին Հայոց աշխարհը վերակացու և «հաւատարիմ ի վերայ հարկաց արքունի»: Սա բան անել չի կարողանում և շուտով յետ է դառնում Բաղդադ՝ հաւատարիմ զվերակացութիւն աշխարհիս Հայոց և հարկս սրբունի ի ձեռս Մուսէի ումեմն որդւոյ Զօրահայի հագարացւոյ, որ տիրէր յայնժամ Արզնայ և ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարօնոյ»: Մուսէն, որ ըստ արաբական աղբիւրների (Տոմաշէկ, եր. 27) ևս ըստ Թոմա Արծրունու Բագարատի փեսան էր, ունենալով նրա քրոջը, զօրք է ժողովում և մտնում Տարօն, որովհետեւ հարկի պատճառով մեծ խռովութիւն է ընկնում իւր և Բագարատի մէջ: Բագարատը, միացած Աշոտ Արծրունու և ուրիշ իշխանների հետ, կռուի մէջ յաղթում է Մուսէին, որ փախչում, ամրանում է Բաղէշում: Այստեղ հայերը պաշարելով նրան նեղն են ձգում, «մինչ ելեալ արտաքս տիկինն ի հետինոս լի հառաչանօք՝ բաւական համարել զգործ նահատակութեանն... և համոզեալ ի միջի նոցա յուղարկել զնոսա, զի էր քոյր Բագարատայ» (Թոմա եր. 110):

Ամիրապետը զայրացած ուղարկում է Ապուսէթի որդի Յուսուփին, որ Ատրպատականից Աղբալ մտնելով և այնտեղից Բըղնունիք անցնելով՝ գալիս մտնում է Խլաթ աւերում է ամբողջ աշխարհը բացի Լեռնային խութից, որ է Սասունը: Բագարատ խաբուելով բռնւում է և շղթայի զարնւած ուղարկւում ամիրապետի մօտ: Այնուհետև Յուսուփ 851—852 թուի ձմեռն անց է կացնում Մուշ քաղաքում: Բագարատի որդիքը Աշոտ և Դաւիթ ազատւում են փախչելով Խութի լեռնականների մօտ:

Սասունցիք, որոնց համար Թոմասն ասում է թէ տիրասէր են և «ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ գան միաբան յօգնութիւն իշխանացն», այս անգամ կատարում են իրենց անունն անմահացնող գործը: Տեսնելով որ իրենց իշխանը գերի տարուեցաւ և որ իրենց ևս գարնանը նոյնը պիտի վիճակուի ինչ որ դաշտեցիներին, «համագունդ ի մի վայր հաւաքեալ և զմի զինուորութիւն զինուորեալ և յանկարծակի ի վերայ տարմարար յարձակեալ» (Յովհ. կաթ. եր. 66) կոտորում են արաբացոց զօրքերը Մուշ քաղաքում, սպանում են և ոստիկան Յուսուփին և ազատում գերին ու աւարը: Նրանք առնում են իրենց Բաղարատ իշխանի վրէժը: Այս գործի մէջ, բացի Դաւթից և Աշոտից, Սասունցոց գլուխ է անցնում Յովնան անունով մէկը. «Իւրեանէն Խուլթաց» (Թոմա Արծր. եր. 188):

Սասնոյ աւետուր Բուղայի ձեռնով եւ Դաւթի ու Յովնանի գեղութիւնը:—Գուժկանն իսկոյն շտապում հասնում է ամիրապետին թէ քո զօրավարն՝ սպանուեցաւ և Հայոց աշխարհն ապստամբել է քո իշխանութիւնից: Կատաղում է Բաղդադու Խալիֆան և խորհուրդ անելով իւր մեծամեծներէ հետ՝ իւր երկրի բոլոր սահմաններից ու հպատակ ազգերից հրովարտակ ուղարկելով զօրք է ժողովում և երկու հարիւր հազար զօրքի բանակ կազմելով՝ զօրավար է կարգում մի արիւնարբու թուրք, Բուղայ անունով, որ գայ պատժի հայերին: Այս զարհուրելի ու նենգաւոր, խարդախ ու խաբեբայ թուրքի գործած աւերմունքները գրեթէ ամբողջ Հայաստանում՝ յայտնի են: Նրա առաջին գործն էր իհարկէ գնալ Տարօն և Տաւրոսի բնակիչներին պատժել: Բաղարատի որդիքն իրենց Սասունցոց հետ երկար դիմադրել չեն կարողանում. Աշոտ և Դաւիթ իրենց ազգակիցների հետ շուտով բռնում ու Բաղդադ են ուղարկւում¹⁾: Բուղան ասում, է Յովհ. կաթողիկոսը (եր. 67.) «Իբրև զկայծակն փայլալինահար զաշխարհն արարեալ... ասպատակ զզօրս իւր սիւսէ ընդ ծործորս ի լերինն Տաւրոսի և երեսս Գաւառին (Սասնոյ): Եւ նախ զբնակեալսն ի խոխոմն լերինն՝ զորքս ըմբռնէինն՝ տապաստ երկրի տային անողորմ սրով. իսկ զԳաւառին հեծելագունդն զգոեհիկս զոմանս սրոյ ճարակ տային, և զայլս ձերբակալս արարեալ առ բռնաւորն հասուցանէին՝ տոռամբք զնոսա քարշեալ: Իսկ զանձնագեղս և զերեսաւորս և զգունեանս

¹⁾ Ստեփանոս Տարօնացին (եր. 107) Բաղարատի երեք որդիք է բռնուած գնում. «Կալաւ զերեսին որդիսն Բաղարատայ և կոտորեաց զխուլթեցիսն առ հասարակ ի վերայ լերինն, որ կոչի Վաշգիւնակ»:

արտաքոյ այլոցն տրոհեալ վասն անօրէն յօրէնս իւրեանց դարձուցանելոյ ըստ ամիրապետին հրամանի. և զայլս ևս մնացականս առ ի նոցանէ հրամայեալ սրով վատնել»։ Ու ճանապարհ է ընկնում Բուղան նոյնը և ուրիշ գաւառներում գործելու։ Իզուր այդ ժամանակ Խուլթեցի Յոֆնանն աշխատում է լեռնականների հետ զիմադրել Բուղային և ազատել գերիներին. նա մեծամեծ վնասներ է հասցնում արքունի զօրքին, բայց արաբական զնդերը յաղթում են և իրեն՝ Յոֆնանին էլ բռնում են ու շղթայած ուղարկում Բաղդադ։ Այստեղ են բերում և Հայաստանի միւս գաւառներից գերուած իշխանները։

Դաւթի ուրացութիւնն և իշխանութիւնը.—Ամիրապետի ցանկութիւնն էր հայերին սարսափով պահել իւր հարկի տակ և երկրի իշխաններին քրիստոնէութիւնն ուրանալ տալով՝ աշխարհը սերտ կապել իւր տէրութեան հետ։ Ուստի բանտում երկար տանջուելուց յետոյ՝ գրեթէ բոլոր գերի հայ իշխաններն երեսանց ուրանում են իրենց հաւատը։ Սակաւները միայն, որոնց թւում և Յովնանը, նահատակում են հաստատ մնալով իրենց հաւատին։ Ուրացողների պարագլուխ հանդիսանում է Բագարատը (Թոմա Արծր․ 158), որին հետևում են և միւսները։ Բայց ուրանալուց յետոյ էլ անմիջապէս բոլորը յետ չեն ուղարկում իրենց երկիրն, այլ զեռպահում խալիֆայի բանակի մէջ և հետզհետէ են վերադառնում։

Դժբախտաբար միւր պատմագիրները մանրամասնութիւններ չեն տալիս նախարարների վերադարձի մասին։ Յովհաննէս կաթողիկոսը (եր. 73) յայտնում է թէ Շապուհ Բագրատունին մանրամասն գրել է այդ մասին և թէ ոյք ի նոցանէ հոյակապք և հարուստք և ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան և կամ ոյք յումեքէ եղեն հարստահարեալք և կամ զվախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ. ուստի և ինքը չի երկրորդում։ Իսկ Թոմա Արծրունին գլխաւորապէս Արծրունեաց ազատների մասին է գրում, և պատահաբար միայն ուրիշների մասին, որոնց թւում և Տարօնի ու Սասնոյ տէրերի համար։

Գերութիւնից հաւատն ուրանալով վերադառնում են և Բագրատի որդիքը, Աշոտ և Դաւիթ։ Աշոտը յիշում է իբրև «կորապաղատ հայոց իշխան», այլ և «իշխան Տարօնոյ» (Թոմա. եր. 218 հտ.) Իսկ թէ փոքր եղբայրը՝ Դաւիթ այդ ժամանակ ինչ վիճակ է ունեցել և ինչ գործեր է կատարել՝ չգիտենք։ Իմանում ենք միայն, որ նա արեւայ մականունն է կրել և եղել է Արծրունեաց Գրիգոր Դերանիկ իշխանի փեսան, ունենալով նրա քոյր Մարիամին։ Ժամանակը բռնութեան, ուժի և հարստահարութեան էր։ Քսութիւնը մեծ գործեր էր կատարում։ Դերանիկ մօտ ամ-

բաստանում են Աշոտի համար, որպէս թէ նա Դերանկին իշխանութիւնից ձգել է ուզում. ուստի և սա առանց այլայլութեան յանկարծակի բռնել է տալիս իւր խնամուն ու դնում Վասպուրականի Սեան ամրոցում: Ապա հրամայում է իւր ազատագունդ զօրքին, որ իւր փեսայ Դաւիթ արքայի ետևից դնան տիրելու բոլոր աշխարհին, այսինքն Տարօնին ու Սասունին և նրա ամրոցներին: Եւ այսպէս Դաւիթը գառնում է Հայոց իշխան: Աշոտն այնուհետեւ ապառուում է բանտից, բայց իշխանութիւնից զրկուած է մնում: Ծիշտ այն միջոցին երբ «Դաւիթ արքան» իւր եղբոր տեղ տէր է դառնում Հայոց տանը, այսինքն Տարօնին ու Սասունին, Հայոց վրայ թագաւորում է իշխանաց իշխան Աշոտը, Հայոց տռաջին Բագրատունի թագաւորը: Սա, ինչպէս յայտնի է, խնամութեան կապերով բարեկամութիւն է անում հօր իշխանների հետ, որոնց թոււում և Դաւիթ արքայի հետ, վերջինիս որդի Աշոտին տալով իւր Շապուհ որդու պղծկան:

Դաւթեան Առոսի անկումն իշխանութիւնից.—Դաւիթը եօթը տարի իշխանութիւն վարելուց յետոյ մեռնում է Սմբատի թագաւորութեան օրով (894 թ.): Տարօնն ու Սասունն այնուհետեւ այլ ևս երկար չեն կարողանում իրենց անկախութիւնը պահել և մնալ Հայոց թագաւորութեան մէջ: «Մեծ իշխանն Իսմայիլեան՝ Ահմատ, որ տիրեալ ունէր զՄիջագետս Ասորոց մինչև ցՊաղեստին», տիրում է և Աղձնիքին և երբ մեռնում է Դաւիթը, կամաց կամաց սկսում է իւր ձեռքի տակն առնել և Սիմ լեռն ու Տարօնը: Դաւթի եղբորորդին՝ Գուրգէնը սպանւում է կռուի մէջ. իսկ որդին Աշոտ բան անել չի կարողանում: Այս Ահմադը, որ նստում էր Ամիդում, ոչ միայն Տարօնն է իւր ձեռքը ձգում, այլ և թեկնածում է ամիրապետի ամենայն Հայոց: Եւ կային հայ նախարարների մէջ այնպիսիք, որ օգնում էին Ահմադին. այսպիսիներից էին Վասպուրականի ազատները, որոնք չէին քաշոււմ նոյն իսկ Ամիդ քաղաքը վնալ և Ահմատին իրենց ծառայութիւնը խոստանալ:

Հայոց Սմբատ թագաւորը մի քանի անգամ գրում է Ահմադին յետ քաշուել Տարօնից և այդ աշխարհը յետ տալ իւր Շապուհ եղբոր փեսայ Աշոտին. Բայց Ահմադն ուշադրութիւն չի դարձնում նրան: Թագաւորը գէնքի է գիմում Ահմադի գէմ, բայց պատերազմը դժբախտ է լինում Սմբատ թագաւորի համար, որովհետեւ Վասպուրականի արծրունի իշխանները, որոնք թագաւորութեան էին զիմում, կռուի մէջ դաւաճանում են հայոց թագաւորին: Այնուհետեւ Տարօնն ու Սասունն ընդ միշտ կտրոււմ են Հայոց պետութիւնից և Դաւթի որդի Աշոտը զրկւում է իւր հայ-

րենի աշխարհից: Բայց Հայաստանի այս մասը երկար չի մնում Միջագետքի արաբացի իշխանների ձեռին. այլ շուտով 10-րդ դարում ենթարկւում է Բիւզանդական իշխանութեան, որը յիշում են մի քանի հայ իշխաններ Տարօնի:

Բաղ ամիրայ եւ Մրուանեանք.—Տասներորդ դարի վերջին քառորդին Ամիրայի Բաղ էլ Կուրդի ամիրան օգտուելով Բիւզանդական կայսրութեան շփոթութիւնից իւր իշխանութեան տակ է ձգում Տարօն, Խլաթ, Հարք, Արճէշ և Ապահունիք և կազմում մի իշխանութիւն, որ գրեթէ անկախ էր Բաղդադի Խալիֆայից: Նրա համար գրում է Ստեփանոս Տարօնացին (Գ. Ժա. 192). «Եւ մինչ զայսու շփոթմամբ էլ թագաւորութիւնն Յունաց՝ Խլաթայ և Նփրկերտոյ (Մուֆարդին) ամիրայն Բաղն վերստին շինէ զքաղաքն Մանաղկերտ, և սրով և գերութեամբ անմարդացոյց զգաւառն Տարօնոյ, յաւարի առեալ զքաղաքն Մուշ, խողխողեալ զքահանայս յեկեղեցւոյն, որ Սուրբ Փրկիչ անուանի, ողորմելի տեսակաւ, յորում արեան ներկուածք ցարդ ևս ցուցանին ի նոյն եկեղեցւոյն»: Բաղի մահից յետոյ (990 թ.) նրան յաջորդում է իւր քրոջ որդին Աբու Ալի բեն Մրուան, որ քրդական ծագում ունէր, և հետզհետէ այդ իշխանութիւն ընդարձակւում է իւր մէջ ընդունելով նոյն իսկ Հալերը: Այս Մրուանեան հարստութիւնը տևում է մինչև Սելջուկեանց տիրապետութիւնը (990—1096 թ.): Այս հարստութեան ժամանակից սկսած քրդերը Միջագետքից բարձրանում են դէպի Հայաստանի լեռները. բայց մինչև 13-րդ դարի վերջերը Սասունում դեռ քրդեր չեն յիշւում:

Սելջուկներ եւ Լօռուայ քաղաւորութիւն.— Յաջորդ 11-րդ դարում Հայաստան են մտնում արևելեան մի նոր ժողովուրդ, Սելջուկեան թուրքերը: Սկզբում դրանց յարձակումներին դիմադրում են հայերը, բայց շուտով հայ իշխանութիւնները, ինչպէս յայտնի է, քաջքայլում են, հայաստանի մեծ մասին տիրում են յոյները: Շատ չի անցնում և մեր երկիրն ողողւում է սելջուկեանց ասպատակաւոր խմբերով. իրար ետևից ընկնում են հայոց մանր իշխանութիւնները և սկսւում է հայ իշխանների և ժողովրդի մի մեծ գաղթ դէպի արևմուտք: Յոյն զօրավարները երկիրը պաշտպանել չեն կարողանում, և Տուղրիլի յաղթական զօրքերը մինչև փոքր Ասիա են հասնում և առ ու գերի առած դառնում: Միջագետքի և Հայաստանի գրեթէ բոլոր իշխանութիւնները ենթարկւում են այս նոր մահմեդական ազդին:

Հայաստանի հիւսիսային կողմում բազրատունեաց թագաւորութեան վերջերում հիմնուած էր Աշոտ Ողորմածի որդի Գագիկի որդի Դաւիթ Անհողինի ձեռով մի նոր հայ թագաւորութիւն, որ

յայտնի է Լօռուայ կամ Աղուանից անունով, մայրաքաղաք ունե-
նալով Լօռին: Այս իշխանութիւնը, որ բաւական ընդարձակուած է,
սկզբում ղեմադրուած է թուրքերին, և ապա Դաւթի որդին ու
յաջորդը Կորիկէն իւր աղջկան տալով Տուզըիլի յաջորդ Ալիասլա-
նին, բարեկամանում է սրան և առժամանակ ապահովում իւր
երկիրը (1064 թ.): Բայց այս հայ իշխանութիւնը, ինչպէս և
Սիւնեաց թագաւորութիւնը, երկար չի գիւմանում: Վերջը Սել-
ջուկներն այս իշխանութիւնն էլ գրաւում են: Ըստ Կիրակոս
գանձակեցու Լօռին առնում է Խզըն, որ յաջորդում է Բեկիա-
րուխին (1094—1103 թ.), ուրեմն 12-րդ դարու սկզբներում:
(Մատթէոս Ուռհ. եր. 174. 265. 278. Կիրակոս գանձ. եր. 59. 89):

Բայց շուտով հիւսիսային կողմում զօրանում են վրացիք, և
Օրբելեան իշխանները, որ խնամացած էին Լօռուայ Կիւրիկեան
Բագրատունի թագաւորների հետ, ընդարձակում են Վրաց թագա-
ւորութեան սահմանները և իրենց քաջութիւնների համար կա-
լուած են ստանում իրենց ազգականների աշխարհը՝ Լօռին իւր
գաւառով: Այնուհետեւ այդ երկիրն անցնում է վրաց զօրավար
հայ ազգի իշխան Զաքարէին և իւր որդոց (Ստեփանոս Օրբելեան
եր. 277. 282. 287):

Մամիկոնեան իշխանութիւն Սասունում.— Սելջուկների ար-
շաւանքների ժամանակ Սասունը կառավարւում էր անկախ հայ
իշխաններով և շնորհիւ երկրի ամուր գիրքին ու բնակիչների
քաջութեանը՝ ապահով էր մնում ասպատակութիւններից, և Սա-
սունցիք նոյն իսկ օգնութեան էին հասնում դաշտեցի հայերին:
Այսպէս 1036 թուին, արաբացի մատենագիրներից մէկի ասելով,
նրանք իրենց լեռներից ներքե իջնելով՝ օգնում են դաշտեցիներ-
ին և նրանց հետ միացած կողոպտում են Խլաթի Մրուանեան
իշխանութեան մէջ մահմեդական ուխտաւորներին ու շատ գերի-
ներ անում, որոնք անշուշտ հարստահարում էին հայերին (Տոմա-
շեկ, եր. 37 հտն.): Արաբացի հեղինակը Սասնոյ այս ժամանակի
իշխանի անունը չի տալիս. հաւանօրէն Մուշեղ Մամիկոնեան
է, որովհետեւ շուտով մեր պատմագիրները յիշում են Սասնոյ
իշխան Թոռնիկ՝ Մուշեղի որդի, որ Մամիկոնեան է համարւում:
Մամիկոնեաններն ուրեմն օգտուելով Սելջուկեան արշաւանքնե-
րի ժամանակի խռովութիւններից նորից հաստատուում են իրենց
բնիկ երկրում և հիմնում մի նոր իշխանութիւն, որ շատ աւելի
երկարատեւ է լինում քան հիւսիսային կողմի լօռուայ թագաւո-
րութիւնը: Այս հայ իշխանութիւնը գիւմանում է մինչև 12-րդ
դարու վերջերը:

Թոռնիկ Մամիկոնեանը 11-րդ դարու հայոց նշանաւոր իշ-

խանները մէկն է: Նրա ձեռին է Աշմուշատ բերդը Արածանու վրայ և իշխում է, ինչպէս տեսանք, Տարօնի մի մասին և Ճապաղջրին: Նրա օրով 1054—1058 թուերին թուրքերը շարունակ պարբերաբար աւերում են մեր երկիրը, զլիաւորապէս հարաւային Հայաստանը արեւելքից արեւմուտք: Աւերիչ բանակներից մէկը Մելիտինէ քաղաքի մեծ գերութիւնն առած մտնում է Տարօն, ուր և նստում են «բռնակալեալ առ ստորոտ լերինն Տաւրոսի մերձ ի Սասուն»: Աւարի և աւերի ենթարկւում է սուրբ Կարապետի վանքը: Մուշեղի քաջ որդին թուռնիկն այս լսելով՝ «ժողով արարեալ զամենայն Սասուն և հասանէր ի վերայ զօրաց այլազգեաց: Յայնժամ զօրք այլազգեացն հնչեցուցին զփողս պատերազմին և միաբան ելին ի պատերազմ: Եւ եղև օրն այն մեծ և ահաւոր վասն զի որպէս զջուկս առիւծոց զմիմեանս բախէին յերկոցունց կողմանցն և յայնժամ գոչեաց քաջն թուռնիկ և ձայն տուեալ աջոյ թևին իւրոյ՝ և հասանէր ի վերայ ձախոյ թևին այլազգեացն և պատառէր զնոսա մեծաւ յաղթութեամբ, և դարձաւ հայեցաւ ի վանքն Սրբոյ Կարապետին, և ուժգինս ձայն արձակեալ ասէր. «Գլակայ վանք, հասիր մեզ յօգնութիւն, և արա զօրս զայս երեւի ի վերայ հաւատացելոցս»: Եւ միաբան ձայն տուեալ միմեանց և յարձակեցան ի վերայ այլազգեացն և առին զառն, զամենայն զաւարն, և դարձուցին զամենայն գերութիւնն, և ֆնացեալքն այլազգեաց մաղապուրժ զերծեալք ամօթով զնացին յաշխարհն Պարսից» (Մատթ. Ուռ. հատ. 2Ա. Արիտո. Լուստ. իա):

Թուռնիկը ՇԻԱ—1072 թուին ունենում է մի կռիւ և Փիլարտոսի դէմ, որ ազգով հայ, կրօնով հոռոմ դարձած և վերջը նոյն իսկ մահմեդական, զօրավար էր նախ յունաց և յետոյ յոյներից ապստամբելով մի անկախ իշխանութիւն էր կազմել Սասնոյ և Տարօնի արեւմտեան կողմերում, կեդրոն ունենալով Խարբերդ: Նա ձգտում էր և Տարօնն իւր ձեռքի տակ և թուռնիկին ենթարկել իրեն. ուստի գալիս բանակում է Մշարում, (այժմեան Մուշուր լեռները) և մարդ է ուղարկում թուռնիկին, որ իրեն հնազանդի: Թուռնիկը ծիծաղում, ասում է. «Ահաւոր բնաւ ես ոչ տեսանեմ զերեսս նորա»: Եւ ասեն ցթուռնիկ կոչնականքն Փիլարտոսին թէ «Ահա գայ բազում զօրօք ի վերայ քո և տապալեալ աւերեսցէ զամենայն գաւառս քո»: Ասէ թուռնիկ. «Եւ քանի՞ են զօրք Փիլարտոսին»: Ասեն արքն. «Իբր քսան հազար»: Ասէ թուռնիկ. «Են իմ հազար ձիաւոր»... Եւ գնացին զայս ամենայն պատմեցին Փիլարտոսին: Թուռնիկը լսելով Փիլարտոսի գալը՝ ձայն տուեալ զօրաց իւրոց, և արար ժողով զամենայն Սասուն յիսուն

հազար հետեակաց և Վեց հազար ձիաւորաց, և գայր ի Ճապղջուր և ոչ հաւատայր գալոյ Փիլարտոսին, դարձոյց զամենայն հետեակազօրօն և ինքն հազար ձիաւորով ի յԱշմուշատ քաղաքն Հայոց (չոգաւ)»: Յետոյ հանձնիթ զաւառի Ալիշուա դաշտում հանդիպում է Փիլարտոսին և Թոռնիկը, թէպէտ քիչ մարդկանցով, կոր ի գլուխ յաղթում է Փիլարտոսին, որ փախչում է Խարբիրդ:

Շատ ցաւալի է լինում այս քաջ մարդու վախճանը: Դեռ նոր էր կռուից դարձել իւր Աշմուշատ բերդը, որ Ամր Քափր անունով մի ամիրայ զօրքով մտնում է Տարօն և իմանալով, որ Թոռնիկն առանց զօրքի է, Փիլարտոսի թելադրութեամբ յանկարծ գալիս է նրա վրայ և խաբէութեամբ ու սուտ երգմամբ հրաւիրում է նրան իւր մօտ, որ սէր ու միաբանութիւն հաստատեն իրար մէջ: Թոռնիկը միամտութեամբ գնում է նրա հրաւերին երեք մարդով: «Եւ մինչդեռ կային ի գինարբուսն, վազեաց ամիրայն գազանարար ի վերայ Թոռնիկայ և կամէր սպանանեալ զնա, և ոչ ունելով Թոռնիկ առ իւր, բայց փոքրիկ դանակով հարեալ զամիրայն՝ ի վայր հեղոյր գփոր նորա և զայլոց ամիրայցն բռնեաց զգլուխսն՝ ընդ իրար ծեծեալ սատակեաց. և ինքն ելեալ անֆնաս գնայր ի բերդն, վասն զի մօտ էր բերդն, և ամենայն թուրքն փախստական լինէին առաջի նոցա: Եւ յորժամ զնաց մօտ ի բերդն, մի ոմն ի յայլազգեաց ի թագստեան կայր, հարեալ զԹոռնիկ ումոյն ի սիրտն գաղտաբար, և անդէն մեռանէր քաջն Թոռնիկ, և տարան զգլուխ նորա առ Փիլառտոսն: Եւ անօրէն Փիլառտոսն հանեալ զսկաւառակ գլխոյն և արար գաւաթ և նովաւ ըմպէր գինի, և զմնացեալն գլխոյն առաքէր ամիրային Սուֆարկնայ (Մրուանեան հարստութեան իշխող Նիզամ ադ դաուլիա Նասր, 1061—1079 թ.), և զամենայն մարմինն այրեցին հրով, զորս յետոյ ժողովեցին զայրեցած զոսկերս նորա զառն քաջի և աստուածապաշտի, և տարան թաղեցին ի դուռն Սրբոյ Կարապետին: Եւ մնաց իւր երկու որդի. Չորտուանէլն և Վասակ ի տղայական հասակի» Մատթ. Ուռ. ՃԶ—ՃԷ): Այս Թոռնիկը կարծում են թէ վրացի կին է առած, որովհետեւ որդու և յաջորդի անունը Չորտուանիկի է (Տոմաշէկ եր. 43):

Արաբեկներ.—Սասնու հայ իշխանները 11-րդ դարում իրենց ազատութիւնը պաշտպանում էին գլխաւորապէս իրենց դրացի Մրուանեան իշխողների և Սելջուկեան թագաւորների ասպատակաւորների դէմ կռուելով: Մելիք Շահի մահից յետոյ (1092 թ.), որ մեծ Սելջուկներից երրորդ թագաւորն էր, նրա ընդարձակ տէրութիւնը բաժանւում է մի քանի գրեթէ անկախ իշխանու-

թիւներն: Սելջուկեան կուսակալները, ինչպէս առաջ արաբացիներինը, կազմում են 12-րդ դարուց սկսած անկախ տէրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ յայտնի են աթաբէկութիւն անունով: Երկրի այս կամ այն մասն և այս կամ այն քաղաքները յաճախ մի հարստութեան իշխանի ձեռից իհարկէ միւսին էր անցնում: Սահմանները հաստատուն չէին: Դրանց մէջ Սասնոյ դրացի իշխանութիւններն են:

1) Օրդուկեանք, որոնց ձեռին եղել են Դիարբեքլի, Մուֆարկին, Հալեք քաղաքները, և որոնք երկու ճիւղի են բաժանուած եղել՝ Կայֆայի, Ամիդի հարստութիւն (1101—1231 թ.) և Մարդինի (1108—1312 թ.):

2) Զանգեանք, Միջագետքում և Ասորիքում, որոնց ձեռին եղել է Բաղդադ, Մոսուլ, Հալեք, Ջեզիրէ և այլ քաղաքները: Սրանք ևս բաժանուել են երկու ճիւղի՝ Մուսուլի հարստութիւն (1127—1234 թ.) և Ջզիրէի հարստութիւն (1180—1250):

3) Շահի Արմենների հարստութիւն (1100—1207 թ.), որի հիմնադիրն է Սուքման ալ Կուտրի: Սա Մրուանեանց ձեռքից առնում է Խլաթ քաղաքը և կազմում մի նոր թագաւորութիւն, որ հետզհետէ մեծանում է տարածուելով դէպի Բաղրեանդ և Վանայ լճի շրջակայքը:

4) Ասրայասականի աթաբէկութիւն (1136—1225 թ.), որ հիմնում է Ելսիւղ աթաբէկի ձեռով և որի սահմանները հասնում էին մինչև Վանայ լճի շրջակայքը:

Սասնոյ իշխանութիւնը 12-րդ դարում կոիւններ և բարեկամական յարաբերութիւններ է ունեցել այս տէրութիւնների հետ. պատմութիւնը շատ քիչ բան է պահել. բայց ժողովրդական վէպը ինչպէս տեսանք, դեռ մոռացութեան չէ տուած Հազրբեջանի, Խլաթի թագաւորներին, Մուսուլն ու Ջզիրայ քաղաքը:

Վիգեն իւստան եւ յաջորդները.—Թոռնիկի յաջորդ Ճորտուանելիի մասին մեզ ոչինչ յայտնի չէ: Իսկ Ճորտուանելիի յաջորդն ու որդին է Վիրգէն կամ Վիրգէն կամ Վէգն, որի օրով Խլաթի թագաւորն է Սուքման Բ. կամ Միրան Շահ (1128—1185 թ.), Խլաթի երկրորդ թագաւոր Իբրահիմ Շահի (1112—1127 թ.) որդին: Անշուշտ այս Իբրահիմ Շահի յիշողութիւնն է պահած վէպը (1-ն, 178) իբրև Խլաթի տէր Իբրահիմ աղա, որի տունն է գալիս Աբամեղիք: Իսկ Միրան Շահի օրով Ատրպատականում նշատում է Ելսիւղ աթաբէկը: Երկուսն ևս Վարդան պատմադրի աւսելով «քրիստոսասէրք և աշխարհաշէնք» են:

«Այս շահի արմէն, գրում է Վարդանը եր. 162, գնացեալ ի Սասունս՝ յօրանայր ի գեղի միում: Եւ լուեալ Վիգենայ տեառն

երկրին՝ երթեալ ի գիշերի միում պատէր զտունն, յորում կայր. և յասելն ումեմն ընդ կատակն. «Ա՜յ Վիրգէն, ո՛ւր ես». ետ պատասխանի ընդ երգն և ասէ. «կամ աւասիկ շնորհաւքն Աստուծոյ», և կալեալ տանի գնա յամուրն իւր և զինի աւուրց արձակէ ուխտիւ և երգմամբ սիրոյ»: Պարզ երևում է, որ Միրան Շահը Սասունը նուաճելու է եղել, բայց յաջողութիւն չի ունեցել. իսկ Վիրգէն իշխանն իւր թշնամուն ձեռք ձգելով՝ սպանելուց աւելի լաւ է համարում արձակել նրան և հետը բարեկամութիւն ու դաշնակցութիւն անել, ի նկատի ունենալով անշուշտ իւր երկրի քաղաքական վիճակը, որ շրջապատուած էր մահմեդական տէրութիւններով:

Վարդանը վերևի հատուածին իբրև շարունակութիւն գրում է. «Յորում աւուր ել ի վերայ նորա զօրավարն պարսից Ելտիուզ, և հարեալ գնաց ամօթով. սա էաւ զԱմուկ ի Հետենկայ և Սասունք ի Վիրգենայ. ամենայն վանորէիւքն պահէր ի խոր խաղաղութեան զամս վաթսուն»: Այս հատուածը մութն է. արդեօք Ելտիուզը Շահի արմէնի վրայ է յարձակուել ու յաղթուել թէ՞ Վիրգենի վրայ. արդեօք, Շահի արմէնն է տիրել Սասունին, թէ՞ Ելտիուզը: Մենք հասկանում ենք թէ Ելտիուզը յարձակուել է Շահի արմէնի վրայ, որի հետ դաշնակից էր Վիրգէնը. բայց յաղթուել է ուստի և չէր կարող նա Սասունին տիրել: Իսկ ապա Շահի արմէնը Սասունն առել է Վիրգենից¹⁾: Այսպէս հասկացածը համեմատ է լինում և Միքայէլ Ասորու և Բար-Եբրէոսի պատմածին թէ «Սասունցի հայ իշխանները Նփրկերտի տիրոջմէն սաստիկ նեղուած՝ Խլաթայ տիրոջ Շահի Արմէնին դեսպան ղրկեցին ու անոր հետ միացան՝ յանձնելով իրենց ամէն ամուրներն ի Սասուն» Տոմաշէկ. եր. 45 հտ.): Կընշանակէ Վիրգէն իշխանը չկարողանալով գլխադրել Մուֆարկնի Օրտոկեաններին՝ աւելի լաւ է համարում 1151 թուին իւր դաշնակից Միրան շահի գերիշխանութեան տակ մտնել, որ աւելի զօրաւոր էր և որի կողմից իւր երկիրն աւելի բաց էր: Սասունն իւր անկախութիւնը կորցնում է. բայց պահում է իւր բնիկ իշխանութիւնը և խաղաղութիւն է վայելում. մանաւանդ որ Սուքման Բ. զօրանալով նոյն իսկ Նփրկերտի վիճակին է տիրում:

Թէ ինչ յարաբերութիւն է ունենում Սասունը Խլաթի հետ

1) Մխիթար Այրիվանեցին 1151 թուի համար գրում է թէ «Էլզկուզ աթապակն էաւ զԱմուկ ի Խաղքենկայ և զՍասունք ի Վիրգենայ»: Այրիվանեցին բառացի օգտուած է Վարդանից, որի սա դերանուան համար հասկացած է Ելտիուզ, բայց—սխալմամբ:

Վիգենից յետոյ՝ մենք չգիտենք: Միայն յայտնի է, որ Միրան Շահի մեռնելիս (1185 թ.) Վիգենի թուր՝ Շահնշահ նորա մօտ արգելուած էր Մանազկերտում. իսկ Սասունում բռնացած էր Բեկթամուր ամիրան, որ Միրան Շահի ստրուկն էր ու վերակացուն: Պէտք է կարծել, որ Վիգենից յետոյ Շահնշահ կամ իւր հայրը (որի անունն անյայտ է) ապստամբել են Սլաթայ թագաւորների գերիշխանութիւնից, բայց յաղթուել են և Շահնշահ իւր և գերի կամ պատանդ է տարուել Սլաթայ թագաւորի մօտ: Այս համեմատ է արաբացի Իբն էլ Ադիդի հաղորդածին թէ Սասունցիք «թէպէտ և Սլաթի տիրոջ հետ խաղաղութեան կամ հաւատարմութեան դաշինք դրած էին, սակայն իրենց ամուրներն ու անկախութիւնն ալ պահած էին: Հազիւ 1184 թուականին Տաճկաց ձեռքն անցան ասոնց ամէն ամուր տեղերը» (Տոմաշէկ եր. 38. 46):

Միրան Շահի մահից յետոյ նրա տէրութիւնը շփոթուած է և Շահնշահ ազատուելով արգելարանից՝ իւրայիններով վերադառնում է Սասուն. Թարձեան բերդում բռնելով Բեկթամուրին՝ կապած իւր քաղաքն է տանում, և երդում առնելով նրանից՝ արձակում է: Բայց շուտով Բեկթամուր բռնաւորը զօրանալով դառնում է Շահի Արմէն (1185—1193 թ.), տիրում է Մանազկերտին ու Սլաթին և զօրք ժողովելով ընդէմ երդման գալիս է Շահնշահի վրայ. տիրում է բոլոր Սասունին ու Տարօնին. խստութեամբ հարկեր հաւաքում և նոյն իսկ Եկեղեցիներն ու վանքերը սաստիկ նեղում. կողոպտում է Շահնշահի բոլոր ինչքը: Շահնշահն ընկնում է կարճատև իշխանութիւնից: (Վարդան. եր. 174. Չամչեան Հայոց պատմ. Գ. եր. 150):

Անշուշտ Սասնոյ իշխանական տոհմը չի վերջանում այդպիսով. նրանք ձգտած պիտի լինեն դարձեալ իրենց երկրին տէր դառնալու, գուցէ և յաջողել են, բայց պատմութիւնը մեզ ոչինչ չի տալիս: Արաբացի Աբուլ Ֆէդա յիշում է, օրինակ, որ 1197 թ. Շահի Արմէնի մահից յետոյ (Բեդր ադդին Ակ-Սունկար 1193 թ.) Սասունցոց տոհմից կոթլու (բախտաւոր) անունով հայր տիրում է այդ իշխանութեան, սակայն շատ շուտով ընկնում է և տեղը դրւում է Բեկթամուրի որդին (Սանսուր Մուհամմէդ 1198—1206 թ.): Բայց ինչպէս լինի Սասունը հետգհետէ ընկնում է. որովհետև այդ ժամանակ զօրանում են Եգիպտոսի էյուբեան մեկիւրները, որոնք տիրում են Սասունը շրջապատող երկիրներին:

Եգիպտոսի Էյուբեան հաւսուրբեան (1169—1250 թ.) հիմնադիրն է Սալահադդին (1169—1193 թ.), ազգով քուրդ, «ի Մասեայ ասունէ, ծառայ լեալ սուլտանին Մերտինայ և Հալբայ» (Կիրակոս

Գանձ. եր. 88), որին յաջողում է տիրել Եգիպտոսին, Եմենին, Դամասկոսին, Հալեբին, Մոսուլին և վերջապէս Երուսաղէմի քրիստոնեայ տէրութեանը (1187 թ.): Նրան ենթարկւում են և Կայֆայի Օրտոկեանները, եւ այսպէս «տիրեցին Սալահատեանք Պաղեստինի և Եգիպտոսի և Միջագետաց և մեծ մասին Հայոց աշխարհիս, ինքեանք և թոռունք իւրեանց, որ կոչին Ետլեանք»: Այսպէս կոչւում է այդ հարստութիւնը Սալահադնի էղիլ Սէյֆադդին եղբօր անունով, որ Սալահնի մահից յետոյ նրա որդոց տեղ տէր է դառնում Եգիպտոսին, Ասորիքին և Միջագետքին: Հալեբը միայն մնում է Սալահնի ուղիղ յաջորդների ձեռին մինչև 1260 թ., իսկ Եմենի կառավարիչները ծագում են Սալահադնի ուրիշ եղբայրներից: Էղիլը Էյուբեան պետութեան գլուխ է մնում մինչև իւր մահը (1218), որից յետոյ Եգիպտոսին, Ասորիքին և Միջագետքին իշխում են իւր որդիքը: 1200 թ. արդէն նա Միջագետքի կառավարիչ նշանակւում է իւր որդիներից մէկին, Աւհադ մելիք անունով, որ 1207 թ. Շահի արմէնների ձեռից առնում է Խլաթի թագաւորութիւնը: Նրան յաջորդում է եղբայրը Մելիք Աշրափ (1210—1230), որ 1228 թ. միաժամանակ և Դամասկոսի տէր է դառնում: Ապա Միջագետքի և Խլաթի վրայ իշխում է երրորդ եղբայրը Մուզաֆար Ղազի (1230—1245):

Անշուշտ Խլաթի թագաւորութեան հետ և Սասունն է անցնում Եգիպտոսի մելիքներին, քանի որ քիչ առաջ Խլաթի թագաւորները նուաճել էին Սասունը: Բայց Սասնոյ բնիկ տէրերը, ինչպէս երևում է, Եգիպտոսի թագաւորների դէմ կռիւներ պիտի մղած լինին իրենց անկախութեան համար: Մեր պատմագիրներն այդ մասին բան չեն հաղորդում. ապագայում արաբացի պատմագիրները գուցէ շատ բան պարզեն, միայն՝ թէ Սասունն հեշտութեամբ չէ անցել Եգիպտոսի թագաւորների ձեռքը, զրան ապացոյց է այն, որ մեր վէպի մէջ Սասունցոց գլխաւոր ու սահմանակից թշնամին Մարայ մելիքներն են, որոնց հետ կռւում են Սասնոյ հերոսները: Մինչև որ Սասունցիք Մարայ մելիքների դէմ զօրեղ կռիւներ մղած չլինէին իրենց անկախութեան համար, վէպի մէջ հին Բաղդադի Խալիֆայի դէմ վարած կռիւը չէր դառնալ, ինչպէս պատմաւածքների մեծ մասի մէջ, կռիւ Մարայ մելիքի դէմ:

Վրացիք եւ Թաթարներ:—Ճիշտ այն միջոցին, երբ Էյուբեանք զօրացած տիրում էին հարաւային արեւմտեան Հայաստանին, կամ ինչպէս Կ. Գանձակեցին (եր. 88. III) դնում է, «մեծ մասին Հայոց աշխարհիս», Հայաստանի հիւսիսային կողմում զօրանում են վրացիք: Գէորգի թագաւորի դուստր Թամար թագուհու օրով

երկու հայազգի եղբայր Զաքարէի և Իւանէի ձեռով շատ ընդարձակոււմ են վրաց տէրութեան սահմանները. նրանք «քաղում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից և առին յԱռանայ մինչև ցներբի Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչև ի Մոնկերտ. առին զկարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզուան. զՍուրբ Մարի, զԱնի զԱնրեղ, զԲՆի և զԳառնի, զԴուին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԶարէք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զՋարաբերդ. առին ի 660 (1211 թ.) թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոզան, զԲղեն, զԲարկուշատ» (Ստեփ. Օրբէլեան եր. 237): Իսկ Կիրակոսն (եր. 35) աւելացնում է նաև թէ «հարկատուք արարին և զՍուլտանն Կարնոյ քաղաքին, աւերեցին և զքաղում գաւառս և զԱտրպատական»:

Վրացիք յաճախ յարձակում են և Շահի արմէնների վրայ, որոնցից խում են և Բագրեանդը: Նրանք մինչև Խլաթ էլ հասնում են, բայց այդ այն ժամանակ, երբ այդ քաղաքն անցել էր Եգիպտոսի էյուբեանց ձեռքը: Զաքարէ զօրավարը պաշարում է Խլաթը, և այս քաղաքի բախտը պիտի վճռէր, թէ արդեօք հարաւային Հայաստանին էլ տէր պիտի դառնային քրիստոնեայ վրացիք, որոնց տիրապետութեան ժամանակ հայ ժողովուրդն փոքր ինչ ազատ շունչ էր քաշում, թէ՛ դարձնալ այստեղ իշխող պիտի մնային մահմեդականները: Դժբախտաբար Խլաթ քաղաքի պաշարումն անյաջող է լինում. Իւանէն գերի է բռնում, և Զաքարէն ստիպւում է պաշարումը վերցնել և խաղաղութիւն անել: Բարեկամութիւնը հաստատ անելու համար Խլաթի տիրոջը կնութեան է տրւում Իւանէի աղջիկը, «որ եղև կին Կոյն և յետ նորա Աշրափին»:

Այսպէս վրաց յառաջխաղացութիւնը կանգ է առնում և դժբախտաբար նրանք մինչև Տարօն ու Սասուն չեն հասնում, և Սասունցիք, որ աչքերը դարձրել էին դէպի քրիստոնեայ վրացիները, որոնց զօրքի մէջ գործում էին շատ հայ իշխաններ և մարդիկներ, մենակ են մնում Մարայ մելիքների առջև: Հայաստանը բաժանւում է երկու մեծ մասի՝ վրաց և Եգիպտացոյ:

Իւանէի դուստր թամթա տիկինը բաւական բարութիւններ է անում և դիւրութիւնների պատճառում քրիստոնեաներին Եգիպտացոց տէրութեան մէջ, որոնց իշխողները՝ պէտք է խոստովանել՝ ընդհանրապէս շատ էլ վատ չէին վարւում հայերի հետ: Բայց խաղաղութիւնն երկար չի տևում: Արևելքից երևան են գալիս Մոնղոլները: Խուսրեզմի շահ Ջալալէդդինը թաթարներից հալածուած՝ 1230 թ. մտնում է Հայաստան և առնում Խլա-

թը 1): Մեկիք Աշրափի կին թամթան դառնում է այժմ Ջալալէղդինի կին. բայց Մեկիք Աշրափն ու իւր եղբայրը՝ Եգիպտոսի Մեկիք Քեմիլ, օգնութիւն ստանալով Կիլիկիայի հայերից և ուրիշներից՝ յաղթում են Ջալալէղդինին: 1231 թուին թաթարները Ատրպատականից հալածում են Ջալալէղդինին, նուաճում են Ատրպատականը և իրենց խմբերով հեղեղում Հայաստան, Վրաստան, մինչև 1245 թուին տիրում են ամբողջ Հայաստանին ու Միջագետքին. առնում և Սլաթ քաղաքը, որ իւր շրջակայքով յանձնում են թամթա իշխանուհուն: Շուտով առնում է և Բաղդադն և ընկնում է Բաղդադի խալիփայութիւնը (1258 թ.): Եւ այսպէս թարթարները տէր են դառնում Հայաստանին, Միջագետքին, և Ասորիքին:

Հայ իշխաններն, որ առաջ ծառայում էին վրաց զօրքի մէջ, այժմ շատերը կամայ թէ ակամայ մտնում են թաթարների բանակի մէջ և մասնակցում դրանց կռիւներին: Դրանցից մէկն և Սադուն իշխանը, որին յանձնում է Սասունը որովհետև Բաղդադի առումից յետոյ, երբ թաթարները հայ իշխանների օգնութեամբ երկու տարի պաշարում են Մուֆարդին, այդ ժամանակ «այլ և ամբողջոյն հրկիրն Սասնոյ եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան թաթարին, ապաւինեալք յիշխանն Սադուն՝ յորդի Շէրբարոքին, ի թոռն Սադունին, քրիստոնեայ հաւատով և բարի գործով, և մեծ պատուով առ Հուլաուն. զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր, մինչ զի ընդ առաջին ախոյեանիցն կարգեալ էր զնա Հուլաուն. սմա ետ զգաւառն Սասնոյ «Կիրակոս Գանձ. եր. 232):

Ո՞վ էր այս Սադուն իշխանը, որին թաթարները յանձնում են Սասունը: Գանձակեցու մէջ (եր. 121 հտ.), կայ Քուրթ անուանուած մի «բարեպաշտ» իշխան, որ սարսուղեալ ի թագաւորութենէն վրաց» մնում է Կարնոյ քաղաքում: Թամար թագուհու օրով այս Քուրթ իշխանը դառնում է «գալ ի հայրենիսն իւր յաշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ, և բազում մեծարանս եղնմա թագունին վրաց՝ որ թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն և այլս յոլովս: Սա է հայր Սադունին և Դաւթի, պապ Շէրբարիոքին՝ 2) հօր Սադունին»: Այս վերջին Սադունն է և այն իշխանը, որին թաթարները յանձնում են Սա-

1) Կիրակոս Գանձ. եր. 133. «գնաց նա ի քաղաքն Խլարոր աշխարհին Բզնունեաց» պէտք է ուղղել... ի քաղաքն Խլաթ, որ յաշխարհին Բզնունեաց:

2) Տպագրած է. «Սա է հայր Սադունին Դաւթի Պապէր Բարիոքին հօր Սադունին», պէտք է ուղղել՝ ինչպէս վերևում գրինք:

սուներ: Դրա նախնու Քուրթ անունը, իսկապէս մականունը ցոյց է տալիս, որ դրանք Հայաստանի հարաւային կողմերից են գաղթած, որովհետեւ այդ ժամանակները քրդերն արդէն հաստատուած էին հարաւային Հայաստանում: Արդեօք Քուրթ իշխանի տոհմը իսկապէս Սասնոյ իշխանական տոհմից չէ, հիւսիս գաղթած և կալուածներ թէր դարձած, և որոնց սերունդ Սաղունը դարձեալ տէր է դառնում Սասունին: Սասունցոց ցեղից դէպի արեւմուտք՝ Կիլիկիա էլ կան գաղթածներ. անհաւանական չէ, որ հիւսիսային Հայաստան ևս գաղթած լինեն: Գանձակեցին «հատուածեալ ի քրթաց» գնում է և նշանաւոր Զաքարէի և Իւանէի նախնուն, որոնք և վերոյիշեալ Քուրթ իշխանի քրոջ որդիքն են: Ինչպէս էլ լինի, պէտք է ընդունել, որ Սասնոյ իշխանները չքաց տիրապետութեան ժամանակ այսպիսի մի դեր կատարել են, քանի որ մեր վէպի մէջ Դաւիթ գնում է Գիւրջիստան, տիրում: Մհերն իշխում է Գիւրջիստանում և այնտեղից գալիս է Սասուն և կըռուում Կողբադէնի կամ Մսրայ մելքի թոռների դէմ և մինչև իսկ Հալեբ ու Բաղդադ գնում,—որ անշուշտ յիշողութիւն է հայ իշխանների և Սասնոյ Սաղուն իշխանի ծառայելուն թաթարների բանակի մէջ Բաղդադի Խալիֆայի և Շտլեան հարստութեան դէմ վարած կռիւների ժամանակ:

Թէ ինչ վիճակ է ունենում Սասունը թաթարների տիրապետութիւնից յետոյ, բաւական մութն է. բայց այդ շրջանը շատ էլ կարևոր չէ մեր վէպի ուսումնասիրութեան համար: Որովհետեւ վէպի էական կողմերն արդէն մեծ մասամբ պարզւում են Սասնոյ պատմութեամբ մինչև 15-րդ դարու կէսերը, երբ Սասունում դեռ չկան հաստատուած քրդերը, կամ նոր են մուտք գործում: Յաջորդ 14-րդ դարում քրդերն արդէն հաստատուած են Սասնոյ լեռներում և Սասունը, ինչպէս տեսանք, ենթարկուած է թուրքմէններին: Մեր վէպի մէջ սակայն Սասնոյ բնակիչները միայն հայեր են, և Սասունցիք կուռում են Բաղդադի Խալիֆայի և Մսրայ մելքի դէմ: Մի երկու պատմութեամբում միայն յիշւում են քրդեր, և նոյն իսկ Մսրայ մելք քուրդ է անուանւում ինչպէս որ էին իրօք էղիւն ու իւր ժառանգները: Վէպն ուրեմն էապէս մնում է իբրև յիշողութիւն մինչև 13-րդ դարը կատարուած դէպքերի:

Տեսնենք ի՞նչ ձևով է պահպանւած վէպն այս պատմական յիշողութիւնները:

Վէպի եւ պատմութեան համեմատութիւն: — Անշուշտ կարելի չէ մի ժողովրդական վէպից, որ դէպքերի կատարուելուց մօտ 500 — 1000 տարի յետոյ է գրի առնուած, կատարեալ պատմական ճշմարտութիւն պահանջել: Նոյն իսկ դէպքին ժամանակակիցները

մանաւանդ ժողովրդի մարդիկ, յայտնի է թէ որքան յեղաշրջուած են պատմում դէպքը. իսկ ժողովրդական վէպի մէջ այդ յեղաշրջումների վրայ աւելանում են և դարերի շերտաւորումներն ու այլափոխութիւնները: Բայց և այնպէս մեր վէպը ցայժմ այնքան պատմական ունի իւր մէջ, որ հեշտութեամբ կարողանում ենք տեսնել նրա մէջ մնացորդներ Սասնոյ պատմութեան, որ վերնում դրինք: Այդ մնացորդները այսքան երկար դարերի ընթացքում պահւում են միայն այն պատճառով, որ մի անգամ որ հաստատուն կերպարանք է ստանում վէպը, այնուհետև մի տեսակ քայքայած է մնում և շատ դժուար է փոփոխութեան ենթարկւում:

Մեր վէպի էական միջուկը կազմում է Ծ-րդ դարի Սասնոյ պատմութիւնը: Յաջորդ դարերը ազդել են միայն այդ միջուկի կերպարանափոխութեան վրայ, իսկ նախորդ դարերը արաբացոյց տիրապետութեան ժամանակ, համեմատաբար սակաւ նիւթ են տուել վէպի համար. չհաշուած այն՝ որ այդ միջուկն ևս, ինչպէս կարծում ենք և յետոյ կրտսններ, գալիս է աւելի հին ժամանակից և Ծ-րդ դարու դէպքերի ազդեցութեան տակ միայն շատ զօրեղ կերպարանափոխութեան է ենթարկուած:

Վէպի գլխաւոր հերոսը Դաւիթ, դա Դաւիթ Բագրատունին է, որդի Բագարատի: Ժամանակն այնպիսի էր, որ քաջազէն մարդիկ ամեն տեսակ սխրագործութիւններ կարող էին կատարել և մեծ անուն ու համբաւ հանել նման, օրինակ, Ապուզելճի որդի Դուրգենին, որի մասին պատմում է Թոմա Արծրունին: Հաւաստեալ Սասնոյ և Տարօնոյ տէր Դաւիթ Բագրատունին ևս շատ այդպիսի գործեր արած պիտի լինի և նոյն իսկ իւր կենդանութեան օրով ժողովրդական զրոյցների նիւթ դարձած, որ նա Դաւիթ Արքայ է կոչուել կամ լոկ Արքայ և այդ այն ժամանակ, երբ իշտ խանաց իշխան Աշոտը զեռ թագաւոր չէր դարձած (Թոմա Արծր. եր. 219. 220. 231):

Դաւթի հետ և յովթեցի Յովնանն է ժողովրդականութիւն վայելել. վէպի մէջ նա դարձել է Դաւթի մեծ եղբայր, հօրեղբայր կամ քեռի: Թէ ինչ մարդ է եղել Յովնանը՝ պատմութիւնը չւում է այդ մասին: Անշուշտ նա մի հասարակ մարդ չի եղել, որ առաջնորդել է Սասունցոյց, յարձակուել Յուսուփի վրայ, և դիմադրութիւն ցոյց տուել Բուդային: Եթէ նա հասարակ մարդ էլ եղած լինի, ձայնով, այսինքն ձայն ունեցող է եղել, նրա ձայնն անց է կացել: Այս իմաստով է հարկաւ գործածուած սկզբնապէս Ձէնով Յովնանի մակդիրը, որ յետոյ ժողովրդական վէպի ոգով բմբռնուել է ֆիզիկական իմաստով՝ իբրև գոռացող: Ձէնով Յովնանին, ինչպէս կը տեսնենք, փոխանակում են քեռի Թորոս և Իշխան:

Դաւթին իբրև մեծ եղբայրներ կամ հօրեղբայրներ դրոււմ են վէպի մէջ նաև ցուան լեզուի կամ վերգոյ, փոքրիկ ծննդիկ կամ ծննդափոքրիկ և խորգուսան: Վերջին երկուսն իբրև գործող անձ բնաւ չեն առաջ գալիս *): առաջինը պատմական վիզէն կամ վիրգէն իշխանի յիշողութիւնն է, որ անաբրոնիզմով դարձել է Դաւթի մեծ եղբայր կամ հօրեղբայր, բռնելով պատմական Աշոտի տեղը: Ժողովուրդը չկարողանալով մոռանալ, որ Վիրգէնի օրով Սասունն ենթարկոււմ է այլազգիներին, շատ ճիշտ պատկերացրել է նրան տալով իւր անուանի մակդիրը: Մարմնական մեծ ոյժի հետ նա քաջութիւն չունի. վախկոտ, թուասիրտ ու անարի է:

Բաղդադու խալիֆան վէպի մէջ ի հարկէ նոյն դերն է կատարում, ինչ որ պատմութեան մէջ. միայն պատմութեան մեծ մասի մէջ, ինչպէս տեսանք, նա փոխուած է Մսրայմելքի: Նորը յետ է մղել հին անունը: Երկիրն աւերող Բուլայի անունն ևս գտնոււմ ենք վէպի մէջ Բաթմանայ Բուլայ ձևով, միայն դարձեալ յետ մղուած և ուրիշ դերի մէջ: Պատմական Բուլայի յիշատակը սակայն դեռ մնում է մասամբ. Բուլան Մսրայմելքի-Բաղդադու խալիֆայի երկու փառլամեններից մէկն է, որոնց յանձնում է Մսրայմելքը Դաւթին սպանել, բայց չեն կարողանում: Բուլայի դերը վէպի մէջ կատարում է ինքը Բաղդադու խալիֆան Մսրայ մելքը:

Հաբկահանութեան կռիւր վէպի մէջ ևս, ինչպէս պատմութեան, բռնում է առաջին տեղը Սասունցոյ ու Բաղդադու խալիֆայի (Մսրայ մելքի) յարաբերութեան մէջ: Վէպի հէնց սկզբից տեսնում ենք, որ Բաղդադու խալիֆան, որ շատ զօրեղ է, յարձակում է մեր ազգի վրայ, շատ նուազեցնում մեր ազգը: Հայերը ենթարկում են նրան և հարկ են տալիս. բայց ոչ հեշտութեամբ, որովհետև դրա համար հարկաւոր է լինում կրկին ու կրկին անգամ յարձակում գործել հայերի վրայ, որոնք երբեմն նոյն իսկ նեղն են լծում այդ հզօր խալիֆային, որի անունը լսելով՝ սարսափում են շատերը: Նոյն հարկահանութեան կռիւր պատմում է կրկնուած ձևով և Մսրայ մելքի վրայ: Պատմական Աշուսէթ, Մուսէ, Յուսուփ անուններից ոչ մէկը չկայ վէպի մէջ. այլ

*) Ծննդուկ, Հասան և Իշխան անուններով իշխաններ յիշոււմ են Մատթ. Ուռհայեցու մէջ եր. 105 համ. որոնց վրայ մի իսկական ժողովրդական զրոյց կայ պատմուած: Իշխան և Ծննդուկ անունները միասին մի զրոյցի մէջ յիշեցնում են մեր վէպի Իշխանն ու Ծննդիկը:

գրանց փոխանակ կամ անանուն ձևով «տասը եասաւու» «եօթը մարդ», «մի փաշա», «խօլբաշի», կամ թէ Բաղին, Կող Բաղին, Կուզ Բաղին, Դողբաղին, Սող Բաղին, Պիրաբաղին, կող Բաղին, Կուզ Բահին, Կուզիկ Բաղիկ, Բաղիկ, որին ընկերակցում են երբեմն Սիւղին ու Չարխաղին: Գրեթէ բոլոր պատմուածքների մէջ Բաղին, Բաղիկ անունն կուզ, խող և այլն մականուններով, որ հաւաստեալ Մրուանեան հարստութեան հիմնադիր Բաղամիրայի յիշողութիւնն է մտած վէպի մէջ և փոխանակած Մուսէին և այլն: Եւ այս շատ բնական է, եթէ ի նկատի ունենանք, որ Բաղի տէրութիւնը նոյն տեղն է բռնում, ինչ որ մի դար առաջ Մուսէինը, և որ երկուսն ևս նոյնպիսի յարաբերութիւն են ունեցել Տարօնի ու Սասնու հետ:

Վէպի մէջ և հարկ առնելու համար երկու և աւելի անգամ ուղարկուած են հարկահաններ, սկզբում բան անել չեն կարողանում, ինչպէս պատմութեան մէջ. քայց յետոյ Բաղիկն աւերում է Մարութայ վանքը, սարսափելի կերպով կոտորում միաբաններին, քառասուն եպիսկոպոս, քառասուն վարդապետ և այլն. անշուշտ Բատ Ամիրայի Տարօնում կատարած կոտորածի յիշողութիւնը, որ մնում է վէպի մէջ: Դաւիթն աւարառուների ետեից է ընկնում, աւարն ու գերին հետ առնում և բռնելով Կող Բաղինին սաստիկ պատժում է: Ապա զօրաժողով է անում Մսրայ Մելիքը, հրովարտակ գրելով իւր ձեռքի տակ եղած բոլոր իշխաններին, հաւաքում է բոլոր զօրքերը նորեկ մանուկից սկսած մինչև սպիտակամօրուք ծերունին, և գալիս Սասնու վրայ իւր անպատուութեան վրէժն առնելու: Պատմութեան և վէպի նոյնութիւնը կատարեալ է: Տարբերութիւնը միայն այն է, որ Բուզայի փոխանակ Մսրայ Մելիքն անձամբ է գալիս Սասնու վրայ և Մսրայ Մելիքն սպանւում է փոխանակ պատմական Յուսուփի: Մսրայ Մելիքի մէջ կընշանակէ միացած են գծեր Բաղդադի խալիֆայից, Բուզայից և հարկահան Մուսէից ու Յուսուփից: Կան պատմուածքներ, որոնց մէջ հին ձևով Բաղդադու Սալիֆան է գալիս Սասնու վրայ, աւերում երկիրը, «լցուաւ զօշունը Սասնայ մէջ. ինչքան էդ ու որձ կար՝ ամեն բան առ ու հսիր արաւ գնաց (7-րդ, 51. 54):

Բոլոր պատմուածքները Դաւթի և Մսրայ մելքի մէջ մի ազգակցութիւն են դնում: Մսրայ մելիքը Դաւթի մեծ ու խորթ եղբայրն է՝ ապօրինի ծնուած Դաւթի հօրից (1-ն 3-րդ, ա. դ. 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ, ա. 8-րդ, բ. 9-րդ, ա. բ.), կամ Դաւթի մայրը իւր մարդու մահից յետոյ մարդու է գնում Մսրայ մելքին (2-րդ. կամ թէ Գառնիկ Որբիկի—Դաւթի մայրը սկզբում Բաղդադու

Խալիֆայի նշանածն է (7-րդ բ.) և այլն: Այս կինը՝ Դաւթի մայրը կամ խորթ մայրը՝ Դաւթին, Մարայ մեկքի մօտ եղած ժամանակ, պահպանում ու հովանաւորում է, չթողնելով որ Մարայ մեկքը ուզանել տայ նրան, իսկ Դաւթի և Մարայ մեկքի կոուր ժամանակ աշխատում է մահից ազատել Մարայ մեկքին: Առաջին հայեացքից շատ տարօրինակ է թւում այս ազգակցութիւնը, բայց դա պատմական յիշողութիւն է: Սյդ շրջանում սովորական էր քաղաքական նպատակներով աղջիկ տալ այլազգիներին: Մուսէի կինը, տեսանք, Բագարատի քոյրն էր, Դաւթի հօրաքոյրը, և նա պաշտպանում է իւր ամուսնուն Բաղէշի պաշարման ժամանակ. նա անշուշտ իւր բարձր դիրքով ազդած պիտի լինի թէ իւր եղբոր և թէ նրա որդոց վիճակի համար՝ նրանց գերութեան ժամանակ:

Այս պատմական ազգակցութիւնը, սակայն վէպի մէջ մեծ մասամբ շուռ է տուած, որովհետեւ նոր հասկացողութեամբ հայ քրիստոնեայ կինը իւր կամքով մարդու չի գնալ մահմեդականի: Ուստի փոխանակ Դաւթի հօր, Մհերի կամ Սանասարի քրոջը մարդու տալու այլազգուն, ինքը Մհերը կամ Սանասարն է գնում վէպի խօսքով, «խառնակում» այլազգու կնոջը, որից ծնւում է Մարայ մեկքը: Այս փոփոխութիւնը կատարուած է և այն պատճառով, որ մեր վէպի մէջ ևս պատմում է շատ ազգերի յատուկ մի զրոյց, որով հերոսն ապօրինի յարաբերութիւն է ունենում մի կնոջ հետ, որից ծնւած դաւալին իւր հօր հետ կուում է:

Այս միջադէպը կը տեսնենք Դաւթի համար. նոյնը կրկնուած պատմում է և Դաւթի հօր համար: Որպէս զի այս միջադէպը յարմարէր պատմութեան, հարկաւոր էր Դաւթի և Մուսէի պատմական ազգականութիւնը վերածէր ապօրինի կենակցութեան: Կը նշանակէ վէպի հին ձևին աւելի մօտ է այն պատմութեան, որի մէջ այլազգուն գնում է Դաւթի մայրը, փոխանակ հօրաքոյրը: Իսկ Դաւթի մօր՝ Բաղգադի Խալիֆայի նշանած լինելը վերջինիս մի շուռ տուած ձևն է:

Բագրատունի Դաւթի գերութիւնն ևս յիշատակում է վէպի մէջ. միայն փոքր ինչ միացած ու փոփոխուած: Պատմութեան մեծ մասի մէջ Դաւթը Մարայ մեկքի հետ կուուելու բռնուած ու հորի, այսինքն բանտի մէջ է ձգուած շղթայուած. Ձէնով Յովանի օգնութեամբ ազատուում է բանտից: Այս միջադէպը ուրիշ անգամ ևս պատմում է կրկնուած ձևով Դաւթի վրայ և նոյն իսկ նրա որդի Մհերի վրայ:

Դաւթի համար վէպի մէջ կայ և մի ուրիշ գերութեան պատմութիւն: Վէպը սիրում է միշտ իւր հերոսին փոքր հասակում

դնել օտարութեան մէջ, ինչպէս հին վիպասանքի մէջ Աշտաշէսը մանուկ հասակում է ապաստանում Պարսից երկիրը, հին վէպի մէջ Տրդատին երեխայ ժամանակ են Յունաց երկիրը տանում, թէպէտ և ըստ պատմութեան Արտաշէսն ու Տրդատը հասակաւոր ժամանակներն են Պարսից կամ յունաց երկիրն ապաստանում: Նոյնպէս և մեր նոր վէպը Դաւթին իւր եղբայրներին հետ մանուկ հասակում է դնում Մսրայ մեկքի մօտ գերի: Այս գերութիւնը պատմուած է զանազան վիպական և հեքաթային եղանակներով: Օրինակ՝ 4-րդ պատմութեան, եր. 432, մանուկ Դաւիթը Մսրում է, մենակ փակուած մութ տան չորս պատի մէջ, ուր արևի շող չի ընկնում: Վրան կարգուած է մի պահապան, որին վէպը «վարպետ» է անուանում. Մսրայ մեկքը հրամայած է թէ Դաւթին «որ հաց տանէք, միս կըլնի՝ ոսկոռ հանէք, չիր կըլնի՝ կոճ հանէք»: Ուրիշ խօսքով՝ ոչ մի գէնք չպիտի տրուի Դաւթին. որովհետև վիպական եղանակով ոսկորն ու չրի կոճն իբրև գէնք են ծառայում¹⁾: Բայց մի անգամ ոսկորով միս են տանում. Դաւիթը միան ուտում, ոսկորը խփում է լուսամտին. «փլեց, շող ընկաւ գետին»: Դաւիթն որ արևի լոյս չէր տեսել, շողի հետ կըուտում է, դուրս հանել չի կարողանում, — մի հեքաթային գիծ, — վարպետը շողի ծակը կալնում է և սպա Մսրայ մեկքի թոյլտուութեամբ բանտից լոյս աշխարհ հանում: Բայց նրա կեանքը դարձեալ դեռ միշտ վտանգի մէջ է. Մսրամեկքը շարունակ ուզում է սպանել Դաւթին, և եթէ չի սպանում միայն մօր պատճառով մինչև որ վերջապէս Քեռի Թորոսը գնում դատաստանով ազատում է Դաւթին, որովհետև «գերին գին եղնի, տիրուն կըհասնի» (1-ն, 150):

Պատմական Դաւթի ուրացութիւնը չի յիշում վէպի մէջ. բայց Մսրայ մեկքը նախ քան Դաւթին և իւր եղբայրներին ազատելը՝ պահանջում է, որ նրանք իւր թրի տակով անցնեն, այսինքն հպատակութեան երգում տան և այլևս իրաւունք չունենան իւր գէմ սուր բարձրացնելու: Եղբայրներն անցնում են Մսրայ մեկքի թրի տակով, իսկ Դաւիթը, ինչպէս վայել է Դաւթի պէս գաղափարական բնաւորութեանը, չի կատարում այդ: Թրի տակով անցնելը անշուշտ մի պատկերաւոր արտայայտութիւն է գերեալ հայ իշխանների ուրացութեան և հպատակութեանը Բաղդադու խալիֆային:

¹⁾ Ոսկորն ու չրի կորիզն իբրև գէնք դուրս են գալիս հենց մեր վէպի մէջ ուրիշ տեղ 6-րդ, 70 հտ. 9-րդ, 456: Հմմտ. իշի ծնօտը Սամսոնի ձեռին.

Գերութիւնից վերադառնալուց յետոյ մեծ եղբայրը, Յ. Վերգոն, ինչպէս պատմութեան մէջ Աշոտը, իւր հօր տեղ նստում է բերդում թագաւոր: Երկու եղբօր, Դաւթի և Աշոտի պատմական յարաբերութեան մի մութ յիշողութիւնն ևս կայ վէպի մէջ: Վերգոն, որ ասացինք՝ Աշոտի տեղն է բռնել, միշտ թշնամական աչքով է վերաբերում դէպի Դաւիթը, մինչ Ձէնով Յովանը, պատմական խութեցի Յովնանը, Դաւթի սրահպանողը, հովանաւորողն և օգնողն է ամեն տեղ և ամեն անգամ: Երկու Աշոտի, Դաւթի եղբօր և որդու դէպքերի յիշողութիւնը սակայն խառնուած են իրար: Մհերը Դաւթի որդին զրկւում է իւր հայրական կալուածից, ինչպէս իրօք պատմական Դաւթի որդի Աշոտը, որից Միջագետքի տէր Ահմադ Ամղացին խլում է Սասունն ու Տարօնը, ինչպէս և պատմութեան կրկնութեամբ՝ Վիրգէնի թոռ Շահնշահը զրկւում է Բեկթամուրի ձեռով: Բայց պատմութեան մեծ մասի մէջ Մհերին իւր կալուածքից զրկում է և տնից դուրս է անում իւր հօրեղբայրը, և Մհերը բանտարկւում է ներկայանում իւր մայրական պապի կամ քեռիների տանը. «զՄհեր մաղազայ է շինած ի գետնի տակ. պահապան է դրած վըր ուրան, ու վընի զրած ի ներս» (1-ն, 181. 9-րդ 393 հտ.): Հայրական ժառանգութիւնից իւր մօտիկ ազգականի ձեռով զրկուող Մհերի այս բանտարկութիւնն իւր մայրական պապի տանը՝ ոչ թէ Դաւթի որդի Աշոտին է, այլ Դաւթի եղբայր Աշոտինը, որին Դաւթի աները՝ Դերանիկ Արծրունին, ինչպէս տեսանք, բռնում բանտարկում է: Այս կալանաւորութեան մի կրկնուած յիշողութիւն է և Մհերի բռնուելը Ոստանայ կապանում և ազատուելը (3-րդ, 148): Մհերի անձի մէջ ուրեմն միացած են երկու Աշոտի գլխին եկածը: Բայց ազգած է անշուշտ և Սասնոյ վերջին յայտնի իշխանի Շահնշահի պատմութիւնը յետագայ դարերում: Պատմական դէպքերի յիշողութիւնը պարզ երևում է, բայց թէ ինչպէս ոչ թէ Աշոտ կամ Շահնշահ անունն է պահուած, այլ Մհեր, այդ մենք բացատրել չենք կարողանում: Հարկաւ դրա համար ազգած է Սասնոյ պատմութեան որեւէ մեզ անծանօթ նշանաւոր անձ ու դէպք: Տարօնի Առաքելոց վանքի մի ճառընտիր գրքի մէջ գրուած է Չորտուանել Մամիկոնեանի նուիրագիրը, որով նա նոյն վանքին նուիրում է իւր ծննդավայր գիւղը՝ բերդակ. «ի յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց Տաճատ Մամիկոնոյ և մօր իմոյ Զարմանդիսոյ և նախնեաց իմոց քաջ սրանցն Վեսննա եւ Մեհերա, որը յատալ քան զմեզ տիրէին այսմ աշխարհիս»: Այս յիշատակագրի մէջ Չորտուանելն իրեն անուանում է «իշխան տանս Տաւաւնոյ և ամենայն Հայոց», «տիրեալ աշխարհիս մերում Տարաւ-

նոյ և այլ բազում աշխարհաց»։ Գրուածքի մէջը և գրութեան թուականը պակասում է՝ բայց նոյն ճառընտրի մէջ այս ճորտուանելը գրուում է ի թուին ԸԾԳ (1104)։ Հաւանօրէն դա Տարօնի և Սասնոյ երկրորդ Մամիկոնեան իշխաններից է, եթէ միայն նուիրագիրը յետագայում շինուած չլինի. բայց մեզ համար կարևոր այն է, որ Տարօնի (և Սասնոյ) տէր յիշուում է Մեհեր անունով մէկը, որ հաւաստեալ պատմական անձ է։ Ո՞վ էիտէ, գուցէ այս դեռ անծանօթ Մեհերի գործերն ազդել են վէպի վրայ և Մհեր անունն անցել է վէպի մէջ (Զորտուանելի նուիրագիրը տես Ա. իշխանի Հայապատում, հատ. 294. եր. 396)։

Նոյնպէս չենք կարողանում բացատրել Սանդուխտ կամ Սանդուխտ կամ Սանդուխտ անունը, որ կարող է մեզ անհասկանալի մի օտարազգի հասարակ բառ ևս լինել, եթէ ոչ հայերէն Սանդուխտ բառը՝ խանդ բառից։ Սանդուխտ խանումի հայրենիքը, նայելով պատմութեանը, գրուում է Կապուտան, սրա մօտ և Սանդուխտ բերդ որ հին կապոյտ կամ Կապուտայ բերդն է որ վէպի մէջ ասուում է բերդ Կապոտին, այլ և Սոյա քաղաք, Բիլիսէ (Սոքման աւան, Սանդուխտ բերդ), Իրանայ քաղաք, Թաւրիզ, Պղնձէ քաղաք, Կապուտկոդ, Սլաթ. և վերջապէս (Տ-րդ. 385 հտն.) Սանդուխտ համարուում է Օղան-Տօղան թագաւորի աղջիկ՝ առանց տեղը յիշելու։ Այսպէս բազմազան կերպով տարբերուում է վիպական Դաւթի կնոջ հայրենիքը. այս բազմազանութիւնն ունի անշուշտ իւր պատմական պատճառները, որ դժուար է ենթարկուում մեր բացադրութեանը, բայց հաւանական է և այն, որ տեղական ժողովուրդը սիրելի դիւցազնունուն իւր երկրից համարելով՝ որ և է տեղ կոչել է նրա անունով. ուստի և նայելով պատմութեան՝ Սանդուխտ այս կամ այն տեղացի է դարձած։ Պատմական Դաւթի կինը, ինչպէս տեսանք, եղել է Արծրունեաց Գրիգոր Դերանիկ իշխանի քոյրը՝ Մարիամ։ Իսկ Վասպուրականի իշխանութեան մէջ են Կապուտկոդ, Պղնձէ քաղաք. նրա սահմաններին մօտիկ է և Սոյա քաղաքը, ուր և հէնց Դերանիկը գտնում է իւր մահը։ Սակայն Սանասարի կամ իւր եղբօր կինն ևս, այսինքն Դաւթի մայրը գրուում է իրրե Կապուտկոդի, Պղնձէ քաղաքի և Սլաթայ թագաւորների աղջիկ (1-ն, 3-րդ, ա. գ. 9-րդ. բ), մինչ ուրիշ պատմութեաներով նա Սասունցի է կամ Զինմաջնայ թագաւորի աղջիկը, Պարզաբար ուրեմն Դաւթի մայրն ու կինը շփոթուում են իրար հետ. և իսկապէս Սանասարի կամ իւր եղբօր և Դաւթի ամուսնութեան մասին պատմութեաները միեւնոյն միջադէպի կրկին պատմութեաներ են։

Այս շփոթութիւնն ու կրկին պատմութեան երևում է և

յանձին Գեոի Թորոսի որ նայելով պատմութեանը թէ Սանասարի և իւր եղբոր, թէ Դաւթի և սրա որդի Մհերի քեռին է հանդիսանում: (1-ն, 144. 3-րդ, 65, 7-րդ, 48. 41—43. 9-րդ 376) Նա իբրև Դաւթի քեռի՝ Կապուտկողից Դաւթի մօր հետ գնում է Սասուն և այնտեղ մնում. կամ Սանդուղի եղբայրն է ու իւր չորս եղբայրների հետ մնում է Խոյում և այլն:

Ի՞նչ պատմական անուան յիշողութիւն է այս քեռի Թորոսը: Մենք վերևում դիտմամբ այնքան երկար գրեցինք Թէոդորոս Ռշտունու մասին, որպէս զի անծանօթ ընթերցողին փոքր ինչ պարզ լինի նրա խաղացած մեծ դերը արաբական շրջանի սկզբում: Արդ այնպիսի իշխանն, որ ժողովրդի բախտի ու վիճակի համար մի կարևոր շրջանում մեծ գործեր է կատարել, բնականաբար սիրելի պիտի դառնար ժողովրդին և զրոյցների արժանաւոր և նրա անունն առնուէր վէպի մէջ: Կարծում ենք այս Ռշտունեաց գաւառի տէր Թէոդորոսի յիշատակն է ահա, որ գտնում ենք, վէպի կապուտ-կողցի քեռի Թորոսի անձի մէջ: Թէոդորոսի յիշատակը մնում է և Թեաթորոս անուան մէջ, որ կայ միայն մի պատմութեան մէջ (3-րդ, 22 հտ.): Սա Մանձկերտու բերդի իշխանն է, Մանձկերտը երևի ներս է մտած Շահի Արմէնների օրով և մի դար առաջ կատարած դերի պատճառով. կամ թէ պատմող Բուլանդլիցին (պատմողն Աբարանցի է, իսկ արաբանցիք Բուլանուղից են գաղթած) իւր հայրենիքին է մօտեցրել Թէոդորոսի բերդը: Ըստ վէպի Թեաթորոսը կատարում է մի դեր, որ յարմար է Թէոդորոս Ռշտունու համար. նա Հայոց աշխարհի ամբացնողն է, հիմնադիր երկրի բերդերի: Մի օրուայ մէջ նա Մանձկերտից գնում է Վան, այստեղ բերդի հիմը ձգում, ակրաստըն ուսում է, գնում Արզրում. այստեղ էլ բերդի հիմը գնում է, կէսօրն ուսում գնում է Կարս, ուր նոյնպէս հիմնում է բերդը և հրամէն ուսում, դառնում է Մանձկերտի բերդը: Այս վիպական արագութիւնն առաջացել է Թէոդորոս անուան Թեաթորոս արտասանութիւններից. ժողովուրդն իւր հերոսին երևակայում է թեաւոր: Սանասարի որդի Մհերն առնում է այս Թեաթորոսի աղջկան, որի հետ հարսնադրէր գնում է քեռի Թորոսիկ: Թեաթորոս և քեռի Թորոս նոյն անուններն են և նոյն անձի կրկնութիւնը: Տեսանք որ, Ռշտունեաց Թէոդորոսից յետոյ հայոց աշխարհի իշխանութիւնը վարում է Մամիկոնէից տէրը, Դաւթի որդի Համազասպը, որ Թէոդորոս Ռշտունու փեսան էր: Տարօնի և Սասնոյ ժողովուրդն իւր տիրոջ և նրա աներոջ պատմութեան յիշողութիւնը պահել է և առել վէպի մէջ. մանաւանդ որ պատմութեան կրկնութեամբ Դաւթ Արքան ևս Դերանիկ Արծրունու

փեսան էր, որ իշխում էր Ռշտունիքին, Աղթամարին, Ոստանին և այլն. այսինքն այն բոլոր երկրներին, որոնց տէրն էր Թէոդորոս: Կապուկողի հայ թագաւորն ուրեմն, որի աղջիկն է Դաւթի կամ Մհերի մայրը, որտեղից է և քեռի Թորոս, յիշողութիւն է թէ Թէոդորոս Ռշտունու և թէ Արծրունեաց իշխանութեան, յատկապէս Գրիգոր Դերանիկի: Անունը պահուած է առաջինինը:

Վէպի կերպարանքի վրայ ազդած է և Սասնոյ ուրիշ նշանաւոր տէր՝ Մամիկոնեան թոռնիկի կեանքը, որի մասին, ինչպէս պարզաբար երևում է Մատթ. Ուղհայեցու պատմելու եղանակից, ժողովրդի մէջ զրոյցներ են եղել: Մի կողմ թողնելով երկրորդական գծերը՝ ինչպէս են Դաւթի և թոռնիկի գերիներ ազատելը, Ճապաղջրի կողմերում կուռելը և այլն, յիշենք միայն թոռնիկի և Դաւթի ամուսնութիւնն ու մահը:

Ինչպէս տեսանք, կարծում են թէ թոռնիկը վրացի կին է առել: Ճիշտ է մեր վէպի մէջ Խանդութը վրացի չի յիշում, բայց կայ մի յիշատակութիւն, որ Դաւթը վրացի կին է առնում: Նա Խանդութի հետ ամուսնանալուց յետոյ գնում է Վրաստան մի «խօրոտ, նազանի, հիւրի փարի աղջիկ» բերելու, որ Խանդութին ծառայի (7-րդ, 28 հտն. 8-րդ, 44 հտ.): Ուրիշ պատմուածքով (3-րդ, 129) Դաւթ գնում է Գիւրջիստան «աղեկ աղջկայ», իւր ձեռքի տակ ծառայող փահլաններին ամուսնացնելու համար: Նրանց պատկում է, երկիրները կիսում ամեն մէկին իւր բաժինը տալիս, և ապա ամենից սիրուն աղջկան առնում է գաւակն ու Սասուն գալիս: Այս «գիւրջու աղջիկը» դառնում է Դաւթի որդի Մհերի կինը,¹⁾ և Մհերը թագաւորում է Գիւրջիստանում ու Հաղրբեջանում: Վրաստանից աղջիկ առնելու յիշատակը գտնում ենք և քաւոր Գորգի կամ քաւոր Գորգիզ անուն մէջ, որ Խանդութի դնուպանն է և Դաւթի քաւորն է դառնում (1-ն, 169 հտն. 3-րդ, 45 հտ.): Աղախին կամ Մհերի կին բերելը մի ազնուացրած ձև է միայն. իսկապէս այդ վրացուհին Դաւթի կինն է, երկրորդ կինը, ուստի և Մհերը կուռում է Դաւթի հետ՝ իւր մօր անպատուութեան վրէժն առնելու համար: Երկրորդ կին

¹⁾ Վիպասանը պատմութեան շարունակութեան մէջ անսպասելի կերպով շուռ է տալիս Գիւրջիստանի տեղ Հաղրբեջան է է գնում և այնուհետև այդ երկու անունը խառն գործածում, Մհերի կնոջը մէկ Գիւրջիստան (եր. 146), մէկ Հաղրբեջան գնելով (եր. 147): Երգի մէջ, որ աւելի հին է, յիշում է «Գիւրջու աղջիկ» (եր. 138): Գիւրջիստան է յիշում և Ա. Ձեռագիր պատմուածքի մէջ (եր. 134):

առնելը հակառակ չէ մեր այն ժամանակի բարքերին և մեր վիպական ոգուն:

Թոռնիկի կեանքից վէպի վրայ ազդած է և այդ քաջի եղերակուն մահը: Գրեթէ բոլոր պատմութեան մէջ Դաւիթը սպանւում է ետեից թագուն հասցրած մի հարուածից, ինչպէս որ լինում է Թոռնիկի մահը: Պատմութեան մի մասով (1-ն. 3-րդ. ձեռ. ա. ք. 9-րդ ք.) Դաւիթ սպանւում է խլաթցոց դէմ վարած կռուի մէջ խլաթցոց ձեռով և Մհերն իւր հօր մահուան վրէժն առնելու համար աւերում է Խլաթ քաղաքը: Դա պատմական յիշողութիւն է Սասնոյ իշխանութեան Խլաթայ Շահի Արմէնների ձեռով ընկնելուն, թէպէտ և վէպը հերոսի մահը բացատրում է ումանական ձևով: Չմիշկ սուլթանը, Խլաթայ տիրուհին, յիշեցնում է Թաթթա իշխանուհուն:

Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը: Այս և նախորդ գլխի մէջ դրուած պատմական նիւթից, որ կայ վէպի մէջ, մենք տեսնում ենք, որ մեր ժողովրդական վէպն իւր մէջ պահում է պատմական յիշողութիւններ մեծ մասամբ 9-րդ դարու կէսից մինչև 13-րդ դարու կէսը: Վէպն իւր էութեամբ պարունակում է 9-րդ դարու երկրորդ կէսի պատմական դէպքեր, որ վերաբերում են Սասնոյ և Տարօնոյ տէրերի՝ Բագարատ Բագրատունու և իւր որդոց գործերին, Բուդայի արշաւանքին և Դաւիթ Արքայի ու իւր որդու կեանքին: Յաջորդ դարերը միայն անունների ու մասամբ դէպքերի փոփոխութիւն են մտցրել վէպի էական կազմի մէջ, պատմական շերտաւորումներով մէջ բերելով Սասնոյ և Տարօնոյ երկրորդ Մամիկոնեան իշխանութեան ժամանակի յիշողութիւններ Թոռնիկից մինչև Շահնշահ և յետոյ:

Բայց այժմ հարց է. արդեօք մեր վէպը բոլորովին նոր կազմուել է 9-րդ դարու երկրորդ կէսի, Դաւիթ Արքայի ժամանակի դէպքերի ազդեցութեան տակ, թէ 9-րդ դարուց էլ առաջ գոյութիւն է ունեցել և միայն այդ դարու նշանաւոր դէպքերի ազդեցութեան տակ, ինչպէս վերևում դրինք, շատ զօրեղ կերպարանափոխութեան է ենթարկուած, այնպէս որ թւում է թէ այդ ժամանակ է կազմուած:

Մենք կարծում ենք, մեր վէպն աւելի հին է գոնէ իւր բաղադրիչ տարրերներով և ընդհանուր ոգով:

2

ՀԱՄԱԳՈՅՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սասնոյ Սանասարի զրոյցը: — Աստուածաշնչի մէջ, Չորր. Թագ. ԺԸ. ԺԹ. պատմուած է հետեւեալը: Յուդայի վրայ Թագաւորում է Եզեկիա, որին հարկատու է դարձնում Նինուէի Սենեքերիմ արքան: Ապա գալիս պաշարում է Երուսաղէմը. Եզեկիան մտնում է տաճարը, աղօթում և Աստուծոյ օգնութիւն հայցում: Եւ երբ գիշերը վրայ է հասնում, «եւ հրեշտակ Տեառն և եհար ի բանակէն Ասորեստանեայց հարիւր և ութսուն և հինգ հազար. և կանխեցին ընդ առաւօտն և ահա ամենայն մարմինք մեռեալ: Եւ չուեաց գնաց, և դարձաւ Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանեայց և բնակեաց ի Նինուէ: Եւ եղև մինչդեռ երկիր պազանէր ի տան Նեսարքայ աստուածոյ իւրում, Ադրամելէք և Սանասար որդիք նորա հարին զնա սրով, և ինքեանք զերծան յերկիրն Արաբասայ, և Թագաւորեաց Ասորդան որդի նորա ընդ նորա» (նոյնը և ֆնացորդ. երկրորդ ԼԲ.):

Աստուածաշնչի այս պատմութիւնն է ահա և մեր վէպի առաջին ճիւղի բովանդակութիւնը: Սենեքերիմ Թագաւորը երկու որդի ունի, Սանասար և Բաղդասար (Արամելիք, Ասլիմելիք). նրան հարկատու է Երուսաղէմի աստուածապաշտ Թագաւորը: Սենեքերիմը պաշարում է Երուսաղէմը, որի Թագաւորը սովի մի տեսարանից սարսափած՝ սկսում է «խէր ու խերիաթ անել ու պատարագ անել. պատարագն որ արեցին պրծան, հրեշտակներ թրով սրով իջան Սենեքարիմի ապքեարի մէջ, ու ջարդեցին, ու սպանեցին, ու կոտորեցին» (3-րդ, 14): Սենեքերիմը փախչում է. նա ուզում է իւր երկու որդիներին զոհել իւր «մեծ կռքին» բայց որդիքը փախչում են Հայաստան, հիմնում են Սասուն: Եղբայրներից մէկը յետոյ վերադառնում, հօրը սպանում է, ու տեղը Թագաւորում: Ուրիշ պատմուածքներով սակայն եղբայրներն իրենց հօրը սպանելուց յետոյ են փախչում Հայաստան:

Այս երկու պատմութեան նոյնութիւնը շատ բացայայտ է. և պարզ է, որ մեր վէպի առաջին ճիւղը կազմուած է Աստուածաշնչի ազդեցութեան տակ: Բայց նոյնութիւնը միայն այս էական մասում է, այն էլ ոչ բոլոր պատմուածքների մէջ: Առասպելաշէն Ժողովուրդը Ս. Գրքի այս միջադէպն առել, իւր ձևով մշակել, հայացրել է՝ մէջը խառնելով հայոց պատմական կեանքի զէպքեր, ինչպէս և շատ կենցաղական, վիպական-դիւցազնական գծեր, այնպէս որ եթէ չլինէին Սենեքերիմ և Երուսաղէմ (միայն մի

պատմութեան մէջ) անունները, ինչպէս և երկու եղբայրներն՝ իրենց հօրը կուտան մէջ սպանելը, դժուար կը լինէր այս երկու պատմութիւնը նոյնացնել:

Ե՞րբ է մեր ժողովուրդն այս պատմութիւնն առել Ս. Գրքից և կապել Սասնու հետ:

Մ. Խորենացին գրում է, թէ երբ Սենեքերիմ թագաւորի Աղբամեղիք և Սանասար որդիքն իրենց հօրը սպանելով փախչում են Հայաստան, Սանասարին մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, և թէ նրա սերունդները, ինչպէս վերևում տեսանք, լցնում են Սիմ լեռը, որոնց առաջաւորներից այնուհետև ծագում են Աղձնեաց բղջիւնիւրը, իսկ միւս եղբայրը բնակւում է նոյն լեռան հարաւ-արեւելեան կողմում, և թէ դրանից ծագում են, ըստ պատմագրին (Մար-Աբաս), Արծրունիք և Գնունիք (Խորենացի Ա, իգ. Բ, Ը, Գ, Ժհ): Այս ծագման աւանդութիւնն այնուհետև ընդհանրացած ենք գտնում յետագայ մատենագիրների մէջ: Առաջին անգամ յիշողը Խորենացին է, կամ իւր աղբիւրը՝ Մար Աբաս:

Զհերքելով որ մի գիտնական մարդու յարմարեցրած զրոյց ևս կարող է անցնել ժողովրդին, մենք ոչ մի հիմ չունենք, սակայն, ասելու թէ Խորենացին կամ Մար Աբասն են այդ զրոյցը կապել Սասունին, և ոչ թէ իրենք Սիմ լեռան բնակիչներն են երկու եղբորը Սասունում բնակեցրել և իրենց համարել Սանասարի սերունդ: Աստուածաշնչի, յատկապէս Հին Կտակարանի ազդեցութիւնը մեր նախնիների վրայ մեծ է եղել, Ս. Գրքի շատ աւանդութիւններ ի հնուց հայ ժողովուրդն առել իւրացրել է՝ կապելով իւր երկրի այս կամ այն տեղերի հետ: Թոմաս Արծրունին Սասունցոց մասին խօսելիս յայտնում է թէ «գիտեն զսալմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին»: Բայց մի ժողովուրդ, լեռնական, կիսավայրենի, ինչպիսի եղել են Խուժայ բնակիչները Թոմայի ժամանակ, եթէ սալմոսներն անգիր գիտէ, աւելի վաղ կարող էր Ս. Գրքի պատմութեանը և առանց Խորենացու կամ Մար Աբասի ևս կարող էր ժողովրդական ստուգաբանութիւն անել՝ իւր երկրի այս կամ այն աշխարհագրական անունը մօտեցնելով Ս. Գրքի անուններին, մանաւանդ որ յատկապէս այս կողմերի հայ ժողովրդի մէջ գլուխում ենք թէ հնումը և թէ այժմ մի առանձին սէր տեղական անունների ծագումը որևէ զրուցով բացատրելու:

Ասել չի ուզիլ, ժողովրդի մէջ ևս նախ մի կարգացուոր կամ զաւառագիտուն է այդպիսի ստուգաբանութիւն անում, որ յետոյ իւրացնում է ռամիկը: Այդպիսի մէկը կարող էր Մարասար

անունը Սանասար ընդունել և մօտեցնել Սանասունքին և ահա պատրաստ էր Սասունցոց և միւսների ծագման զրոյցը, որ հեշտութեամբ կընդունէր տեղական ժողովուրդը, քանի որ Հայաստանի այդ կողմերի բնակիչները, ինչպէս յայտնի է, ասորական ծագում ունին: Այդ զրոյցն այնուհետեւ ժողովրդից է անցած Խորենացու պատմութեանը:

Խորենացու ժամանակ Սանասարի զրոյցն արդէն ընդունուած և տարածուած է եղել. Արծրունիք իրենք իրենց սերած են համարում Սանասարից: Շաւառպ Արծրունին պատասխանելով Հայոց Շապուհ թագաւորին՝ ասում է. »Ճանաչեմ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ»: Այս պատասխանը պատմագրի յօրինածը կարելի չէ համարել. ժողովրդական զրոյցի բնաւորութիւնը շատ պարզ երևում թէ զրա և թէ Աստուծոյ և Խորենացու և Խորենացու մասին պատմութեան մէջ: Միւս կողմից մենք տեսնում ենք, որ ժողովուրդը արդէն Խորենացու ժամանակ Սանասարի պարզ զրոյցը իւր ձեռով մշակել է: Մեր պատմագիրը (Բ, է.) Արծրունի անունը «արծիւ ունի» ձևից բացատրելով յիշում է և Արծրունի անունը բացատրող մի առասպել, որ պատմում են Հագամակերտում թէ «մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ և հովանի թռչնոյ պատանւոյն թալակեցելոյ»: Երևում է, որ Արծրունի անունը բացատրել են Արծրունեաց նախնուն, Սանասարին կամ իւր եղբորը, հովանի անող արծուից: Կընշանակէ Սանասարի զրոյցն արդէն նիւթ է դարձած եղել ժողովրդական բանաստեղծութեան:

Այս աւանդութիւնն այնուհետեւ բերում է Թոմա Արծրունին մի բան միայն աւելի տեղեկութիւն տալով: Նա Սասունցոց համար գրում է. «Սորա են գոեանք ասորոց, որ չուեցին զկնի Ադրամեյայ և Սանասարայ, յորոց անուն ինքեանք Սանասանայք զինքեանս անուանեն»: Այս պատմագրի ժամանակ ուրեմն, հարկաւ և առաջ, ոչ միայն հայ իշխաններ, այլ և Սասնոյ հասարակ ժողովուրդն իւր անունը Սանասարից են հանել և պատմել են երկու եղբոր Սասուն գալը իրենց մարդկանցով կամ ազխով և թէ ազնուականները ծագում են Սանասարից ու իւր եղբորից, իսկ գոեանքի ժողովուրդը սերուել է սրանց հետ եկած ուսմիկներից: Եւ մեր վէպի մէջ ևս տեսնում ենք, որ Սասնոյ Զոջանց կամ Ազնանց տունը, այսինքն մեծերը, ազնուականները ծագում են Սանասարից կամ իւր եղբորից, իսկ Սասնոյ քաղաքացիք, այսինքն հասարակ ժողովուրդը, առաջ են գալիս այն քառասուն տուն ուսմիկ մարդկանցից, որ երկու եղբայրը հետները բերում են Սասունում:

Այսպէս մեր վէպի առաջին ճիւղի հնութիւնը հասնում է մինչև խորեանցու ժամանակը, առնուազն 9-րդ դարու կէսից առաջ: Եւ իսկապէս այս ճիւղի բովանդակութիւնն էապէս ուրիշ բան չէ, քան ինչ որ խորենացին և Թոմա Արծրունին բերում են: Վիպական ընդարձակումն ու փոփոխութիւնները հարկաւ միշտ էլ կարող են առաջ գալ և ամեն մի պատմողի բերանին, բայց դրանք երկրորդական մանրամասնութիւններ են:

Վէպի կազմութիւնը:—Թէ ինչ դրութեան մէջ է եղել Վիպը 9-րդ դարու կէսից առաջ, այսինքն նախ քան Դաւիթ Արքայի ժամանակն ու դէպքը, արդեօք ուրիշ ճիւղեր էլ միացած են եղել առաջին ճիւղին, և Սանասարին մի որդի էլ տրուած է եղել և նրա մասին ևս բաներ պատմուած, թէ չէ, մենք այդ չգիտենք մեր մատենագիրներից: Այս մասին երկու ենթադրութիւն կարելի է անել: Կամ պէտք է ընդունել, որ Սասնոյ և Սանասարի զրոյցն, այսինքն մեր վէպի առաջին ճիւղն իբրև անկախ ու անջատ զրոյց պատմուել է մինչև 9-րդ դարու երկրորդ կէսը. այդ ժամանակ կատարուել է Դաւիթ Արքայի դէպքը և կազմուել մի ուրիշ անկախ զրոյց Դաւթի, Ջէնով Յովանի և այլն մասին, և ապա 10-րդ դարում և յետոյ այս նոր անջատ զրոյցը միացել է Սանասարի հին զրոյցին, և Դաւիթը դարձել Սանասարի որդի,—կամ թէ պիտի կարծել թէ Դաւիթ Արքայի դէպքից առաջ ժողովուրդը Սանասարին մի որդի է վերագրած հղել, որի վրա պատմուել Դաւթի զրոյցի նման մի բան, և ապա երբ Դաւիթ Արքայի դէպքը կատարուել է, այս նոր դէպքի ազդեցութեան տակ կերպարանափոխուել է վէպի երկրորդ ճիւղը և Սանասարի որդու հին անուանը փոխանակել է Դաւիթ անունը:

Ամենապարզ բացատրութիւնը պիտի լինէր այս ենթադրութիւններից առաջինը, եթէ չլինէր արաբացի պատմագիր էլ—Վալիդի պատմած Տարուն դիւցազնուհու վէպը:

Տարունի վիպը:—Տարունն ու Սասունը, տեսանք, երկու անբաժան գաւառներ են յաճախ միեկնոյն իշխանների ձեռքի տակ՝ թէ պատմութեան և թէ վէպի մէջ: Ինչպէս Սասունը՝ Տարունն ևս ունեցել է իւր անուան ծագման զրոյցը, այն ևս կապուած Սիմ լեռան անուան հետ: Տարունի զրոյցն ևս առաջին անգամ տալիս է մեզ խորենացին, և դա ևս դարձեալ կապուած է Աստուածաշնչի մի անուան հետ, կամ լաւ ևս՝ բացատրուած է այդ անունով: Հին զրոյցներով, գրում է խորենացին (Ա. դ.), Սիմ, որ և Զրուան, առժամանակ ընակել է Տարունի դաշտում և նրա անունով կոչուել է Սասնոյ Սիմ լեռը, իսկ նրա որդի Տարբանը իւր սերունդներով մշտապէս ապրել է այստեղ Սիմ լեռան ստո-

լոտում և գաւառը նրա անունով կոչուել է Տարաւն: Ապա նոյն հին զրոյցներով այս Սիմ-Ջրուանի անունով կոչուել է, այնտեղ բնակելու պատճառով, և Հայաստանի Ջարուանդ (նոյն և Ջարաւանդ, Ջարեհաւանդ) գաւառը, «առ եղերք սահմանացն բակտրիացւոց», որ է Մարաց:

Այս ամենը Խորենացու յերկրում կրհամարէինք, եթէ պատմագիրը յաճախ և առանձին նշանակութիւն տալով յիշած չլինէր այս հին զրոյցները և վկայութեան բերած չլինէր հայոց «երգք ցցոց և պարուց»: Դրանք Խորենացու ժամանակ ժողովրդական աւանդութիւններ են եղած, բոլորն իհարկէ տեղական անունների բացատրութեան համար սարքուած: Սիմ անուան համար մէջ է բերուած Աստուծաշնչի Սիմը, իսկ Տարաւն անուան համար ստեղծուած է Սիմի որդի՝ Տարբան-Տարաւն. և վերջապէս, չգիտենք ինչպէս, Սիմ լեռան ու Տարաւնին հետեւում է Ջարուանդ, «քանզի կողմանք արեւելից Ջրուան զՍեմ կոչեն», բացատրում է ինքը պատմագիրը:

Խորենացուց յետոյ Տարօն և Ջարուանդ անունները իբրեւ անձերի անուն, և Սասնոյ լեռան Տարօնոյ լեռ կոչումը մի անձի անունից՝ գտնում ենք արաբացի պատմագիր էլ Վակիդիի «Միշագետքի և Հայաստանի նուաճման պատմութեան» մէջ: *) Այս գրուածքը, որ ինչպէս մի ժողովրդական վէպ դարերի ընթացքում փոփոխութիւնների է ենթարկուած, ամբողջ առասպելախառն է, իսկապէս մի վէպ է, կազմուած մի շարք զրոյցներից, այնպէս փոփոխած ու պատմած, որ խաւամբ փառաւորութիւն և իս-

*) Geschichte des Eroberung von Mesopotamien und Armenien von Mahammed ben Omar el Wakedi, aus dem arab. übers von B. G. Niebur herausg von A. D. Mordtmann, Hamburg, 1947. Հեղինակը ծնուել է 748 թ. մեռել 823-ին իբրեւ Ղադի Բադդադի արեւմտեան մասի: Նրան վերագրուած երկերը կրում են «նուաճումներ» անունը և բովանդակում են արաբացոց առաջին արշաւանքները Մահմեդից յետոյ: Բայց Վակիդիի երկերը սկզբնական կերպարանքով չեն հասել մեզ՝ այլ շատ յաւելումների ու փոփոխութիւնների ենթարկուած, որովհետեւ նրա երկերը արեւելեան վիպասանների համար սիրելի են եղել և պատմուել են ինչպէս «Հազար ու մի գիշերը» և ուրիշները: Յաւելումները շատ ուշ ժամանակի կերպարանք ունին և հասնում են նոյն իսկ մինչև 16-րդ դար, իսկ մեզ հետաքրքրող մասը 12-րդ դարուց առաջ չեն ընդունում: Սրա մէջ կան և պատմական և հեքիաթային մասեր, ամբողջ գրուածքը լի է հակասութիւններով, երկրի անձանոթութիւններով, շփոթութիւններով, յաճախ նոյն իսկ գործող անձերի անունների փոփոխութիւններով և այլն, չհաշուած ձեռագիրների տարբեր ընթերցումները:

լամական կրօն ու բարոյականութիւն քարոզուի: Մինչ արարներէ մէջ չկայ ոչ մի վախկոտ ու հաւատուրաց, ոչ մի մատնիչ ու նոյն իսկ բերնից խօսք թոցնող, քրիստոնեաների մէջ ընդհակառակն լի են դաւաճաններ ու հաւատուրացներ, որոնք արարների կողմն են անցնում և ամեն խորամանկութիւններով աշխատում իրենց առաջուայ հաւատակիցների բերդերն ու քաղաքները մահմեդականների ձեռը մատնել: Վակիդիի սիրած եղանակներից մէկն է մանաւանդ ամենայն թեթեւութեամբ իսլամ ընդունող քրիստոնեայ կանայք ներս բերել, որոնք դաւաճանում են մինչև անգամ իրենց հօր և ամուսնու տանը:

Գրուածքն անշուշտ իւր մէջ ունի պատմական նիւթ, բայց աւելի շատ առասպելական և շինծու հեքայթային: Միջագետքում արարների դէմ հռոմայեցոց հետ կռոււմ են և հայ իշխաններ ու զօրքեր. յիշուում է օրինակ մի հայ իշխան Վարդաբեկ (Wartabek), թերևս Վարդպատրիկ, և մի հայ իշխանուհի Հադատիկին (Hadadikin), և իւր որդին՝ Արջուկ: Մեզ հետաքրքրողը սակայն է Տարունի վէպը, որ մեծ սիրով և մանրամասն պատմում է հեղինակը, որ և մենք մի քիչ մանրամասն կը բերենք այստեղ: Այս առասպելն անշուշտ արաբական գրչի, այն էլ շատ գրիչների տակ մշակուած ու փոփոխուած է արաբական ճաշակով ու միտումներով, բայց այնպէս՝ որ Տարունը «դարձել է մի այնպիսի դիւական ճիւղ, որի նմանը երբեք չի եղել»: Տարունի առասպելը սակայն հնարովի բան չէ և շատ պարզ մի պատմութիւն է եղել, որ հայ ժողովրդից անցել է արաբներին: Սյր պարզ պատմութիւնը հեշտութեամբ ու պայծառ կերպով երևում է յաւելումների միջից, որոնք իրար հակասում են:

Պատմութիւնը հետեւեալն է.

Միջագետքի հռոմայեցի իշխան Պերոզի որդի Շահրիամը¹⁾ արաբացոց դէմ օգնութիւն է ուզում՝ նամակներ գրելով հօր իշխաններին, ի միջի այլոց Խլաթի, Արճէշի, Խոյի և Սալմաստի իշխան Ջարուանդին, և Սանասունի իշխան Սանասարին²⁾:

1) Էլ Վակիդիի գրուածքից պարզ չի իմացուում թէ արաբները Միջագետքն ունեւից են առել, Յունաց կայսրներէ՞ց, պարսիկներէ՞ց, թէ անկախ իշխաններից: Նա հակառակ պատմական տեղեկութիւններին, այնտեղ դնում է անկախ հռոմայեցի իշխան, կամ թադաւոր Շահրիամ, որ շինովի է և պարսկական անուն է, ինչպէս և Պերոզ:

2) Նիբուրը թարգմանութեան մէջ Serurid, Ջերուրիդ, Ջարուրիդ է դնում, իսկ Տոմաշէկ (եր. 21. 23) Սարուանդ Ջարուանդ է դնում: Իսկ Սանսոյ իշխանի անունը Նիբուրը Selenter

Խլաթի իշխանը պատմութեան շարունակութեան մէջ սակայն, ինչպէս յաճախ ուրիշ անձերի համար ևս լինում է այս պատմութեան մէջ, շուտ է գալիս և կոչւում է Նուստինոս, տէր Խլաթի և Հայաստանի, այլ և Թագաւոր (եր. 123. 131. 136). մինչդեռ *Ջարուանդ* (Servend) անունով այնուհետև կոչւում է և Բիթլիսի, Կաֆոնդորի և ուրիշ բերդերի տէրը, որ Խլաթի տիրոջ եղբայրն է: Խլաթի իշխանը կամ Թագաւորն ունի մի աղջիկ *Տարուն* անունով, Սասնոյ իշխանն ունի մի որդի՝ Մուշ անունով. իսկ *Տարունի* հօրեղբոր որդին է *Բակուր* (Նիբուր՝ Bugur, Տոմաշէկ՝ Բակուր), որ մէկ Խիզանի, Մադէնի, Կաֆոնդորի (Նիբուր՝ Kaf Anther), Բիթլիսի և Արզնի տէր է յիշւում, մէկ միայն Արզնի տէր, մինչ միւս բերդերի տէրն է *Ջարուանդ*:

Երբ հոռմայեցոյ այս դաշնակից իշխանները Շահրիամի նամակն ստանում են, պատրաստւում են նրան օգնութեան գնալու: Խլաթի տէրը կազմում է չորս հազար այր և իւր գնդերի զօրավարութիւնը յանձնում է իւր դուստր *Տարունին*, հաւատացած լինելով՝ որ սա արաբների դէմ կռուելով մեծ անուն պիտի հանէր և ինքը հայրը աղջկայ ձեռով մեծանար: *Տարունը* «խիստ սիրուն և հրապուրիչ էր, տղամարդու պէս արի, համարձակ ու քաջ, մի ճարտար հեծուոր. և համարւում էր ի շարս մարտիկների, ձիավարողների և գիշերը կռուի ընթացողների: Նա բնակւում էր մի լեռան վրայ, որ *Ջաբալ Մարադ* էր կոչւում, բայց նրա անունով կոչուեցաւ *Ջաբալ Տարուն*: Շատ իշխաններ էին նրա ձեռն ուզում, բայց նա մերժում էր ամենքին, որ մրցահանդէսի մէջ իրեն չէին յաղթահարում: Մրցման պայմանն այն էր, որ եթէ ինքը յաղթուէր, յաղթողին պիտի պատկանէր, իսկ եթէ ինքը յաղթէր, յաղթուածի խոպոպիքը պիտի կտրէր: Եւ նա ինքը յաղթում էր բոլոր իշխանորդներին, որ նրան ուզում էին: Ուղողների մէջ էր և Սասնոյ Սանասար իշխանի որդին՝ Մուշ, որ մի անգամ իւր հօր կողմից պատուոյ նուէրներ էր տարել *Տարունի* հօրը, տեսել էր աղջկան, սիրել և ուզել: Բայց սա էլ յաղթուել էր *Տարունից*:

Տարունի գնդերն արդէն պատրաստ էին մեկնելու, որ Մուշն էլ հազար ձիաւոր է բերում իւր հօր կողմից, և երկուսը միասին իսկոյն ճանապարհ են ընկնում դէպի Միջագետք: Այդ միջոցին պատանին Մուշ, որի խոպոպիքն էլ կտրել էր *Տարունը*, ծաղկել, հասակն առել էր, և իւր ժամանակի տղամարդկանցից

է կարողում: Ձեռագիրների մէջ կայ և Սանանիւր ընթերցուածը, որ *Տոմաշէկն* (եր. 23) ուղղում է Սանասար:

գերազանցում էր գեղեցկութեամբ: Տարունը սկսում է այժմ նրան մի ուրիշ աչքով նայել քան առաջ, և նրա սրտում բորբոքում է առ պատանին մի սէր, որ հաւասար էր պատանու սիրուն:

Տարունի հորեղբորորդի Բակուրը նոյնպէս սիրում էր նրան. բայց աղջիկը նրա երեսին նայել անգամ չէր ուզում: Բակուրն ևս քաջ ու կռուող էր. նա ևս Բիթլիսում, Տարունին ընծաներ և մեծ պատիւներ տալով, իւր զօրքով միանում է նրանց, և միասին շտապով առաջ անցնելով՝ հասնում բանակում են Հետախ (Hetach) բերդի մօտ: Երբ այստեղ հանգստանում էին, Տարունը Մուշին մարդ է ուղարկում ասելու. «Իմացիր, հօր սէրն այն է, որ առաջուայ ատելութեանն է յաջորդում. փոշմանել եմ արածիս, որ երբ դու յաղթուեցիր, քո քաքովը կտրեցի: Երբ այս կռուից յետ դառնանք, մարդ ուղարկիր հօրս և ինձ ուզիր: Իսկ այժմ եկ գիշերս ինձ մօտ, և ես քեզ կերգուեմ որ ոչ մի ուրիշինը չլինեմ:»

Չնայելով աղջկայ բոլոր զգուշութիւններին, որ մարդ չիմանայ իւր գաղտնիքը, Բակուրը, որ միշտ լրտեսել էր տալիս Տարունի ելումուտը, դաւաճան ծառայից իմանում է քանը և տեսնելով որ Տարունը սասունցի Մուշին է սիրում՝ վճռում է իւր մարդկանցով փախցնել նրան: Եւ մինչ գիշերը Տարունն իւր սիրելի Մուշին էր սպասում իւր վրանում՝ իւր բոլոր ծառաներին և պահապաններին հեռացրած, աննկատելի կերպով ներս է մտնում Բակուրը. աղջիկը իւր Մուշին կարծելով՝ սիրով դիմաւորում է, բայց երբ տեսնում է՝ Բակուրն է, ամաչած ու վախեցած յետ է քաշւում: Բակուրը ուժով բռնում է նրան, բերանը փակում և ուսին դրած՝ տանում իւր բանակը և անմիջապէս՝ իւր գնդի հետ միասին ճանապարհ ընկնում դէպի արաբները՝ անցնելու նրանց կողմն և հաւատն ուրանալու: Առաւօտը միայն իմանում են եղելութիւնը Տարունի մարդիկն և Մուշը, որոնք զօրքով հասնում են Բակուրի ետեւից. սաստիկ կռւում են, և արդէն պիտի յաղթէին ուրացեալներին, որ արաբներն Աբուբեքրի որդի Աբդուհամանի առաջնորդութեամբ օգնութեան են գալիս Բակուրին և յաղթում են հայերին, որոնց մնացորդները Մուշի և ուրիշներ ի առաջնորդութեամբ գնում են հոռմայեցոց բանակը:

Հաւատուրաց և դաւաճան Բակուրը արաբացոց համար կռւում է քրիստոնեաների դէմ, խաբէութեամբ առնում է Կաֆր Տութա բերդը, ուր «ամուսնանում է Տարունի հետ, որ իսլամ էր ընդունել» (եր. 90):

Արաբացիք Մծբին ու Ամիդ, Էգիլ, Հետախ, Մուֆարդին, Արզն, Սղերդ, Խիզան և Մադէն նուաճելուց յետոյ, պատրաստւում են Բիթլիսի և Խլաթի վրայ արշաւելու: Բայց «այդ ժամա-

նակ անա լսեցին, որ Տարունը... փախել է իւր հօր մօտ և նորից դարձել է քրիստոնէական հաւատին, որի վրայ շատ տխրեցին Իյադն ու մուսուլմանները: Սակայն անմիջապէս աւելացնում է պատմագիրը թէ Մուհամմէդ Բեն Յունիս Կորէյշիտը պատմում է ըստ Աբդլլա Բեն Մուզայի, և սա ըստ Իսմայիլ Բեն Կայիսի, որ Ջերիր Բեն Մուհամմից է լսել,—թէ Տարունն իսկապէս իսլամից չի ուրացել և իր առաջնայ հաւատին դարձել, այլ այդ միայն նրա համար է արել, որ իւր հօրը խաբի և նրա երկիրը մուսուլմանների ձեռք մատնի, մտածելով այնպէս անել, ինչպէս իւր ամուսին Բակուրը Կաֆր Տութայում:

Այստեղից սկսած ժողովրդական պատմուածքը միտումաւոր մշակութիւն է կրած, և գիւցազնուհի Տարունը դարձած է մի խաբեբայ ու խարդախ հրէշ: Սակայն արաբացի պատմողների յաւելումները և փոփոխութիւնները շատ պարզ երևում են: Մենք այդպիսի կոորդները կ'ընդգծենք:

Տարունը նախ քան իւր հօր մօտ փախչելը՝ խորհուրդ է անում իւր մարդու հետ և յայտնում նրան իւր նպատակը՝ խաբէութեամբ իւր երկիրը յանձնել արաբներին: Բակուրն ասում է. «ես քեզ հետ չեմ գալ, որովհետեւ վախենում եմ, հայրդ ինձ իմ ժողովրդի ձեռք մատնի»: Տարունի ուզածն էլ հենց այդ էր, որ իւր մարդը իւր հետ չգայ, որովհետեւ նա իրեն պէտք չէր: Պատուիրելով մարդուն ըանը գաղտնի պահել՝ Տարունը կանչում է իւր 212 հայ ծառաներին և յայտնում նրանց թէ զգուշ է արաբներից, թէ կարօտել է իւր ժողովրդին և հայրենիքին և թէ ուզում է փախչել հօր մօտ: Ծառաները բոլորը պատրաստ են Տարունի հետ գնալու, բայց Տարուն երկունարիւրին, որ սրտանց իսլամ էին դարձած, հետը չի վերցնում, այլ միայն տասներկու ծառաներով, որոնք իսլամ չէին սիրում և նոյնպէս կարօտել էին իրենց ազգականներին և հայրենիքին, որս գնալու պատրուակով գիշերը փախչում անցնում է Արգն և այնտեղից մտնում Բիթլիս, ուր մնում է մի օր: Ճիշտ այդ ժամանակ արաբացոց պատգամաւորները եկել էին Բիթլիսի իշխանից հպատակութիւն պահանջելու: Տարունը տեսնում է պատգամաւորների գլխաւորի հետ, որի անունն է Իւկինա, Հալեբի նախկին տէրը, որ Հալեբն արաբների ձեռն անցնելուց յետոյ՝ ուրանում է քրիստոնէական հաւատը և ծառայում արաբական բանակի մէջ: Տարունն այս հաւատուրացին յայտնում է թէ իսկապէս իւր հին հաւատին չի դարձել, այլ գնում է իւր հօրը դաւելու և սպանելու և նրա ամբողջներն ու բերդերը արաբների ձեռք մատնելու: Եւ ապա ուրացեալ Իւկինայի հետ պայմանաւորւում է տեսնուել խլաթում,

նա արարացոց կողմից իբրև պատգամաւոր կըգայ իւր հօր մօտ:

Բիթլիսից անցնում է Տարունը Խլաթ, ուր հանդիսով ընդունում են նրան, պատմում է իւր գլխին եկածը, թէ ինչպէս է վարուել Բակուրն իւր հետ և ստիպել էր իրեն քրիստոնէական հաւատն ուրանալ: Ամենքն ուրախ են, բայց նա յայտնում է թէ ուխտ է արել իւր ուրացութեան համար երկու օր ապաշխարել եկեղեցում՝ առանց միս ուտելու և գինի խմելու և ապա նոր հաղորդուել: «Տարունն, աւելացնում է հեղինակը, այդ պահը նրա համար է պահում, որ խոզի միս չուտէր և գինի չխմէր...» եւ այսպէս իբրեւ իսկական մահմեդական սպասում էր Իւկին-նայի գալուն:

Շուտով Բիթլիսն ենթարկւում է արաբներին և նրանց պատգամաւորները Իւկիննայի գլխաւորութեամբ գալիս են Խլաթ հը պատակութիւն պահանջելու, այն է կամ ուրիշ քրիստոնեաների պէս իսլամ ընդունել և իրենց հաւասար լինել, կամ գլխահարկ վճարել: Այս խօսքի վրայ թագաւորը քարկանում և ասում է. «Աւետարանը վկայ, որ մենք ձեզ երբեք ոչինչ չենք տալ, և ոչ էլ ձեր հաւատը կընդունենք, այլ աւելի սիրով մինչև վերջին մարդը կըկուռնենք: Նրանք, որոնց հետ դուք մինչև այժմ գործ էք ունեցել, տղամարդ չեն եղել: Մենք հօ հռոմայեցոց զօրքը չենք: Մենք արիութիւն ու քաջութիւն, ոյժ ու զօրութիւն ունինք և լաւ գիտենք մեր աղեղները լարել և նետերն արծակիլ: Ես կուղարկեմ Խոյի ու Սալմաստի իշխանի մօտ, և Վրաստանի թագաւորից օգնութիւն կուգեմ, արաբներին կըհալածեմ և երկիրը կազատեմ նրանց ձեռից: Այս է մեր պատասխանը»:

Պատգամաւորները, սակայն, իսկոյն չեն արձակւում, այլ առ ժամանակ պատուով մնում են Խլաթում: Թագաւորը խորհրդակցում է իւր իմաստուն աղջկայ հետ, թէ ինչպէս վարուի. Տարունը մի քանի խորհուրդներ է տալիս՝ արաբներին քնասելու համար. և վերջապէս թագաւորը վճռում է կռուել արարացոց հետ: Բայց գահի ապահովութեան համար որոշում է կռուից առաջ թագաւորութիւնը յանձնել Տարունին և պսակել Տարունի քրոջը՝ Կալունին: Շուտով մարդիկ է ուղարկում իւր երկրի բոլոր կողմնակալներին ու բերդերի հրամանատարներին, որ հաւաքուին իւր մօտ: Իրանց թուում առանձնապէս կանչւում է իւր բոլոր զօրքով Արզրումի Լաւի իշխանի որդին՝ Դերեֆգիլ, որին ուզում է թագաւորը մարդու տալ Կալունին: Ամեն կողմերից գալիս են և քահանաներն ու վարդապետները. ամենքը ժողովում են եկեղեցին: Թագաւորը յայտնում է, որ ինքը վճռել է կռուել արաբների հետ և թէ առաջուց Տարունին իւր տեղը թափուհի է

կարգում, «զի նա քաջ, խելօք և իմաստուն է»: Ամենքն ընդունում են այդ: «Այն ժամանակ թագաւորը բարձրացաւ տեղից, գլխին առաւ թագը և դրաւ դստեր գլխին. ապա նրա ձեռից բռնեց ու նստեցրեց գահի վրայ՝ աջ կողմը, մինչ Դերեֆզիլը ձախ կողմում էր կանգնած»: Բոլորը հաւատարմութիւն են երդւում Տարունին: Ապա երբ Տարունի քոյր Կալունը Դերեֆզիլ իշխանի որդու հետ պսակուում է, ամենքը գնում են թագաւորական բերդը ու սեղանի նստում: Քաղաքը լուսավառում են: Եւ վերջն իշխաններն իրենց վրանները զարկում են քաղաքի դիմաց ու կռուի պատրաստուում մուսուլմանների դէմ: Բայց հենց որ Տարունը, որ զաղտնի յարաբերութեան մէջ էր արաբացոց պատգամատուրների հետ, թագունի է հռչակուում, շտապում է հօր մօտ և սպանում է նրան, ուզում է և իշխաններին սպանել, բայց բանն իմացւում է և հայերը շրջապատում են արաբացոց պատգամատուրներին: Տարունի կողմը մնում են իւր հօր ծառաներից քչերը միայն, որոնց բոլորին պաշարում են մնացած մարդիկն ու ժողովուրդը. սարսափելի կռիւ է լինում: Բայց այդ միջոցին արաբացոց զօրավարը՝ Իյադ Բիթլիսից գալիս բանակ է դնում Վաստանի (Ոստանի?) մարզերում և լսելով կռուի մասին՝ յարձակւում է հայերի վրայ. կռիւը շարունակւում է մինչև մութըն ընկնելը, երբ դադարում է: Ամենից քաջ կուում է Արզրումի իշխանը: Գիշերը մինչև լոյս պատրաստուում են առաւօտեան կռիւը շարունակելու, բայց գիշերը Քրիստոս երևում է Արզրումի իշխանին, որ մի գեղեցիկ ծերունի է, և յայտնում է, որ Մահմեդին հաւատայ, և դա հաւատում է ու մուսուլման դառնում, ենթարկուելով արաբներին: Միւսներն էլ նրան են հետևում: Եւ այսպէս արաբները իլաթին ու ամբողջ Հայաստանին և Արզրումին տէր են դառնում և իրենց իսլամը տարածում հայերի մէջ: Արզրումի իշխանն էլ Արզրում է ուղարկւում և այն տեղի հայերին մահմեդական է դարձնում: Խլաթը յանձնւում է Տարունին, որի ամուսին Բակուրին էլ բերում են և երկուսին դարձնում իլաթի և ամբողջ Հայաստանի տէր: Բայց վերջն ինքը Տարունը իլաթն ու երկրի բոլոր ամբողթիւնները յանձնում է արաբներին:

Այս պատմութեան վերջին մասը, ընդգծած կտորից սկսած, գրեթէ ամբողջ պարզ կերպով սարքած է իսլամը փառաւորիչու համար: Արզրումի իշխանն ու Տարունի քոյր Կալունն ևս միայն նրա համար է մէջ բերուած, որ Տարունն իսկապէս մուսուլման մնայ և հաւատարիմ Բակուրին: Բայց քանի որ հայրն իւր իշխանութիւնը յանձնում է Տարունին, նրան պսակելու վրայ էլ պէտք է մտածէր. և իրերի բնական ընթացքը պահանջում է, որ

զօրով իսլամութեան դարձած և իւր ատելի մարդու ձեռքով բռնութեամբ առեւանգուած ու ամուսնացած Տարունը, որ ծածուկ յետ է դառնում իւր երկիրը, պիտի ամուսնանար իւր սիրած մարդու Սասնոյ Մուշի հետ: Բայց այդ որ լինէր, Տարունն իսկապէս իսլամութեան դարձած չէր լինիլ, և նրա փախուստը հօրը դաւաճանելու նպատակով չէր լինիլ: Թէ իրօք սկզբնապէս Տարունն է ամուսնացած Սասնոյ Մուշի հետ և ոչ թէ Կալունը Արզրումի իշխանի հետ, այդ շատ պարզ երևում է նրանից, որ առասպելի մէջ նա դեռ բնակում է Ջաբալ Մարադի, այսինքն Մարաթու լեռան վրայ, որ նրա անունով այնուհետեւ կոչւում է Ջաբալ Տարուն, որ է Տարօնոյ լեռ: Արդ Տարունը երբ պէտք է Սասնոյ Մարաթուկ լեռան վրայ բնակուէր, եթէ ոչ Սասնոյ իշխան Մուշի հետ պսակուելուց յետոյ:

Մի անգամ որ Կալունի ամուսնութեան տեղ Տարունի ամուսնութիւնն է մտնում Մուշի հետ, այն ժամանակ ըստ ինքեան ոչնչանում են Տարունի դաւաճանութիւնը, հօրն սպանելը և նրա անմիտ վարմունքը արարացի ղեսպանների հետ, որ մենք չըրելինք և քննում է այն որ Տարունը Բակուրին խաբելով իբր թէ հօրը կսպանի և բերդերը կը յանձնի արաբներին, փախչում է հօր մօտ թագուհի դառնում, ամուսնանում Մուշի հետ: Ապա արաբները յարձակւում են Խլաթի վրայ, հայերը յաղթում են կամ յաղթուում և Տարունն իւր ամուսնու հետ Սասուն է գնում և բնակւում Մարաթու լեռան վրայ:

Տարունի այս վէպը հին հայ ժողովրդական առասպելի ծագում ունի և հայերից անցել է արաբներին: Այստեղ մենք գրտնում ենք Խորենացու յիշատակած զրոյցների տարերքը՝ Սիմ-Ջարուանդ, Տարբան-Տարուն: Տարունն այս վէպի մէջ դուստր է Ջարուանդի, ինչպէս Խորենացու մէջ Տարբան-Տարունը Սիմ-Ջարուանդի որդին է: Ծիշտ է, Ջարուանդ անունը հին Ջարուանդ գաւառից փոխուած է Խլաթ կամ Բիթլիս, որ աւելի մօտ են Տարօնին ու Սասունին, բայց Խլաթի տիրոջ ձեռին յիշուում են դեռ Խոյ և Սալմաստ, հին Հեր և Ջարուանդ գաւառները: Սասնոյ լեռան նոր կոչումը՝ Տարօնոյ լեռ՝ բացատրւում է Տարունի անունով, մինչ հին զրոյցներով նոյն լեռան հին անունը՝ Սիմ՝ բացատրւում է Տարբան-Տարունի հօր անունով: Տարօն գաւառի հին զրոյցներով, ազգակցական յարաբերութեամբ ըմբռնուած, դարձած է Սիմ լեռան, որ է Սասնոյ, որդի. իսկ նոյն Տարօն գաւառի նոր կոչումն է Մուշ, որ դարձած է Սասնոյ իշխանի որդի. մինչ հին Տարօնը շուռ գալով իբրեւ աղջիկ է ըմբռնուած և դարձած Սասնոյ հարս: Այս առասպելական անձերի

յարարերութեան մէջ տեսնում ենք կից գաւառների միջնադարեան յարարերութեան յիշատակութիւն, այն է Մուշը, որ է քաղաքն ու գաւառը, Սասնոյ իշխանի որդի դառնալով՝ հակուած է աւելի գէպի Սասնոյ իշխանութիւնը. նոյն հակումը երևում է և այն հանգամանքի մէջ, որ Տարունը առաւելութիւն է տալիս Սասնոյ իշխանի որդուն, բայց իսլամութեան դարձած Արզնի իշխանները յանձին Բակուրի՝ ձգտում են յափշտակել Տարունը Սասնոյ իշխանների ձեռից: Միւս կողմից Տարունի՝ Խլաթի իշխանի դուստր դարձած լինելը ցոյց է տալիս Տարուն գաւառի ենթարկուելը Խլաթի իշխանութեանը:

Արդեօք Տարունի այս վէպի մէջ կարելի՞ է տեսնել մեր նոր վէպի մի հին պատմութիւն:

Արդարև անունները մեծ մասամբ նոյն չեն այս վէպի և մեր վէպի մէջ, բայց այդ առանձին նշանակութիւն չունի, որովհետև յայտնի է թէ, օրինակ, հենց մեր վէպի իրար ժամանակակից պատմութիւնների մէջ անունները որքան փոփոխուում են. էլ ուր մնաց դարեր առաջ գրի առնուած և արաբացիների ձեռով մշակութեան ենթարկուած նոյն վէպի մէջ: Թէ Տարունի վէպը մեր վէպի մի հնագոյն պատմութիւն է, յատկապէս Խանդուտի ճիւղի, այդ երևում է, թէպէտ և մի քիչ մութը կերպով, երկուսի համեմատութիւնից: Ամենահին տեղեկութիւնն որ ունենք մեր վէպի Խանդուտի ճիւղի մասին, դա Ինճիճեանի հաղորդածն է, թէ Խանդուտը հայ թագաւորի քոյր է և թէ նրա պատմութիւնը նման է Տիգրանուհու պատմութեանը: Եւ իսկապէս Տարունի վէպի, Տիգրանուհու պատմութեան և մեր վէպի Խանդուտի ճիւղի մէջ բաւական նմանութիւն ենք գտնում: Տիգրանուհու ամուսնութիւնը դաշնակից, բայց թշնամի Աժդահակի հետ. Աժդահակի խորհուրդը Տիգրանուհու ձեռով հայոց թագաւորին սպանելու համար. գեղեցիկ և խորագէտ Տիգրանուհու առ երեսս համաձայնելը և ապա պատերազմի սկզբում Աժդահակի ձեռից հայոց բանակը փախչելը և վերջը պատերազմը Տիգրանի և Աժդահակի,—այս ամենը ըստ էութեան նոյն են, ինչ որ Խլաթի և Հայաստանի թագաւորի գեղեցիկ և իմաստուն դստեր՝ Տարունի ամուսնութիւնը իւր հօր դաշնակից, բայց թշնամի դարձած Բակուրի հետ. Բակուրի և Տարունի խորհուրդը դաւաճանութեամբ սպանել Հայաստանի թագաւորին, Տարունի իբր համաձայնութիւնն այդ բանին, և արաբացոց Հայաստանի վրայ յարձակուելու սկզբում՝ իւր հօր Հայոց թագաւորի մօտ փախչելը և ապա արաբացոց և հայոց պատերազմը:

Մեր ունեցած պատմութիւններիով՝ Խանդուտի ճիւղի և Տիգ-

րանուհու վէպի մէջ այսպիսի նմանութիւն չենք գտնում. բայց մենք իրաւունք չունենք չհաւատալու Ինճիճեանին, թէ հարիւր տարի առաջ Խանդութի վէպը նման է եղել Տիգրանուհու պատմութեանը: Բայց կան նմանութիւններ Խանդութի և Տարունի մէջ:

Տարունը Խլաթայ թագաւորի, Խոյի ու Սալմաստի տիրոջ գուստրն է, ինչպէս և Խանդութը Խլաթայ կամ Խոյի իշխանի գուստր է: ¹⁾ Տարուն ու Խանդութ, երկուսն ևս պատկանում են վիպական կանանց այն տիպին, որ մարտիկ դիւցազնուհի են, զինւում են յաճախ իրրեւ տղամարդ. ձիով շրջում, կւում են. ունին ֆիզիկական ոյժ, բայց միանգամայն և իմաստուն ու խորագէտ են: Դրանք իրենց հպարտութեան մէջ երգւում են միայն նրա հետ ամուսնանալ, ով մրցութեան մէջ կըլաղթէ իրենց: Նրանց գեղեցկութեան և անուան համբաւի վրայ, գալիս են բաղմաթիւ փեսացուներ, թագաւորի կամ իշխանի որդիք, բայց դիւցազնուհիք նրանց ոչ ոքին չեն ուզում. որովհետեւ ոչ ոք իրենցից բարձր չէ: Բայց ահա գալիս է Խանդութի համար Սասնոյ տէր Սանասարի որդի Դաւիթը, իսկ Տարունի համար՝ Սասնոյ տէր Սանասարի որդի Մուշը. երկուսն ևս սկզբում յաղթւում են դիւցազնուհիներին, բայց յետոյ դիւցազնուհիքը սիրում են նրանց: Դաւիթը նախ քան ամուսնանալը պարտաւոր է Խանդութի միւս ուզողներին յաղթել և Խանդութի հօր քաղաքը պաշտպանել յարձակուող թշնամիների դէմ, որոնք այլակրօն են: Եւ Դաւիթը յաղթում է այդ դաժան ոսոխներին և թշնամիներին, որոնք բազմազան անուններով են դուրս գալիս վէպի մէջ, որոնց մէջ ամենից շատ յիշւում է Օղան, Տողան անունը: ²⁾ Ապա նոր Սասունցի դիւցազնը առնում է Խանդութին՝ և հարս բերում Սասուն: Եւ ինչ է Տարունի մերժելը իւր բոլոր ուզողներին, որոնց թւում և Բա-

¹⁾ Նայելով պատմութեանը նմանութիւն հայրենիքը դըրւում է Խլաթ, Խոյայ քաղաք, Քիլիսէ (Սորման աւան, Խանդութի բերդ) Իրանայ քաղաք, Թաւրիզ, Կապուտկոյ, Պինձէ քաղաք, Կաղզուան, Խանդութի բերդ, որ և բերդ Կապուտին է կոչւում. հին Կապուտայ բերդը:

²⁾ Խանդութին ուզողներն են կամ անանուն կերպով եօթ կամ քառսուն փահլեան, եօթ թագաւորի տղայ կամ Խոյ, Շրբբզան Խորասական, Համգայ Լոռայ փահլեաններ: Իսկ Խանդութի հօր քաղաքին վրայ տուող թշնամիքն են, նայելով պատմութեանը, Նալարայ թագաւոր, Չինմաչի թագաւոր, Լանրազ թագաւոր, Սև թագաւոր: Ամենից աւելի յիշւում է Օղան Տողան անունը, իրրեւ մի կամ երկու անձ (3-րդ, 46, 124 հտն. 7-րդ. 33 հտն. 8-րդ, 42. 9-րդ. 444 հտն.):

կուրին, որ «դաժան և իսլամութեան դարձած մէկն էր և տէր-
Բիթլիսի և Արզնայ, ինչպէս ետքէն ալ ամիր Տոզան Արսլան
բէն էլ Տէկին» (Տոմաշէկ, եր. 23): Նրա հաւանելը Սասունցի
Մուշին, վերջինիս յաղթելը Բակուրին. Տարունի՝ Սասնոյ Մա-
րութու լեռան վրայ բնակելը իրրև հարս, բայց նախ քան այդ
թշնամի արաբացիների պաշարելը նրա հօր քաղաքն ու մեծ կուրը
և այլն,—եթէ ոչ նոյն Դաւթի և Սանդուխի վէպը:

Տարունի պատմութեան մէջ մենք գտնում ենք մեր Սանդու-
թի վէպի մի հնագոյն պատմութեամբ: Սասնոյ Սանասարի որդի-
Մուշի անուանը, Սասնոյ Զ-րդ դարի երկրորդ կէսից յետոյ, Դա-
ւիթ Արքայի գէպըի ազդեցութեան տակ, փոխանակել է Դաւիթ
անունը: Բայց թէ ինչպէս Տարուն անունը փոխանակել է Սան-
դութ, այդ, ինչպէս վերևում գրինք, բացատրել չենք կարողա-
նում:

Ո՞ր դարու պատմութեամբ է Տարունի վէպը:—Անպատճառ ոչ
առաջ գրի առնուած կարող է լինել քան Զ-րդ դարու սկիզբները,
եթէ ընդունելու լինենք, որ այդ վէպն իւր էական մասով եղել է
Վալիդիի գրութեամբի սկզբնական ձևի մէջ: Բայց վէպն այնուհետև
փոփոխութեան է ենթարկուած. գոնէ 12-րդ դարու ազդեցութիւ-
նը երևում է նրանով, որ Սլաթում է դրւում Հայոց թագաւորու-
թիւնը՝ արաբացի պատմողները կարծել են թէ Սլաթի մահմեդա-
կան Շահի Արմէնների թագաւորութիւնից առաջ Սլաթում է ե-
ղել Հայոց թագաւորութիւնը: Յաջորդ դարերի ազդեցութիւնն
ընդունելով հանդերց, պէտք է կարծել սակայն, որ այդ վէպը
10-րդ դարուց աւելի ուշ չի կարող գրի առնուած լինել, քանի
որ այդ ժամանակ Դաւիթ արքայի վէպը անպայման կազմուած
պիտի լինէր և հաւանական է կարծել, որ Դաւիթն արդէն ան-
ցած պիտի լինէր հին Մուշի տեղը:

Բայց ո՞վ է այդ Մուշը. ո՞վ է և նրա ոսոխ Բակուրը:—Դրանք
կարծում ենք մեր հին վէպի հերոսներ են, հին Մուշեղն ու Բա-
կուրը: Տեսնենք այժմ մեր այդ հին վէպը և նրա մնացորդները
դարերի ընթացքում, որով և ամբողջացրած կը լինենք մեր տե-
սութիւնը Հայ ժողովրդական վէպի մասին, ինչպէս դրել ենք այս
աշխատութեան վերնագիրը:

է.

ՀԻՆ ՎԷՊԼ՝

Հին վէպ:—Հին հայ ժողովրդական վէպ անուան տակ սովորաբար յայտնի է Մ. Խորենացու հայոց պատմութեան հին ժամանակի հերոսների մասին գրածը: Բայց այդ իսկապէս առասպելներ են և առասպելախառն վէպ, կամ հին բառով՝ վիպասանք, որոնց մէջ պատմական յիշողութիւնները հասնում են մինչև 2-րդ դարը Ք. յ. *): Մի ժողովուրդ, որ գիտէր երգել իւր հին թագաւորներից Արտաշէսներին, Տիգրանին ու Արտաւազդին, բնականաբար անտարբեր չէր կարող մնալ դէպի իւր կեանքի ուրիշ նշանաւոր դէպքերն ու անձերը, որ 2-րդ դարուց յետոյ են եղել: Հայ ժողովրդի հետաքրքրութիւնն իւր ազգային կեանքով և նրա ստեղծագործական ընդունակութիւնը չպիտի սպառուէր 3-րդ, 4-րդ և նոյն իսկ 5-րդ և յաջորդ դարերում: Եւ մենք Փաւստոս Բիւզանդից (գ. ժգ.) գիտենք թէ հին հայերը ունեւէին լիակատար 4-րդ դարում որքան սիրով կապուած են եղել իրենց հին առասպելներին ու վիպասանութեանը: Նոյն Փաւստոսից (Գ. դ.) այն էլ ենք իմանում, որ այդ շրջանում ժողովրդի մէջ մեծ արագութեամբ երգեր էին յօրինւում ու երգւում: Այսպէս Գնէլի սպանման մասին պատմելիս յայտնւում է թէ ինչպէս «իբրև մեծ իրքն յայտնեցան ի լսելիս ամենեցուն, և ի ձայնարկութիւն ամենայն եղև նա (Փառանձեմ) մայր ողբոցն, և ձայնարկութիւն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիբուն տփանացն Տիրիթայ, զակն դինելն, զխուրիւնն, զհնարս մահու ճիւղել, զսպանումն. ձայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին գեղգեղեալ խանդավորեամբ: Ի նուաճել իւրեանց ձայնիցն, իրքն յայտնեալ հռչակ հարկանէր»: Կրնշանակէ Գնէլի սպանման ամբողջ վէպն ու երգը հէնց նրա թաղման ժամանակ է կազմւում ու պատմւում: Այդ այնպիսի ժամանակ էր, որ մի սերունդ էլ պէտք չէր որ անցնէր՝ պատմական երգեր ու վէպեր յօրինելու ու տարածելու համար:

Ինչպէս Գնէլի, նոյնպէս և ուրիշ դէպքերի մասին կարող էր այս ժողովուրդը արագութեամբ երգեր յօրինել ու վէպեր պատմել: Դրանք ժամանակի միակ պատմական յիշատակարաններն են եղել, կամ ճիշտ ասած՝ նոյն դերն են կատարել, ինչ որ

*) Տես մեր Հայ ժող. առասպելները Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ. Վաղարշապատ 1901.

այժմ լրագիրները կատարում են եղած դէպքերի համար: Եւ ուրիշ կերպ էլ մտածել կարելի չէ մի ժողովրդի համար, որ գիր ու գրականութիւնից զուրկ էր:

Հայ ժողովուրդն ուրեմն անհրաժեշտօրէն պէտք է ունենար իւր վէպը 2—5 և յետագայ դարերի մասին ևս: Եւ մենք իրօք հին առասպելներից ու վիպասանքից զատ, որ կան խորհնացու մէջ, նիւթով նրանցից յետոյ, բայց նրանց հետ միաժամանակ ասուած՝ ունինք մեր մի ուրիշ հին վէպը կամ վիպասանութիւնը, որի մասին մինչև այժմ դժբախտաբար դեռ ատանձին ուսումնասիրութիւններ չեն եղած: Այդ մեծ վէպի հատուածներ փնտում են Ագաթանգեղոսի, Փ. Բիւզանդի, Խորհնացու, Սերէոսի պատմութիւնների մէջ, այլ և Յովհան Մամիկոնեանի (հետը և Զենոր Գլակ վերցրած, Մովսէս Կաղանկատուացու և Ստեփաննոս Օրբելեանի մէջ:

Բայց նախ քան վէպի մասին գրելը, հարկաւոր է մի երկու խօսք այս աղբիւրների մասին ասել:

Ագաթանգեղոսի մէջ, առանց մանրամասն քննութեան մէջ մտնելու ասենք, ժողովրդական վէպից են ծագում խորհովի պատմութիւնը, Տրդատի փախուստն ու քաջագործութիւնները և պարսից դէմ պատերազմները, այսինքն «Պատմագիրը Հայոց» հրատարակութեամբ 18—48 հատուած, միջից հանած 38-րդ հատուածը, որ ս. Լուսաւորչի մասին է. ապա 123-րդ հատուածը, որ 48-րդի բնական շարունակութիւնն է. և վերջապէս 181 և 202 հատուածների մէջ պատմածները¹⁾ Տրդատի քաջագործութեանց մասին, որոնց բնական տեղն աւելի առաջ է: Դրանց վրայ պիտի աւելցնել և Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութեան սկզբի մասը՝ Արտաւանի, Արտազուխտի մասին, որ իսկ ժողո-

¹⁾ Տրդատի քաջագործութիւններն ուրիշներն ևս ժողովրդական զրոյցներից քաղած են համարում: Այսպէս Տաշեան, Ագաթանգեղոս, եր. 132 գրում է. «Այս և նման նկարագրութիւնը կը ցուցնեն արդէն թէ ինչ մեծամեծ զրոյցներ կազմուած էին անձի մը վրայ, որ իբրեւ ճշմարիտ պիւցազն կը ներկայանայ: Գութշմիդ աւելի յառաջանալով կը համարի թէ ամենայն ոչ այլ ինչ են, բայց հայոց զիւցաբանական մէկ անձին վրայ պատմածները փոխուած և պատմական անձի մը վրայ առնուած... Այնչափ վրսեմ նկարագրութիւն կը գտնենք իր վրայ, որ ակամայ հայ վիպասանները կը յիշենք,—և անշուշտ հեռի չենք ճշմարտութենէն, երբ հաստատենք թէ Ագաթանգեղոս այս կտորները (հարկաւ ոչ բառ առ բառ) քաղած է հայ վիպասաններէն, որոնց երգերը կը կազմէին տեսակ մը հայկական Շահնամ: Կարծենք թէ Ագաթանգեղոս բացայայտ ալ նոյնը կը խոստովանի, վասն զի կը գրէ.

վրդական վիպական մի պատմուածք է, որ և հաւաստեալ եղել է հնուժը հայ Ագաթանգեղոսի մէջ, քանի որ յունարէնը հայերէնից է թարգմանուած: Այդ հատուածը հայերէն բնագրից պէտք է կարծել նրա հոմար է դուրս ձգուած, որ յայտնապէս ժողովրդական վիպական բնաւորութիւն ունի և որ գլխաւորն է՝ Հայոց պատմութեան չի վերաբերում:

Տաշեանն Ագաթանգեղոսի սկզբի մասի պատմութիւնը համեմատելով օտար աղբիւրների հաղորդածների հետ՝ նոյն եզրակացութեան է գալիս, ինչ որ Գուլշմիտ, որ «այլակերպեալ» պատմութիւն է անուանում այդ մասը: Այդ պատմուածքները «ճիշտ պատմական են, բայց միմիայն ու հարեանցի. շատ դէպքեր ի մի ձուլուած. միով բանիւ՝ պատմութիւն, բայց ոչ ականատեսի և ոչ ժամանակակից, այլ իւրով պատմագրող հեղինակի»: Եւ Տաշեանը մի առ մի ցոյց է տալիս թէ ինչ պատմական անձերի և դէպքերի յիշողութիւններ են ֆնացած Ագաթանգեղոսի առաջին մասի մէջ. ինչ դէպքեր են այդտեղ ի մի ձուլուած: Բայց նա եզրակացութիւնն աւելի հեռուն չի տանում. այն է, որ այդ «լուրը» միայն ժողովրդական վէպ և զրոյց կարող էր լինել: Ժողովրդական վէպը կամ զրոյցը միայն կարող էր այնքան և այնպէս «այլակերպեալ» ձևով պահել իւր մէջ պատմական յիշողութիւններ 225—160 տարի առաջ կատարուած դէպքերի մասին, քանի որ ըստ Տաշեանի Ագաթանգեղոսի պատմած դէպքերն ընկնում են 2-5 թուից մինչև 5-րդ դարի վերջին երկու տասնեակը, իսկ Ագաթանգեղոսը 5-րդ դարու կէսերին է գրուած, յամենայն դէպս ոչ առաջ քան նոյն դարի առաջին քառորդը:

Անշուշտ Ագաթանգեղոսը, ինչպէս և Փաւստոս և] միւսները, կօգտուէր և ուրիշ աղբիւրներից. այլ և ժողովրդական վէպից օգտուելիս, ինչպէս ազատ էր վէպի մասերը ցրուելու պատմութեան մէջ այս ու այն տեղերում, նոյնպէս և պատմութեան մէջ պիտի չառնէր այնպիսի մանրամասնութիւններ, որ նրա աչքին պատմական չէին, ինչպէս են ընտանեկան յարաբերութիւններ, ամուսնութիւն, այլ միայն պատերազմները և քաջագործութիւնները պիտի վերցնէր, և այս ամենը իւր լեզուով պիտի պատմէր, —բայց և այնպէս ժողովրդականի հետքերը շատ տեղ պարզ երևում են: Մենք կարող էինք բաւականաչափ այդպիսի կտորներ

«վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս ի բանս կարգի առականց, թէ իբրև զսէգն Տրդատ... կարծենք թէ հոս «բանք կարգի առականց» ասութիւնը կը նշանակէ այն երգերը, զոր մեր նախնիք նաև «բանք առասպելի», «առասպել», «վիպասանաց երգք», «վիպասանութիւն» և այլ անուանակոչութեամբ կը նշանակեն:

ցոյց տալ, բայց աւելորդ ենք համարում մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Այսքանը միայն նկատենք, որ անհաւանական չէ կարծել թէ Հռիփսիմեանց վկայարանութեան մէջ ևս կայ ժողովրդական վիպական տարր, և երբեք էլ անտեղի չէ Գութշմիդի կարծիքը թէ «Բագրատունի Տրդատայ և Նազինիկ հարձին վրայ պատմուածը հիմն է՝ Հռիփսիմեանց պատմութեան» (Տաշեան, եր. 136):

Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան մէջ ամեն ընթերցող էլ, որ ըմբռնում է ժողովրդական պատմուածքի հոգին, մի միայն ժողովրդական ոճ և վիպական եղանակ կը գտնէ: Հ. Գիւցերի և աւելի Ս. Մալխասեանի աշխատութիւններից յետոյ¹⁾ այլ ևս կասկած չկայ, որ այդ գրքի գլխաւոր աղբիւրները եղել են ժողովրդական զրոյցներ, վէպեր և նոյն իսկ երգեր: Հինգերորդ դարու կէսերին, ամենայն դէպս ոչ վաղ քան նոյն դարի առաջին քառորդն ապրող մի հայ հեղինակ, ինչպիսին է Փաւստոսը, հարկաւ կարող էր շատ յիշողութիւններ ժողովել 4-րդ դարու քահանայապետների, թագաւորների և զօրավարների մասին, բայց աւելի շատ օգտուել է նա ժողովրդական վէպից ու երգերից, որ այդ շրջանում նոյն Բիւզանդի վկայութեամբ, ինչպէս տեսանք, մեծ թեթեւութեամբ և արագութեամբ կազմուում ու տարածուում էին ժողովրդի մէջ: Գրաւոր աղբիւր, ինչ որ նիւթին է վերաբերում դժուար թէ գործածած լինի նա. ուստի և ոչ մի թուական չի յիշում, այլ ինչպէս ժողովուրդն իւր վէպի մէջ, միայն դէպքերի յաջորդութիւնն է պահում: Այս յաջորդութիւնն ուղադրութեամբ գիտելով՝ մենք գալիս ենք հետեւալ եղրակացութեան.

Բիւզանդի պատմութեան մէջ կան երկու տեսակ ժողովրդական պատմուածքներ, եկեղեցական և աշխարհական. առաջինը քահանայապետների և ուրիշ եկեղեցականների մասին, իսկ երկրորդը՝ թագաւորների ու զօրավարների: Թագաւորները, հարկաւ, իբրև երկրի պետեր, երևան են գալիս երբեմն և եկեղեցական զրոյցների մէջ:

Աշխարհական պատմուածքները կազմում են մի ամբողջութիւն, մի մեծ ժողովրդական վէպ. իսկ եկեղեցական պատմուածքները անկախ զրոյցներ և յիշողութիւններ են, որոնք հեղինակի ձեռով հագցուած են վէպից քաղած նիւթերի մէջ: Այստեղ, այս եկեղեցական զրոյցների մէջ է երևում գլխաւորապէս Փաւստոս հեղինակն իւր յարձակումներով թագաւորների վրայ և իւր քրիս-

1) Հ. Գիւցեր, Փ. Բիւզանդ, Թարգմ. Թորոսեան, Վենետիկ, 1896. եր. 34—36. 38 և այլն: Ստ. Մալխասեան, Փ. Բիւզանդի պատմութիւն, Վենետիկ. 1836.

տոնէական վարդապետական ոգւով: Ասել չի ուզիլ, աշխարհական զրոյցների մէջ ևս, թէպէտ քիչ, կան հեղինակի գրչի արդիւնքներ և հայեացքներ, մեծ մասամբ կաթողիկոսների համար և նրանց բերանին դրած խօսքեր. ինչպէս են Վրթանէսի խօսքը (Գ. II), Ներսէսի խօսքը և ուղղափառներին աքսորելը, Սաղի մասին պատմածները (Դ. 5. 12.), Չոնակի ընտրութիւնը (Դ. 15) և այլն, որոնք սակայն, դարձեալ յաճախ եկեղեցական զրոյցներ և յիշողութիւններ են:

Այս անկախ զրոյցների և յիշողութիւնների գետեղումը վէպից քաղած նիւթի մէջ այնպէս պարզամիտ է արած, որ գրեթէ միշտ երևում է կարկատանի տեղը¹⁾. Ուստի և շատ հեշտութեամբ անջատում են դրանք: Այդպիսիք են. Գ. 2—6, 10. 12—17, 19. գլուխներ. Դ. 4, 6—10, 44, 56—57. գլ. Ե. 21—31. Զ. 2—16. գլուխներ: Դրանց վրայ պիտի աւելացնել և Գ. 1 գլուխը, որ յառաջաբան է, և որից երևում է թէ Բիւզանդի գիրքն ամբողջական Հայոց պատմութիւն է եղել, սկզբից հեթանոսական ժամանակներից սկսած:

Ազաթանգեղոսի և Բիւզանդի մէջ գտնում ենք մեր հին վէպի ամբողջութիւնը իհարկէ ուրուագծով միայն և ոչ անպատճառ այն կարգով պատմուած, որով ժողովրդի մէջ է պատմուել: Խորենացին ու Սեբեոսը լրացուցիչ հատուածներ կամ տարբեր պատմուածներ միայն ունին:

¹⁾ Օրինակ՝ Դ. դպր. 5. գլխի մէջ պատմում է թէ Արշակը Ներսէսին տասն մեծ նախարարների հետ ուղարկում է կայսեր մօտ, որը Ներսէսին աքսորում է, իսկ միւսներին Արշակունի պատանդների հետ արձակում է Հայաստան: Ետևից գնում է ամբողջ հինգ գլուխ (6—10) Ներսէսի աքսորի և զանազան եկեղեցականների մասին, և ապա 11-րդ գլխում նորից դառնում է դեսպանութեան պատմութեանը ու կրկնութեան մէջ ընկնում: Ետև պարզ է, որ այս 11-րդ գլուխն անմիջական շարունակութիւն է 5-րդ գլխի, և որ կրկնութիւններն առաջացած են մէջ տեղում հազցրած զրոյցների պատճառով, որ եկեղեցականներին են վերաբերում:

ՀԱՄԱՌՈՒՐԱՔԻՒ ՕՐԷՆՍՓԻՐՔԸ

Լ. ԲԱՒԱՅԵԱՆԻ

19-րդ դարու երկրորդ կիսում արևելագիտական խոշոր նուաճումների մի մասը կատարել է Փրանսիացի երկու գիտնականները՝ դը-Մորգանի և դոմինիկեան հոգևորական Շէյլի հնագիտական այն պեղումների շնորհիւ, որոնք կատարուեցին սրանից բիշ առաջ Պարսկաստանի Սուղա կամ Շօշ հին մայրաքաղաքում: Պեղումներ, որոնք գիտական ահաբին լոյս են սփռում ոչ միայն հին բարեխոսական քաղաքակրթութեան պատմութեան վրայ, այլ և մեզ համար պարզաբանում են հնադարեան մի քանի նշանաւոր ցեղերի և աղգերի բարեխոսացիների հետ ունեցած կուլտուրական յարաբերութիւնը: Վերոյիշեալ երկու գիտնականների հին մայրաքաղաք Սուղայում կատարած պեղումները և հնագիտական ուսումնասիրութիւնները արևելագիտութեան համար լուսաբանում են հին քաղաքակրթութեան Բաբելաստանի ամբողջ ազգաբնակչութեան զանազան դասակարգերի միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները իրաւական հոգի վրայ:

Չնայելով իրանց բարձր քաղաքակրթութեան՝ հին Արևելքի գրեթէ բոլոր ազգերն էլ զուրկ են եղել իրաւական գիտակցութիւնից, որովհետև այնտեղ տիրող քաղաքական բռնակալութիւնը՝ ղեկավարուող խանգարել է այդ գիտակցութեան ազատ զարգացումը: Դեսպոտիզմը հին Արևելքի ազգերի գիտակցութեան մէջ խորապէս ակօսել էր այն հասկացողութիւնը, որ միակ և ամենաբարձր օրէնքը բռնակալ թագաւորի կամքն է, որ տնօրինում է իր հպատակ ժողովրդի ամբողջ բարեկեցութիւնը:

Իրաւական գիտութեան, այսինքն մարդկանց անհատական իրաւունքների գիտակցութիւնը հին դարում յատուկ է եղել առհասարակ այն բոլոր ազգերին, որոնք ապրում էին Միջերկրական ծովի եզերքներում. օր. եգիպտացիները, հրէաները, փիւնիկեցիները, յոյները և հռոմայեցիներն և այլն:

Հին Արևելքի, բայց ոչ Միջերկրական ծովի եզերքներում ապրող ազգերի մէջ այդ տեսակէտից բացառութիւն են կազմում բարեխոնացիները, և այդ բանը գիտութեան համար պարզել են գիտնական դը-Մորգանի և հոգևորական Շէյլի Սուզայում կատարած պեղումները, որոնք ցոյց տուին, որ բարեխոնացիների իրաւական գիտակցութիւնը հին Արևելքի միւս ազգերի նման այնքան էլ ստոր աստիճանի վրայ չէ եղել կանգնած:

Իրանց կատարած պեղումների գիտական արդիւնքների մասին մինքն ընդհանուր ձևով առիթ ենք ունեցել խօսելու 1904 թ. «Մուրճ» ամսագրի մէկ համարում, բայց այժմ ցանկանում ենք մանրամասն կերպով խօսել վերոյիշեալ երկու գիտնականների շը-նորիւ արած պատմական այն խոշոր դոկումենտի գիտի մասին որ վերջին 3 տարուայ ընթացքում արեւելագիտութեան մէջ յեղափոխութիւն է մտցրել: Մորգան և Շէյլ գիտնականների պատմական նամանակահատիկը իրաւագիտական խոշոր նշանակութիւն ունեցող ամենափայլուն գիտող Բաբելաստանի Համմուրաբի թագաւորի օրէնսգիրքը կամ կոդեքսն է, որի բովանդակութիւնը ընթերցողների լայն շրջաններին մատչելի դարձնելու համար Բերլինի համալսարանի հին պատմութեան ուսուցչապետ և արեւելագէտ Հուգօ Վինքլէրը թարգմանել է գերմաներէն և որը կազմում է ներկայ մատենախօսութեան նիւթը:

Այդ նշանաւոր օրէնսգրքի հեղինակը և կազմողն է համարւում Բաբելոնի Համմուրաբի թագաւորը, որ ապրում էր 2250 թ. (Ք. ծ. ա.) և էր վեցերորդ թագաւորը այն հարստութեան, որ ճանաչում էր Նիպուր և Լարսա քաղաքների հզօր իշխանների գերիշխանութիւնը և երկար ժամանակ ծանրացել էր Բաբելոնի գըլ-խին: Համմուրաբին օգուտ քաղելով վերոյիշեալ երկու իշխանների միմեանց հետ ունեցած թշնամութիւններից, հեռագհետէ նրաւ ճեղք Բաբելոնում գտնուած բոլոր ցեղերին և դրանց օգնութեամբ գահընկէց անելով Լարսայի վերջին թագաւորին, Բաբելոնը իր տէրութեան քաղաքական և մտաւոր կենդրոնը դարձրեց և այդպիսով ձեռք բերաւ Բաբելաստանի քաղաքական կատարեալ անկախութիւնը:

Համմուրաբի թագաւորի ժամանակ Բաբելաստանը ոչ միայն քաղաքական, այլև կուլտուրական տեսակէտից մի բոլորովին անկախ ու ինքնուրոյն տէրութիւն էր ներկայացնում, որի կուլտուրական ազդեցութիւնը տարածւում էր նրա ժամանակակից հարեան ցեղերի և ազգերի վրայ: Բաբելաստանում այդ ժամանակ աստղաբաշխական, մաթեմատիքական և երկրաչափական գիտութիւնները գտնւում էին իրանց ծաղկած վիճակի գագաթնա-

կէտի վրայ: Պակաս զարգացած չէին և գեղարուեստները, նամանաւնդ ճարտարապետութիւնը, որի համար իբրև լաւ ապացոյց ծառայում են բաբելոնական աստուածների յիշատակին նուիրւած տաճարների աւերակների այն մնացորդները, որոնք արդէն երևան են եկել վերոյիշեալ պեղումների շնորհիւ:

Բաբելոնական կուլտուրան, այսինքն նրանց երևակայական քաղմաստուածեան կրօնը, աստղաբաշխութիւնը, որի հետ սերտ կապ ունեն նրանց աստղաբաշխական և մաթեմատիկական գիտութիւնները, ճարտարապետութիւնը և առևտրական զարգացած գիտութիւնները, ստեղծել է Սումերական կոչուած ցեղը զուտ բաբելոնական հողի վրայ. պատմական շրջանում այդ ցեղը քաղաքական անկախութիւն չէր վայելում: Բաբելաստանի պատմութիւնը մեզ սովորեցնում է, որ աւելի ուշ ժամանակում այսպէս կոչուած բաբելոնական քաղաքակրթութիւնը շարունակ փոփոխութիւնների է ենթարկուել օտարամուտ ազդեցութիւններից, մանաւանդ սեմիտական մի քանի ցեղերից, որոնք ինչպէս ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում, այնպէս էլ Բաբելաստանում թողել են իրանց քաղաքակրթական մեծ ազդեցութիւնը և իրանց ճաշակի ու զարգացման համեմատ կերպարանափոխել են Բաբելաստանի կուլտուրան, որ ինչպէս ասացինք զրեթէ ամբողջապէս սումերական ազգի մտքի և հոնճարի արտադրութիւն էր: Սեմիտական այդ ցեղերը իրանց քաղաքակրթական կնիքը դրոշմելով Բաբելաստանի կուլտուրայի վրայ, ստեղծել են այսպէս կոչուած Բաբելոնի սումերական և սեմիտական խառնուրդ քաղաքակրթութիւնը: Այդ երկու միմեանցից տարբեր ցեղերը աւելի մեծ զարկ տուին Բաբելաստանի կուլտուրական զարգացման: Բաբելոնում մոռաւոր կեանքը աւելի առաջագիմեց, գիտութիւնները և գեղարուեստները կանգնեցին իրանց կոչման և դիրքի բարձրութեան վրայ, բաղմացած Բաբելաստանի աստուածների փառաւոր տաճարների թիւը, որտեղ ամփոփուած էին և ժամանակակից նշանաւոր գրադարանները և մատենադարանները: Բացի դորանից Բաբելաստանում զարգացան առևտուրը, վաճառականութիւնը և երկրագործութիւնը: Դրան ապացոյց այն փաստը, որ Բաբելաստանի մայրաքաղաք Բաբելոնը իր ժամանակ հին աշխարհի առևտրական ամենախոշոր կետրոններից մէկն էր կազմում, իսկ նրա ընդարձակ հողերը բացիօնալ կերպով մշակւում էին և բոլոր ազգերի համար կաղապարի տեղ էր ծառայում բաբելոնական ջրաբաշխական և հող ոռոգելու սխտեմը:

Կուլտուրական զարգացման այդ օրինակ բարձրութեան վրայ էլ կանգնած Բաբելաստանը, երբ նրա նշանաւոր թագաւոր-

ներից մէկը՝ Համմուրաբին իր տէրութեան մէջ գտնուող նշանաւոր օրէնսգէտներին պատուիրեց ի մի հաւաքել այն բոլոր օրէնքները և իրաւաբանական սովորութիւնները, որոնք ժողովրդի զանազան խաւերում բերանէ բերան էին պտտում, բերել տէրութեան Բաբելոն մայրաքաղաքը և բոլորը փորագրել մի քարի վրայ:

Դրանով Համմուրաբին ցանկանում է իր հպատակ ժողովրդին օգնել այդ, արդարադատութիւնը պաշտպանելով, Բաբելաստանի աստուածներին պատուել և ապագայ սերնդի համար օրէնսդրական մի յիշատակ թողնել:

Վերոյիշեալ օրէնսդիրները ցրուեցին Բաբելաստանի զանազան կողմերում, հաւաքեցին Բաբելաստանի ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի համար պարտադիր օրէնքները, որոնց թիւը հասնում էր 282-ի: Ինչպէս երևում է օրէնսգէտները այնքան էլ մեծ նշանակութիւն չեն տուել ժողովրդի սովորութեան իրաւունքներին և դրանք չեն հաւաքել:

Այդ օրէնքները քանդակուեցին 2,25 մ. բարձրութիւն ունեցող մի քարի վրայ, որի առջևի երեսում քանդակուած էր 16 շարք, իսկ յետևի երեսի վրայ 28 տող: Քարի երկու երեսները բովանդակում են իրանց մէջ վերոյիշեալ 282-յօդուածներից բաղկացած Համմուրաբիի օրինագիրքը կամ կողէկսը, որ կազմում է ամբողջ մարդկութեան (մինչև այսօր մեզ յայտնի) առաջին զբաղւոր օրէնսդրութիւնը: Դը Մօրգան և Շէյլ գիտնականների այս խոշոր գիտքը մեծ յեղափոխութիւն է մտցնում համաշխարհային գիտութեան մէջ, որի կարծիքով մինչև վերոյիշեալ օրէնագրքի գիտքը Արտուածաշնչում նկարագրած տախտակների պատուիրանները համարւում էին մարդկութեան առաջին մեզ յայտնի գրաւոր օրէնքները:

Քարի առջևի երեսի վրայ Բաբելաստանի գեղարուեստագէտները քանդակել են նաև Համմուրաբի թագաւորին, որը կանգնած է Սիպպարի արեգակի Աստծու առաջ և նրանից ընդունում է վերոյիշեալ օրէնքների ժողովածուն: Այդ երեսի վրայ քանդակւած է և մի արձանագրութիւն, որի մէջ Համմուրաբին փառաբանում է իր կառավարութիւնը, մի առ մի յիշում է այն նշանաւոր ծառայութիւնները, որը ինքը մատուցել է Բաբելաստանի բոլոր աստուածներին և տալիս է հետևեալ բացատրութիւնը. «Երբ Մարդուկը ինձ ուղարկեց մարդկանց կառավարելու և երկիրս օրինական կերպով պաշտպանելու, այն ժամանակ ես մարդկանց բերանում դրեցի իրաւունք և արդարութիւն և այդպիսով ստեղծեցի հպատակներիս բարեկեցութիւնը»:

Այս արձանագրութիւնից շատ պարզ երևում է, թէ Բաբելաս-

տանի Համմուրաբի թագաւորը որքան բարձր էր գնահատում արդարութեան և իրաւունքի դադաւարը և որքան մեծ նշանակութիւն էր տալիս իր տէրութեան համար ընդհանուր պարտադիր մի օրէնսդրութեան, որի վրայ պէտք է հիմնուէր նրա բոլոր հպատակների փոխադարձ յարաբերութիւնները կեանքի զանազան ասպարէզներում: Համմուրաբի թագաւորի օրէնսգիրքը այն ամենամեծ գիւտն է, որ հնագիտական իրաւաբանութեան երբեք չէ յաջողուել է: Այդ օրէնսգիրքը, որ գրուել է 2250 թ. (Ք. Մ. Ա.) մի կատարեալ կողեկս է, որ իր մէջ բովանդակում է քաղաքացիական իրաւունքը, պատժական իրաւունքն ու պրոցեսը, հասարակական իրաւունքները և այլն:

Օրէնսդրութիւնը ներկայացնում է այն հին կուլտուրայի կենսալից պատկերը, որ մի քանի դարերով Մովսէս մարգարէից սուաջ էր տիրապետում Բաբելոստանում: Դրա շնորհիւ մենք կարող ենք միայն հասկանալ, թէ Քրիստոսից մօտ 2300 տարի առաջ Բաբելոստանը ինչպիսի պատկանելի կուլտուրայի տէր էր, որ կարողացաւ մի այդպիսի լրիւ և ամփոփ օրէնսդրութիւն արտադրել: Համմուրաբի օրէնսդրութիւնից մենք իմանում ենք, որ Բաբելոստանը այդ ժամանակ մի թագաւորութիւն էր կազմում, որի գլխին կանգնած էր զօրեղ թագաւորը: Այդ թագաւորին, հպատակւում էր ամբողջ ժողովուրդը և նրա բոլոր պաշտօնեաները ամենաբարձրից սկսած մինչև ամենաստորին պաշտօնեան: Վերջիններս թագաւորից ստանում էին իրանց պաշտօնը, տունը և պարտէզը և երբ նորանք մեռնում էին, դրանց ժառանգում էին նրանց մեծ որդիքը, որոնց անչափահաս զէպըրւմ պաշտօնեայի այրին իրաւունք ունէր իր մեռած ամուսնու եկամուտների մի մասը վայելել իր որդուն դաստիարակելու համար:

Անցնելով Համմուրաբի թագաւորի օրէնսգրքի մանրամասնութիւններին, պէտք է նկատել, որ նորա թագաւորութիւնը բոլորովին ոչնչացրել է արեան վրէժխնդրութեան հետքերը:

Այդ տեսակետից Բաբելոնական կուլտուրան բարձր է կանգնած Մովսիսական կուլտուրայից, որ ամենամեծ պաշտպանն էր արեան վրէժխնդրութեան: Նման զէպըր նոյնանման հանգամանքով պէտք է պատժուէր. օր. եթէ մէկը միւսին ֆիդիքապէս վիրաւորել էր, վիրաւորողին նոյն տեսակ պէտք է վիրաւորէին, ուրիշ խօսքով ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման և այլն:

Օրէնքների յօդուածներին մի մասը վերաբերում է մարդկանց վիրաւորելուն: Այդ տեսակէտից խիստ պատժի են ենթարկւում նաեւ բժիշկներն և անասնաբոյժները. օր. եթէ որեւէ բժիշկը իր հիւանդին խալմամբ մեռցնի, այն ժամանակ պէտք է նրա

ձեռքերը կտրել (218). իսկ ընդհակառակն երբ մի բժիշկ իւր հիւանդի կոտորած ոսկորները սաղացնի, հիւանդը պարտաւոր է նըրան 5 սէքիլ արծաթ վճարել (221): Օրէնքների մեծ մասը վերաբերում են սուտ վկայութեան, անարդարութեան, գողութեան, խաբեբայութեան, աւաղակութեան եւայլն: Շատ խիստ պատժի են ենթարկւում այն բոլոր մարդիկ, որոնք բռնւում են իրենց վերոյիշեալ բացառական յատկութիւններով. օր. եթէ մէկը աւաղակութեամբ է պարապում և բռնւում է՝ անպայման սպանւում է (22): Նոյն տեսակ է պատժւում է նաև գողութիւնը, որի համար վարձատրութիւնը մահուան պատիժն է: Գողութեան և աւաղակութեան համար խիստ օրէնքներ էին որոշւած, որովհետև Բաբելոնացիք մարդկային սեփականութեանը մեծ նշանակութիւն էին տալիս: Այնինչ այդ տեսակէտից Մովսիսական Օրէնքը աւելի մեղմ պատիժներ է որոշում: Զգալի պատժի էին ենթարկւում նաև հետեւեալ դէպքերը. ով որ իր հօրը զարկում էր, նորա ձեռքը կտրւում էին, կամ եթէ մէկը մի կնոջ հայհոյում էր, նրա ճակատը այրւում էին, իսկ ով որ հրդեհի ժամանակ իրեր էր գողանում, նըրան ձգում էին հրդեհի մէջ:

Համաժողովրդի օրէնսգիրքը յանցանքների համար յաճախ որոշում է մահուան պատիժ, որ երեք տեսակ է լինում, կրակի, ջրի և անդամահատութեան միջոցով:

Օրէնսգրքի մի քանի յօդւածներն էլ նւիրւած էին զօրապետներին և զինւորներին: Թագաւորի զօրապետները, որոնք միևնոյն ժամանակ զանազան նահանգների կառավարիչներ էին, օրէնսգրքով առանձին արտօնութիւններ էին վայելում: Օրէնսգրքի մի քանի յօդւածները նուիրւած են ամուսնական և ընտանեկան յարաբերութիւններին, որ մեզ յիշեցնում է Աստւածաշնչում նկարագրւածը: Տղամարդը սովորաբար մի գլխաւոր կին ունի, բայց կարող է մի երկրորդական կին էլ պահել, որի զաւակները նոյնպէս օրինաւոր են համարւում: Ամուսնանալուց առաջ փեսացուն վճարում է աղջկայ մօրը փող (tirhatu), որ դրա փոխարէն օժիտ (sehiriktu) է իրանց տանից բերուել: Այդ օժիտը դեռ մնում է իբրև աղջկայ սեպհականութիւնը, բայց նրա ամուսինը դրանից կարող է օգտուել: Եթէ ամուսնութիւնը լուծւում է և զաւակներ չկան, այն ժամանակ տղամարդը ստանում է իր փողը, իսկ օժիտը մընում է էլի աղջկան, կամ նրա զաւակներին: Տղամարդը իրաւունք ունի ամեն ընդէ իւր ամուսնութիւնը լուծելու, ինչպէս որ Մովսիսական կամ Մահմէտական օրէնքն է թոյլ տալիս: Եթէ ամուսնալուծութիւնը յարգելի պատճառ կամ հիմք չունի, այն ժամանակ աղջիկը իբրև տուգանք ստանում է ամուսնուց մի գումար:

ապրելու համար: Կինն էլ փոխադարձաբար իրաւունք ունի ամուսնուց բաժանուելու, բայց երբ ինքը անհաւատարիմ կամ յամու է, այն ժամանակ ամուսինը իրաւունք ունի նրան ջուրը ձգելու կամ իր աղախինը դարձնելու: Եթէ տղամարդուն պատեւրազմի ժամանակ գերի են վերցրել, կինը իրաւունք չունի կրկին ամուսնանալու: Այդ տեսակէտից Համմուրաբիի օրէնսդրութեան ամենադրական կողմը այն է, որ թէ տղամարդը և թէ կինը հաւասար իրաւունքներ են վայելում: Տեսանք որ խիստ պատժի է ենթարկւում ամուսնական անհաւատարմութիւնը: Այդ դէպքում ամուսիններին միմեանցից կապում և ձգում էին ջրի մէջ խեղդելու: Ամուսնութիւնը պայմանագրութեամբ էր լինում: Եթէ տղամարդը ամուսնանում էր որեւէ աղջկայ հետ առանց գրաւոր պայմանի, այն ժամանակ տէրութիւնը չէր ճանաչում այդ աղջկան իբրեւ օրինաւոր կին (128): Համմուրաբիի օրէնսդրքի մի քանի յօդաւանդները մեզ պարզ ցոյց են տալիս, որ զաւակներ չունեցող ամուսնական զոյգը իրաւունք ունի գնելու մի երկրորդական կին, ուրիշ իրաւունքներով և պարտականութիւններով: Իսկ երբ այդ երկրորդական կինը իւր հետ օժիտ է բերում, օրէնքը պաշտպանում և հովանաւորում է նոյն այդ կնոջ օգտին բերած օժիտը ամուսնական կոնֆլիքտի դէպքում:

Համմուրաբիի օրէնսգիրքը երեսաների վերաբերմամբ թէ մեղմ և թէ խիստ յօգուածների ունի: Հայրը իրաւունք ունի իւր որդուն ժառանգութիւնից զրկել միմիայն դատաստանի միջոցով, որ պէտք է յայտարարուի, որ այսինչը այլևս մէկի որդին չէ: Երբ մի որդի ուրանում և չէ ընդունում իւր ծնողներին, նրա լեզուն կտրում էին, բայց և միևնոյն ժամանակ այն միևնոյն որդիներին իրաւունքը արդարութեամբ պաշտպանում է Համմուրաբիի օրէնսգիրքը. օր. Եթէ չափահաս զաւակներ ունեցող մի այրի կին ցանկանում էր կրկին ամուսնանալ, այն ժամանակ ամենից առաջ պէտք է այդ զաւակների կարողութիւնը որոշուէր և ապա՝ տեղ դրուէր: Միևնոյն օրէնքը այսօր կարելի է գտնել գրեթէ բոլոր քաղաքակրթութեան երկրների օրէնսդրութեան մէջ: Որդեգրութիւնը նախատեսող յօդուածներ էլ ունի Հ—ի կոտէկսը: Որդեգրող անհատը ամենից առաջ պատաւորւում է իւր որդեգրի կեանքը ապահովիլ և նրան տալ դաստիարակելու: Եթէ այդ անհատը որեւէ անհիմն պատճառով իրենից հեռացրեց որդեգրին, այդ դէպքում նա պարտաւոր է իւր շարժական կարողութեան մի երրորդը նրան վճարել: Որդեգրութիւնը կատարւում է հետեւալ բանաձևով „Դու իմ որդին ես“:

Համմուրաբիի օրէնսգիրքը անտես չէ առնում նաև ստրուկ-

տեղծել, դեռ ևս չէ վերջացել: Այժմ մասնագետների վրա մեծ պարտականություն է ընկնում. Համուրաբիի օրենսգիրքը համեմատելու Աստածաշնչի օրենքների ժողովածուի հետ, որովհետև, ինչպէս վերևում ասացինք, մարդկանց Ֆիզիքապէս վիրաւորելու համար սահմանուած օրենքները երկու օրենսդրութիւնների մէջ շատ նման են միմեանց: Այս նմանութիւնը շատ հաւանական է դարձնում այն ենթադրութիւնը, իբր թէ Իսրայէլացիները փոխ են առել Բաբելոնացիներից: Եւ հէնց այդպէս էլ պէտք է եղած լինի: Չէ որ երկու ազգերն էլ միևնոյն կուլտուրական հողի վրայ էին ապրում և երկուսն էլ Սեմիտացեղեր էին: Բայց այդ նմանութիւնը մեզ չպէտք է կաշկանդի կարծելու որ նրանց մէջ տարբերութիւն չկայ: Ընդհակառակը այդ տարբերութիւնները շատ զգալի են: Այնինչ հրէական օրենքները կրօնական գոյնհրով են ձևակերպւած, բաբելոնականը, ընդհակառակը աստածների մասին շատ քիչ է խօսում:

Յսկենայն դէպս այդ նմանութեան և տարբերութիւնների հարցը գիտութեան գործն է որ ապագային ուսումնասիրութեամբ պէտք է պարզաբանի:

Համուրաբիի օրենսգիրքը մի հանճարեղ գործ է, որ ամբողջապէս պատիւ է բերում Բաբելաստանին և նրա հնադարեան կուլտուրան աւելի քան պատկառելի է դարձնում:

ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱԻԿԱՅ ՈՐԴԻ

Կ. ԿՈՍՏՍՆԵԱՆՅԻ

Է.

Դաւիթ վարդապետը խմբագրել է 98 կանոն, ինչպէս երեւում է, նա ունեցել է ձեռքի տակ եկեղեցական կանոնագրքերն և աւանդութիւնները: Ստրկական հետեոգութիւն իւր աղբիւրներին չէ ունեցել. դործի բնաւորութիւնն էլ այդ էր պահանջում. նա կոչուած էր իւր սանին, Արքայութիւն քահանային, մատչելի, կամ ինչպէս Վարդանն է ասում, «գիւրահաս» կացուցանել եկեղեցու կանոններն. այդ պատճառով է, որ ստիպուած է շատ տեղ բացատրութիւններ և խրատներ գրել:

Դաւթի «կանոնական օրինագրութիւնների» մի օրինակը գտնւում էր Մայր Աթոռի մատենադարանի թ. 739 (թ. 5) ձեռագրի մէջ, որի վերնագիրն է «Կանոնագիրք առաքելոց և հարց սրբոց». ձեռագիրն յիշատակարան չունի, պարունակում է 34 կանոնական գրուած 7 զանազան ժողովների և հայրերի. ԺԹ. տեղում է կանոնք Ներսէսի և Ներշապիոյ Մամիկոնէից. Ի. ս. Սահակայ հայոց հայրապետի, ԻԱ. Երանելոյն Յովհաննու իմաստասիրի, ԻԲ. Տ. Սիօնի Հայոց կաթողիկոսի. ԻԵ. սրբոցն կաթողիկոսաց հայոց և այլ հոգեշնորհ վարդապետաց կանոնք և խրատը զգուշաւորք ի խրատ քահանայից. ԻԶ. տեղում է Դաւիթ վարդապետ, Ալաւկայ որդի. ԻԷ. Ճառք և կանոնք առաքելոց ՇԳ. կանոնք Աւագ Հայոց, ԼԴ. Յոհան Մանգակունւոյ կանոնք (թերի):

Դաւթի ժողովածուն ունի երկու վերտառութիւն. «Դաւիթ վարդապետ Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական օրինագրութիւնս գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոյժ, որում անուն էր Արքայութիւն ի քաղաքէն Գանձակայ:» Նոյնը կրկնւում է վերջում ՂԸ. կանոնից յետոյ: Ինչպէս տեսանք կանոնների մասին նոյն բառերով է աւանդել մեզ և Նիրակոս Գանձակեցին. Թուի թէ վերտառութիւնը Դաւթի գրչից ելած չէ, որովհետեւ հազիւ թէ նա իրեն ներէր գրել «գեղեցկայարմարս և

պիտանացու» իւր կանոնների ճակատին. այդ համապատասխան
չէր լինիր հին վարդապետների բնաւորեալ համեստութեանը:
Դաւթի կանոնները մինչև օրս տպուած չեն: Մեզ յայտնի չէ թէ
բազմարդիւն Մ. Վ. Չամչեան ո՛րպիսի օրինակ է ունեցել իւր ձե-
ռի տակ, որ Դաւթի կանոնների համար այսպէս է գրում (Պտմ.
Գ. 41) «Սա, ասում է, ի խնդրոյ համբալ քահանայի միոյ, որում
անուն էր Արքայութիւն, արար կանոնական բանս ինչ Ղէ. հա-
մարով ի վերայ խարութեանց և այլոց իրաց խաւն ի խուռն ո-
ճով և անիմաստ բանիւք և եզ զայն ի կանոնագիրս Յովհաննու
Իմաստասիրի, յորս յաւել և զայլ բազում ինչ անպիտան. և օրի-
նակողք նորա հետզհետէ յաւելին ինչ ինչ բաքի և չար, թողեալ
ի բաց և զյոլովս ի պիտանեաց:» Ս. Սօմալ (և նորա թարգմա-
նիչ գերմանացի Կ. Նէյման) գրէթէ նոյնն է կրկնում, այն տար-
բերութեամբ, որ կանոնների թիւն յիշում է 95, և ասում է որ
Դաւթի մականունն էր Ապար (Apar)¹⁾: Յ. Վ. Չարբանալեան ²⁾
Դաւթի կանոնների մասին գրում է թէ «Մեր ձեռքը հասած 97
կամ 98 կանոններն ասոնց (Կիրակոսի և Վարդանի) դատաստանը
չեն արդարացիւր:» Իսկ Հ. Յակ. Վ. Տաշեան, նկարագրելով Վի-
կնայի հայոց մատենագրարանի ձեռագրներից մէկը ³⁾, գնում է
Դաւթի կանոնների վերնագիրն «Հարցումն պէսպէս խոստովա-
նութեամբ բանից» ևս իւր. ու գ. կանոնների սկզբնաւորու-
թիւններն և ասում է «Հատածք Գ, մեծ մասամբ խենթական բաներ»:

Քննել բոլոր այս կարծիքներն առ այժմ անտեղի է, որով-
հետեւ Դաւթի կանոնների բնագիրն ամբողջապէս ուսումնասիրելու
համար կարևոր է մի բաղդատական հրատարակութիւն ընտիր
ձեռագրների: Որքան մենք հասկանում ենք, յիշեալ բանասէրներն
իրենց ձեռքի տակ մի մի ձեռագիր են ունեցել, այն էլ գուցէ
պակասաւոր: Մայր Աթոռի թ. 739 ձեռագիրը, որից ընդօրինակ-
ւած է և մերը, ընտիր օրինակ է. բայց այլ աւելի լաւ օրինակնե-
րի մենք պատահած չենք և համեմատութիւններ անելու պատե-
հութիւն չենք ունեցել. այնպէս որ մեր վստահութիւնը միայն մի
օրինակի վրայ է ֆնում, որի քաղուածքներն արդէն յառաջ բեր-
ւեցան ⁴⁾:

1) S. Quadro della storia etc. Ven. 1829 էր. 90. Versuch c. gesch. d. Arm. Lrt. Leip. 1836, էր. 163.

2) Պտմ. Դպր. Ա. 535.

3) Յուց. Վ. Մխ. Մատ. 656.

4) Մեր ձեռքի տակ եղած գրչեայ օրինակներում կան այս-
պիսի տարբեր ընթերցումներ՝ Տաճիկ, Դուրդ, քուրդագեն, թուր-
քագեն, քրդամորթ, նաւ, գուր, գիւռ (դուճոյ), տախտակ կամ

Դաւթի ժողովածուն նոյն ժ.Ֆ. դարում պէտք է գործածութեան մէջ եղած լինէր: Այդ երևում է, այն հանգամանքից, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ կան կանոններ, որոնք բաւարար Դաւթի կանոններից են արտագրուած: Մխիթար (1213 թ.) իւր ժողովածուն կազմել սկսեց 1184 թուին, ուրեմն Դաւթի մահից 44 տարի յետոյ: Պատահական չէ անշուշտ այդ երևոյթը: Ուրիշ աղբիւրների հետ միասին Մխիթար ձեռքի տակ ունեցել է և Դաւթի կանոնագիրքը, որի մասին ինքը ոչ մի յիշատակութիւն չի անում այն պատճառաւ, որ առհասարակ ոչ ոքի անուն չի յիշում (տ. նախագրութիւն ժ.): Համեմատութեան համար բաւական ենք համարում դնել այստեղ Դաւթի երկու կանոնները ԻԱ. «վասն զոգոց ի փայտ հանելոյ» և ԻԲ. «վասն ջորւոյն որ հարկանէ զմարդն և մեռանի.»

Դ Ա Ի Ի Թ

Այլ որ վասն զոգոց ի փայտ հանելոյ է հարցումն, եթէ Քուրդ իցէ և եթէ Հայ, և Հայ մարդոյ հրամայեցեն զայն ի վերևի փայտըն քարշել, եթէ հնար իցէ խոյս տայցէ ի տեղւոջէն, ապա թէ ոչ կաշառով զերծցի. իսկ եթէ այսոքիկ ոչ օգնեսցեն ապա զհրամայեալն հարկաւորաբար այլ ոչ առաւելութեամբ որպէս և հրամայէ Յովհաննէս զինւորացն մի աւելի քան զհրամայեալն առնիցէք, քանզի Աստուած ի սիրտըն հայի և մարդ յերեսս, որպէս և հրամայեաց Տէր Մովսէսի:»

(Դաւ. ԻԱ.)

Դ Ա Ի Ի Թ

«Այլ եթէ լինիցի մարդոյ ջորի խեռական և կամ ձի կիցսընկէց կամ մարդակեր, որպէս և զուարպագլուխ ձին Աղեքսան-

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Գ Օ Շ

«Այլ վասն զոգոց ի փայտ հանելոյ էիր հարցեալ: Եթէ այլազգի իցէ և եթէ քրիստոնեայ և քրիստոնէի հրամայիցեն ի փայտ քարշել, եթէ հնար իցէ, խոյս տացեն ի տեղւոջէն, ապա թէ ոչ—կաշառով զերծցի: Իսկ եթէ այսոքիկ ոչ օգնեսցեն, ապա ըզհրամայեալն ի տէրանցն հարկաւորաբար պարտ է կատարել, այլ ոչ առաւելութեամբ որպէս հրամայէ Յովհաննէս զինւորացն մի աւելի քան զհրամայեալն ձեզ առնիցէք, քանզի Աստուած ի սիրտ հայի և մարդ յերեսս, որպէս հրամայեաց Տէր Մամուէլի:»

(ԳՕՇ ՄԽԻԹ. Բ. ՃԹ)

(Մ Խ Ի Թ Ա Ր Գ Օ Շ)

«Այլ եթէ մարդոյ լինիցի ջորի խեռական և ձի կիցսընկէց կամ մարդակեր, որպէս զուարպագլուխ ձին Աղեքսանյրի

կոշկոռ ևայլն: Համեմատէ նաև ձգ, ձէ, և ձը կանոններն Հ. Ալիշանի յիշած հատուածների հետ Հին Հաւատք (եր. 368—371):

դրի, և կամ եզն հարկանող, և նա գիտիցէ կայլք ազդ առնեն նմա և բողոք բառնայցեն և ըզվնասն ցուցանեն և նա անհոգս կացցէ և ոչ հնարիցէ զնոսա որպէս արժանն է. և կիցս ընկեցեալ և ատամնափորձեալ և կամ հարեալ սպանանիցէ զոր, տէրն նորա մահապարտ է, անասունն սպանցի. ապա թէ ոչ գիտէր, անպարտ է, եթէ յանսուրբ անասնոց իցէ, եթէ ձի իցէ, եթէ ջորի, ի մեռելոյն տէրքն տայցեն, զի ի պէտս հոգւոյ նորա ծախեսցին:»

(ԴԱԻ. ԻԲ)

և կամ եզն հարկանող, և նա գիտիցէ, և այլք ազդ առնիցեն նմա և բողոք բառնայցեն և ըզվնասն ցուցանիցեն և նա յանհոգս կացցէ և ոչ հնարեսցէ ըզնոսա որպէս արժանն էր և կիցս ընկեցեալ կամ ատամնացեալ կամ հարեալ սպանանիցէ զոր, տէր նորա մահապարտ է և անասունն սպանցի: Ապա թէ ոչ գտէր, անպարտ է: Եթէ յանսուրբ անասնոց իցէ, թէ ձի թէ ջորի ի մեռելոցն, տեսրքն տայցեն զի ի պէտս հոգւոց նոցա ծախիցեն: Սակայն յայտնիցեն զպատճառն և այնոցիկ վաճառիցեն որ կարող են խրատել ըզնոսա: Եւ զայս դատաստան եղաք երբեմն ըստ օրինացն այլ հաստատել և կանոնօք կամեցաք մասամբ, առաւելեալ:»

(ԳՕՇ ՄԽ. Բ. ՃԺ)

ԻԱ. կանոնի բաղդատութիւնից երևում է, որ Դաւիթ վարդապետն այդ տեղ էլ խորութիւն է դնում ազգութեան մէջ, և աչքի առաջ ունի Հայկին ու Գրդին, մինչդեռ Մխիթար ընդհանրացնում է միտքն և դնում է քրիստոնեայ և այլազգի: Միւս տարբերութիւններն էական չեն: ԻԲ. կանոնի վերջում Մխիթար արել է իւր սովորական յաւելումածը, ինչպէս տեսնում ենք համարեա նրա բոլոր կանոնների մէջ:

Աւելորդ ենք համարում մէջ բերել միւս կանոնների համեմատութիւնը միմիայն կրկնութիւններից խուսափելու մտքով: Վարեոր է սակայն դնել այստեղ Դաւթի ժէ կանոնից մի քաղաածք, որ գրեթէ ըստ էութեան նոյնն է ինչ որ Մխիթարի նախադրութեան մէջ կայ (տ. Ը. 51):

Դ Ա Ի Թ

Մ Ն Ի Թ Ա Ր

Այլ եթէ առ ոտն կոխել զխաչ կամ զնշան, կամ ծիր առնել Բերիսատուի և Մահմէտի, մի շուն ի գիրկս առնուլ և յեկեղեցի մը-

«կամ յեկեղեցի մտանելով ըզլոյս շիջուցանել, և կամ բերանով ի ջուր և ի ձէթ փչել, կամ խաչ ի գետնի նկարել և կոխել,

տանհիւ, կամ ջուր կամ ձէթ ի կամ զշան զձեռոյ ունել, կամ բերանոյ ի բաց փչել, կամ ի ոսկր ի ձեռս առնուլ, կամ ի վերայ եկեղեցւոյ լուսոյ ջուր գետնի երկուս ծիրս առնել և ի փչել և կամ անցուցանել, կամ միոյ ի միւսն մտանել...»

զձէթ շան բերանով ըմբռնել,
կամ յանբան կենդանեաց, ստի-
պել ասել Զնա պաշտեմ:»

Թուի թէ Դաւթի ժէ կանոնի խմբագրութիւնը կամ ընդօ-
րինակումը պակասաւոր է. այդ երևում էր համեմատութիւնից
Մխիթարի խօսքերի հետ. ահա թէ ինչ արարողութիւններ են
յիշուում.

1. Գետնի վրայ խաչ նկարել և կոխել. (Դաւ. և Մխիթ.)
2. Երկու ծիր անել, մէկը Քրիստոսի և միւս Մահմէտի (և
մէկից միւսն անցնել): (Դաւ. և Մխիթ.)
3. Շան պոչը բռնել (բերանով) (Դաւ. և Մխիթ.)
4. Բերանով ջուր կամ ձէթ փչել (բերանով ջրին կամ ձէ-
թին փչել) (Դաւ. և Մխիթ.)
5. Նուրը պրկել և եկեղեցի մտնել (Դաւ.)
6. Եկեղեցու ճրագն հանգցնել, ջուր փչելով (Դաւ.)
7. Ասել Զնա պաշտեմ (Դաւ.)
8. Եկեղեցի մտնել և լոյսն հանգցնել (Մխիթ. տ. և 5)
9. Զեւը ոսկոր առնել (Մխիթ.)

8 և 9 կէտերը պակաս են Դաւթի ձեռագրի մէջ, իսկ 5, 6,
և 7 պակաս են եղել, երևի, այն ձեռագրի մէջ, որից Մխիթար
օգտուել է: Այսպէս թէ այնպէս՝ ակներև է, որ Դատաստանագրքի
խօսքերը քաղուած են Դաւթի կանոններից: Այդ 9 կէտը վերա-
բերում է երգման արարողութիւններին, երբ այլապէս պահան-
ջում է քրիստոնէից վկայութիւն: ԺԲ դարում երեք տեսակ եր-
գումն է եղել. «վկայական», «ուրացական» և «խոստովանական».
առաջին ղէպըում պէտք էր ասել «Աստուած վկայ». երկրորդ
ղէպըում պէտք էր ասել «ոչ Աստուած ուրացեալ է թէ հանց է»
(այժմ կասէինք «Աստուած ինձ պատժէ թէ այդպէս է»). երրորդ
ղէպըում՝ «Աստուծոյ (կամ խաչի) փառքն որ այսպէս է», «Աս-
տուծոյ անունը (կամ խաչը) գիտենայ որ այսպէս է»):

Վերևը նշանակուած արարողութիւնները կատարւում էին եր-
կրորդ տեսակ երգման ժամանակ, ի հարկէ, ակամայ, երբ, ինչ-
պէս Դաւթ գրում է, հարկն ստիպում էր գերի ազատելու կամ
կհանք, հոգի փրկելու: Այդպիսի արարողութիւններով երգող
քահանան կամ աշխարհականն յետոյ պէտք է ծանր ապաշխա-
րանք կրէր իւր ակամայ գործած մեղքը քաւելու համար: Ի՞նչ

ժագումն ունին այդ արարողութիւնները, որք շատ տարօրինակ են, տեղակա՞ն թէ օտար, քրիստոնէակա՞ն թէ հեթանոսական կամ իսլամական, այդ կը մնայ ապագային պարզելու:

«Կանոնական օրինադրութիւնները» հարեանցի ծանօթութեան համար այսքանս թող առայժմ բաւական համարուի: Ակնհայտ է, որ Ալաւկայ որդու այդ գործն Հայոց գրականութեան մէջ իւր տեսակով առանձին մի բան է, գուցէ առաջինն ու միակը: Թէև յետագայ դարերում հանդէս եկած են Կիրակոս վարդապետի, Յովհան Երզնկացու և ուրիշների անունով զանազան համառօտ կամ բնդարձակ կանոնական խրատներ, սակայն այդպիսիները մեզ ծանօթացնում են հեղինակների ներքին աշխարհի հետ միայն առանց պատկերացնելու և արտաքին աշխարհն և այն կեանքը, որի համար գրում են: Գանձակեցի Դաւիթ վարդապետն, ընդհակառակը, կարծես, պարտք է համարում զարգացնել իւր աշակերտի դիտողական աչքը. նա ներկայացնում է կեանքն, ինչպէս կայ, ինչպէս ինքը տեսնում է այդ, և իւր կանոնները դնում է իւր աշակերտին ըմբռնելի երևոյթների դէմ: Այդ դիտողական նկարագիրն է, որ բարձրացնում է կանոնական օրինադրութիւնների արժէքը: Արտաքին արուեստով, անշուշտ, այդ գործը կարող չէ Շնորհալու և Լամբրոնացու զարին յատուկ գրական արդիւնքներին հաւասարուել: Սակայն նորա պատմական նշանակութիւնն հէնց այն տեղ է, որ նա սերտ կապուած է իւր ծագման, միջավայրի, ներքին վիճակի և զարգացման պայմանների հետ և ճշգրիտ յայտարարն է նոցա: Նիւթի ճոխութիւնն ու բազմազանութիւնը և շօշափած հարցերի հետաքրքրութիւնը նկարագրի պարզութեան և բարբառի կենդանութեան ու ժողովրդականութեան հետ միասին բաւական գրաւականներ են այդ ձեռնարկի շահեկանութեան: Ուստի կը մնայ միայն ցանկալ, որ ժամանակն ու հանգամանքները նպաստաւոր լինին ամբողջ բնագրի հրատարակութեանը՝ կարևոր և բազմակողմանի լուսաբանութիւններով հանդերձ:

ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

Այն բոլոր կարգերը, որոնք սահմանում են, թէ ինչպէս որեւէ անձնաւորութեան մահից յետոյ նրա գոյքը անցնում է կենդանի մնացածներին, կազմում են ժառանգական իրաւունքը:

Ժառանգական իրաւունքի մէջ պարփակուած է այն գաղափարը, թէ սեփականութեան իրաւունքի, նմանապէս և սեփականական իրաւական դաշինքների էութիւնը—նրանց անմահութիւնն է: Սեփականատէրը կարող է մեռնել, ոչնչանալ, բայց սեփականութիւնը մնում է, դեռ ապրում է նրանից յետոյ: Պարտատէրը կարող է հեռանալ այս աշխարհից, բայց նրա պարտքերը դեռ պահպանում են իրենց գոյութիւնը, դեռ մնում են այս աշխարհում: Սեփականութիւնը, պարտքերն, անձնաւորութեան մահով չեն ոչնչանում: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ մեռնող անհատի ընտանիքը նրա մահով չի ոչնչանում, այլ մնում է կանգուն, պահպանում է իր կեանքն ու գոյութիւնը: Այս միտքը պարզելու համար անհրաժեշտ է ըմբռնել նախնական հին ընտանիքի նշանակութիւնն այս հարցի վերաբերմամբ:

Նախնական ժամանակներում ընտանիքը, այսպէս անուանուած նահապետական գերդաստանն, իր ամբողջութեամբ ներկայանում էր իբրեւ մի առանձին սեփականատէր: Գերդաստանը մի համայնք էր տնտեսական հիմունքներով առաջացած, մի տնային ինքնուրոյն տնտեսութիւն էր: Հին յունական օյկոս-ը կամ լատինական familia-ն հասկացւում էր մի գաղափարով՝ իբրեւ մի տուն, որ տնտեսական կազմակերպութեան միաւոր էր նշանակում: Այդ նոյն հիմնական գաղափարով էր ըմբռնւում հայ նահապետական

գերդաստանը, որ դարերով պահպանուել էր հին ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը: Ժամանակի ընթացքում ի հարկէ այդ գերդաստանները մանրացել են, սակայն ընտանեկան համայնքի տնտեսական նշանակութիւնը, գաղափարը կարողացել է բաւականի անաղարտ պահպանուիլ նրա կօնսորուկցիայում: Այլապէս չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ, եթէ վերանում է ու ոչնչանում այդ համայնական տնտեսական հիմքը, այն ժամանակ գերդաստանն ինքնաւարտ կորցնում է իր գոյութիւնը, դիֆերենցիացիօնի է ենթարկւում, առաջ բերելով մի շարք անհատական ընտանիքներ, որոնք արդէն համապատասխանում են տիրապետող արտադրողական յարաբերութիւններին և ներկայացնում են ժամանակակից սօցիալ—տնտեսական էվոլյուցիօնի աստիճաններից մէկը:

Հայ նահապետական գերդաստանի գլուխն է տան նահապետը, *pater familias*՝ ընտանիքի հայրը, մեծը, օժտւած անսահման ծայրայեղ իրաւունքներով, որոնք երբեմն գեսպօտութեան են հասնում: Այդ իրաւունքը, հօր այդ իշխանութիւնը՝ նման հռոմէական *patria potestas*-ին՝ տարածւում է տան բոլոր անդամներին՝ վրայ՝ որդիների, թոռների ու սրանց կանանց: Տակաւին ժողովրդի մէջ պահպանուել է այդ իրաւունքի նախնական գեսպօտական բնուէրութեան հետքերը, որոնք արտայայտւում են այնպիսի խօսքերով, ինչպէս Զաւախքում. «հայրը անսահման իշխանութիւն ունի որդիներին ծախելու և գինն ուտելու»: Նոյն այդ գաղափարն է պարփակւած հին հռոմէական *patria potestas*-ի մէջ *ius vitae ac necis*, այսինքն կեանքի ու մահուան իրաւունք ասած բառերով: Տան նահապետն է որոշում իւրաքանչիւրի աշխատանքը, իր կամքով ամուսնացնում է որդիներին ու թոռներին, անօրինում է նրանց բաղդը, պատժում է նրանց, որոնք գէմ են գնում իր իշխանութեանն և այլն:

Տանտէրը համարւում է ընտանիքի միակ ներկայացուցիչը բոլոր հասարակական, իրաւարանական յարաբերութիւնների մէջ: Ընտանիքի հասկացողութիւնը և տանտիրոջ կամ նահապետի գաղափարները նոյնանիշ հասարակական նշանակութիւն են ներկայացնում: Այս տեսակ գաղափարի իրականութիւնն այն է, որ ընտանիքը համարւում է մի ամբողջ տնտեսական համայնական միաւոր, բաղկացուցիչ անդամները համաւատար ու անբաժան տէրեր են ներկայանում ընտանեկան գոյքի և ընչքի: Ընտանիքն իր ամբողջութեամբ մի հաւաքական, համայնական սեփականատէր է համարւում, որն իր ընդհանուր միջոցներով թէ շահագործում է համայնական գոյքը և թէ արտադրած արգասիքն էլ անբաժան

կերպով սպառում է: Միմիայն տանուտէրն է հանդէս դալիս իբրև ներկայացուցիչ այն համայնական տնտեսական միաւորի: Ներկայացուցիչ, որ պատասխանատու է ընտանիքի բոլոր անդամների կողմից ամբողջ տնտեսական հասարակական յարաբերութիւնների մէջ: Նա է ընտանիքի կողմից զաշինքներ կապում, պարտք անում և պարտք տալիս, հարկեր վճարում, նոր գոյքեր ձեռք բերում, ծախսում, գնում և այլն և այլն: Նա, լինելով տանուտէր, ընտանիքի մեծ, իր առաջին հոգան ու պարտականութիւնն է համարում ոչ միայն անխախտ ու անսպառ պահպանել համայնական գոյքն և սեփականութիւնը, այլ և ձգտել բազմացնելու, աւելացնելու այդ գոյքը:

Նմանապէս ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը քաջ գիտակցում է համայնական կազմի գաղափարը: Արեւնակցական կապերի շնորհիւ այդ գաղափարը հէնց մտածելու առաջին օրից հիմք է դնում և ամրանում նրա աշխարհայեացքի, նրա իրաւաբանական հասկացողութեան մէջ: Ընտանեկան գոյքի, սեփականութեան մէջ հաշւում են հաւասար կերպով թէ շարժական և թէ անշարժ գոյքերը: Հայ սովորութեան իրաւունքի համաձայն ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իր ամբողջ աշխատանքը թափել այդ գոյքերի յաւելման համար: Օտարութեան մէջ վաստակած դրամն և գոյքը, եթէ դա նոյն իսկ առանց ընտանեկան սեփական կապիտալի է ձեռք բերւել՝ բոլորը համարւում է ընտանեկան սեփականութիւն և մտնում է ընտանիքի, աւելի լաւ ասած, նրա ներկայացուցչի, նրա լիազօրի, այն է՝ տանտիրոջ, տան նահապետի կառարեալ տնօրինութեան ներքոյ: Բացառութիւն են կազմում համայնական ընչքից այն առարկաները, որոնք ծառայում են ընտանիքի մի քանի անդամների անձնական անմիջական գործածութեան համար: Այդ առարկաների հաշին պատկանում են զաւակների հագուստները, զէնքը, նմանապէս հարսների ու կանանց հագուստեղէնն ու զարդերն և վերջապէս այն գրամները, որոնք գոյացել են բերած օժիտից ու հարսանեկան ընծաներից՝ արնագինը: Ընտանիքի անդամների պարտքերի և այլ վճարելիքների համար պատասխանատու է տան նահապետը ընտանիքին համայնական ամբողջ գոյքով: Թէ պարտապանները և թէ գանգատաւորները դիմելու են ընտանիքի լիազօրին՝ տանտիրոջը, և վերջինս իրաւունք չունի հրաժարւելու վճարելիքներից, պատճառարանելով, թէ պարտքերը ու փառանքները արել է որդին կամ ընտանիքի այլ անդամը առանց իր գիտութեան:

Սակայն սովորութեան իրաւունքը, նայելով ընտանիքի վրայ նաև կրօնական բարոյական տեսակէտից, ընտանիքի, որ

կազմում է իր նախահօր շառաւիղի, իր ցեղական նահապետի շարունակութիւնը, նմանապէս բնականօրէն հետեւեալ հասկացողութիւնն էր առաջ բերելու. ինչպէս որ յարատեւ պիտի լինի ընտանեկան կուլտը, պաշտամունքը նրա, այսինքն ընտանիքի, գոյութեան անհրաժեշտութեան համար, այնպէս էլ ընտանեկան գոյքը, սեփականութիւնը անբաժանելի, անխախտ պիտի անցնէ սերունդէ սերունդ միեւնոյն ընտանիքի շարունակութեամբ: Հասկանալի է, որ այսպիսի դէպքում ժառանգութեան գաղափարը մի խորթ բան է տիրապետող ընտանեկան սովորութեական իրաւական հայեացքներում: Քանի որ ընտանիքը շարունակում է իր գոյութիւնը նոյնութեամբ նոյն իսկ դարերի ընթացքում, բնականաբար նրա գոյքն ու սեփականութիւնն էլ, որոնք նրա գոյութեան հիմքն են կազմում, նոյնպէս զուգահեռաբար շարունակում է իր գոյութիւնը պահպանել: Փոխւում են ընտանիքի անդամները տարիների ընթացքում. մեռնում է տան նահապետը, սրան յաջորդում է աւագ որդին կամ հետեւեալ կրտսերը և այսպէս շարունակ, անընդհատ. բայց քանի որ միեւնոյն ժամանակ ընտանիքն, համայնքը մնում էր կանգուն, անբաժան, համայնական ընտանեկան սեփականութիւնն և գոյքն էլ մնում է կանգուն, անբաժան: Ուրեմն համայնական ընտանեկան սեփականութեան գաղափարին միանգամայն խորթ է ժառանգութեան հարցը:

Ժամանակի ընթացքում սօցիալ-տնտեսական էվոլյուցիօնի շնորհիւ համայնական ընչական գաղափարը տարրալուծւում է: Եւ ահա նահապետական գերղաստանը դիֆերենցիացիօնի է ենթարկւում: Սկսում է գերիշխել ինդիվիդուալիզմի, անհատականութեան սկզբունքը: Քանի որ տիրապետում էր բնական սնտեսութիւնն և հասարակական արտադրական յարաբերութիւնները դուրս չէին գալիս գերղաստանի, տան օջախի սահմաններից, միանգամայն տրամաբանական հետեւանքով անհրաժեշտ էր թւում և ընտանեկան համայնքի գոյութիւնը: Սակայն առաջ է գալիս աշխատանքի բաժանումը, որ միանգամայն փոխում է արտադրական յարաբերութիւնների ձևերը և հասարակական-տնտեսական կեանքում մտցնում է անհատական սեփականութեան գաղափար: Վերջինս յեղափոխականացնում է ամբողջ գերղաստանական կազմը և ի վերջոյ տարրալուծում է ընտանեկան համայնքի հիմքերը: Այդ անհատականութեան գաղափարը շատ բնորոշ ու շեշտակի աչքի է զարնում նահապետական գերղաստանների բաժանումների մօմենտներին:

Երբ հարց էք տալիս հայ գիւղացիներին, թէ ինչու են բաժանուում նրանց ընտանիքները, նրանք ձեզ մեծ մասամբ պատասխանում են, թէ հարսերը «անբարիշտ» են, թէ «իրար միս են ուտում», իրար հետ կուում են և այլն. մի խօսքով՝ բաժանման գլխաւոր պատճառը նրանք համարում են հարսերին: Անշուշտ գիւղացիներն այս գէպը ում իրենք իրենց անկարող են հաշիւ տալ այդ բաժանումների իսկական, էական պատճառների վերաբերմամբ: Ակնհերե է, որ գերդաստանների բաժանումների պատճառը հարսերը չեն, նրանց կուսաիրութիւնը չէ, այլ այն անհատական գաղափարն ու աշխարհայեացքը, որ կամաց կամաց տրամաբանական անհրաժեշտութեամբ ճանապարհ է հարթել իր համար նրանց մտածողութեան, նրանց հասկացողութեան մէջ. թէ ինքն է տէրը, թէ ինքն է միայն օգտուելու իր մարդու պիտատանքով, բերած վաստակով: Այդ անհատական սեփականութեան գաղափարն է, որ դրսում է իւրաքանչիւր հարսին միշտ կուել, նախանձով վերաբերել գէպի տնակից միւս հարսերը, որոնք նոյնպէս քանի որ միեւնոյն ընտանեկան համայնքումն են, հաւասար կերպով օգտուում են իւրաքանչիւրն իր մարդու աշխատանքից, բերած վաստակից:

Ուրեմն երբ գերգաստանի մէջ հանդէս է դալիս անհատական սեփականութեան գաղափարը, բնական է, որ այդ գերգաստանի գոյութեան օրերը հաշւած պէտք է հաւսարել: Եւ անհատան մեծի մահամբ, իսկոյն տան միւս անգամները՝ սրդիները, հօրեղբայրները սկսում են բաժանել: Գերգաստանի սեփականութիւնը համարւում էր համայնական—ընտանեկան, որը կանգուն էր և իւր գոյութիւնը շարունակում էր անխախտ պահպանել, թէև մի շարք սերունդներ էին մեռնում և սրանց տեղը նոր ծնունդներ էին փոխարինում: Սակայն այժմ, անհատականութեան սկզբունքի համաձայն, զոյքն էլ պիտի անհատականար, սեփականութեան վրայ էլ պիտի տարածւէր անհատական աշխարհայեացքը: Ինչպէս որ գերգաստանն էր բաժանւում իր բաղկացուցիչ մասերի, ըստ այնմ էլ նրա զոյքն էր բաժանւում, նրա սեփականութեան իրաւունքներն էին բաժանւում:

Ի՞նչպէս բաժանել զոյքը, ում և որքան տալ—անհատայն հարցերը, որոնք ծագելու էին իւրաքանչիւր բաժանման գէպըում:

Այս հարցերին արդէն պատասխանում է ժողովական իրաւունքը, որը, ինչպէս վերը նկատեցինք, ծնունդ է առել ու կազմակերպւել միմիայն անհատական սեփականութեան գաղափարի ծագումով: Այդ հիման վրայ մեզ շատ հասկանալի կըլինի, թէ ինչու ժողովական իրաւունքը հայկական հասարակական կեանքի զարգացման պատմութեան մէջ խիստ անբաւարար ու

անմշակ բնաւորութիւն է կրում: Հայ հաճապետական դերդաստանը մինչև անցեալ դարի վերջերը տեղ տեղ պահպանել էր իր գոյութիւնը. ուրեմն և ընտանեկան բաժանումները, պատմականորէն նայած, համեմատաբար նորագոյն երևոյթներ են: Հետեալէս ժառանգական իրաւունքը հայերիս մէջ մնացել է ու հասել է մեզ իր զարգացման սկզբնական աստիճաններում: Սովորութիւնը, իւրաքանչիւր ազաթը, որ իրաւունքի աղբիւրն է համարւում, կարգաւորելով բաժանման դործողութիւնները և որոշելով իւրաքանչիւր ժառանգի հերթն ու ստանալիք մասը, գտնւում էր իր խմորման, իր գոյացման պրօցեսսում: Ուստի և ժառանգական իրաւունքն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մեր հայկական սովորութիւնների էութիւնը վերլուծել:

II

Ժառանգական իրաւունքը, ոտք դնելով ժողովրդական սովորութիւնների մէջ, այնուամենայնիւ չի կարողանում խախտել այն գաղափարը, որ թագնւած էր ընտանեկան համայնական ընչքի գերդաստանի սեփականութեան անձեռմխելիութեան մէջ: Դա՝ ժառանգելու ագնատական սիստեմի սկզբունքն է. սկզբունք, որ տակաւին անաղարտ պահպանել է մինչև օրս շատ հայաբնակ տեղերում: Ագնատական սկզբունքի հիման վրայ իգական սեռի գիծը դուրս էր գցւած ժառանգելու իրաւունքից: Քանի որ սովորութեական իրաւունքը միայն արնական գծով էր ընդունում ագգականութեան նշանակութիւնը, միայն արնական գծի մէջ էր տեսնում ընտանիքի, գերդաստանի յարատեւութիւնը. քանի որ ժողովրդի հասկացողութեամբ՝ միայն այր մարդը կարող էր նահապետի, գերդաստանի նախահօր կուլտն ու սերունդն շարունակելով, պահպանել ընտանիքի գոյութիւնն,—պարզ էր, որ ժառանգութիւնն էլ պիտի միայն արնական գծով ճանաչէր ժառանգների իրաւունքները: Կանայք իբրև օտար սերունդներից, օտար ընտանիքներից եկած, նմանապէս և չամուսնացած աղջիկները, որոնք ապագայում, ամուսնանալով, պիտի հեռանային իրենց հայրական կուլտից և ժողովու էին մի օտար գերդաստան, յարելու էին օտար նահապետական կուլտին, ծառայելու էին միանգամայն օտար գերդաստանի սեփականութեան ու ընչքի բարօրութեան, անշուշտ և բնականօրէն պիտի զրկւէին ժառանգական իրաւունքներից: Կանանց զրկւած ժառանգական իրաւունքը մի ունիվերսալ, ընդհան-

րական երևոյթ է գրեթէ բոլոր ազգութիւնների ու ժողովրդների կուլտուրական պատմութիւնների մէջ: Դա միանգամայն հասկանալի է, երբ մենք նկատի առնենք, որ գրեթէ բոլոր ժողովրդները մասամբ արդէն անցել են այդ շրջանը, մասամբ էլ տակաւին մնում են նահապետական գերդաստանական կազմակերպութեան շրջաններում:

Մեր պատմութեան մէջ մի թանգազին վկայութիւն ունինք, որ ապացուցանում է, թէ հին Հայաստանում տեղական սովորութիւնների համեմատ ժառանգական իրաւունքների մէջ գերիշխում էր ազնատական այդ սկզբունքը: Բիւզանդական Յուստինիան կայսեր XXI Novella-յում յիշում է, որ Հայաստանում կանայք զուրկ էին այդ մարդկանց հետ հաւասարապէս ժառանգելու իրաւունքներից. «Et non secundam barbaricam gentem virorum, quidem esse suceSSIONES tam parentum, quam fratrum et alterius generis mulierum vero nequoquam»... Այդ հիման վրայ Յուստինիանը արգելում է այսուհետեւ հետեւ տեղական հայկական օրէնքներին և պահանջում է ենթարկել միմիայն հռովմէական օրէնքներին, որոնք ընդունում են կանանց ժառանգական իրաւունքը. «... ut et apud armemios haec ipsa tenere quam etiam apud nos occasione suceSSIONIS feminarum et nullam esse differentiam masculi aut femini»...*) Սակայն այդ օտար հռովմէական իրաւունքը այնուամենայնիւ անկարող եղաւ խախտելու ազնատական սկզբունքը հայ ժառանգական իրաւունքից. մի սկզբունք, որ, պահպանելով մինչև օրս ժողովրդի սովորութեան իրաւունքի մէջ, տակաւին իր ազդեցիկ դերն է խաղացել և խաղում է հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ:

Ներկայ հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ ժառանգական հարցերի վերաբերմամբ բացարձակապէս տիրում է այդ ազնատական սկզբունքը: «Իդական սեռի ժառանգները արականների հետ օրէնքը թէև հաւասար իրաւունքի տէր կը ճանաչէ, բայց սովորութիւնը առաջինները զրկած է իրենց իրաւունքներից. մեծ ամօթ ու անազնութիւն կը համարւի, եթէ հօր անցմանից յետոյ քոյր մի իր եղբայրներէն ժառանգութեան մասն ինդրէ, եթէ՝ մինչև անգամ ամենաթշուառ զրութեան մէջ էլ լինի ամուսնացածը»: ¹⁾

*) XXI Novella (536 an.)—De Armeniis ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges.

1) Բէնսէ՝ Բուլանըխ—Ազգագրական Հանդէս», գիրք. Ե. 6691 թ.

Ակներև է, որ այսպիսի պայմաններում հայ օրէնսդրական ժողովածուները կրելու էին իրենց վրայ սովորութական իրաւունքի ազդեցութիւնը. սովորոյթի, որը հայկական իրականութեան մէջ կատարում էր պղծաբան իրաւունքի դերը: Այդ ազնատական սկզբունքով է ամբողջապէս տոգորւած Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, որը այս հարցում զուրկ չի եղել նաև Մովսիսական օրէնքների մասնակի ազդեցութիւնից, ինչպէս կրտսերները յետագայում: Մխիթար Գօշին յայտնի է ժառանգումն միմիայն ըստ ազնատական սկզբունքի և այն էլ երբեմն լոկ առնական գծով: «Այլ զի սերմն ոչ է հօրն՝ ոչ ժառանգէ», ¹⁾ կամ «Այլ զկնի մահու, թէ ինքն ոչ հաստատեաց, ազգականքն ՚ի տոհմէ և ոչ հեռաւորքն ժառանգեն»: ²⁾ Մի այլ տեղ Դատաստանագիրքը ասում է. «Հեռաւոր ընտանւոյ ոչ հրամայէ, և զցեղ հօրն առնէ ժառանգ և ոչ մօրն»: ³⁾ Նոյն իսկ մեծնոգի պատկած գստեր որդին սկզբունքով զրկւած էր ժառանգութիւնից, «զի իւր սերմն դուստրն է և ոչ որդի դստերն»: ⁴⁾:

Նաև այնպիսի Դատաստանագիրք, ինչպիսին է Ասորա-Հռովմեականը, որը յայտնի էր հայ ձեռագիրների մէջ Նովոհանսն անունով և բաւականին գործառնութիւն ունէր ըստ երևոյթին հայկական Դատաստանական հիմնարկութիւններում, կրում է իր մէջ նոյնպէս այդ ազնատական սկզբունքի հետքերը:

Մինչդեռ յիշեալ Դատաստանագրքի մէջ գետեղւած այն յօդւածները, որոնք վերաբերում են ըստ կտակի ժառանգութեան կանոններին, խմբագրւած են միանգամայն հոգովմէական օրէնքների հետևողութեամբ, այն է՝ կօզնատական սկզբունքի գերակշռութեամբ. ընդհակառակն նոյն Դատաստանագրքի այն յօդւածները, որոնք վերաբերում են անկտակ ժառանգութեան հարցին, շարադրւած են, միանգամայն պահպանելով ազնատական սկզբունքն, և մեծ նմանութիւն ունեն Մովսիսական օրէնքներին: Այս երեւոյթի բացատրութիւնը խիստ պարզ է: Ասորա-Հռովմեական Դատաստանագրքի մէջ անդրադարձել է երկու սկզբունքների փոխադարձ պայքարը. մի կողմից՝ կօզնատական, որ յատուկ էր հրովմեական իրաւունքի նօրմերին, իսկ միւս կողմից՝ ազնատա-

¹⁾ Մխիթար Գօշ. Դատաստանագիրք Հայոց. հրատար. Վահան վրդ. Բաստամեանի. 11 մասն («Աշխարհական օրէնք»), գյուլս ԿԲ.

²⁾ Մխ. Գօշ. Դատաստանագիրք հայոց, մ. II, գլ. 25.

³⁾ Ibid. մ. II. ԿԲ.

⁴⁾ Ibid.

կան սկզբունքը, որ տիրապետում էր ժողովրդի սովորութեան իրաւունքի նորմերում: Այդ 'իստաստանագրքի անյայտ հեղինակները ժառանգական իրաւունքի յօդաձևերը կազմելիս, կտակով ժառանգութեան վերաբերեալ բոլոր իրաւունքները խմբագրել են, իւրացնելով հռովմէական օրէնսդրութեան սկզբունքները, որոնք անհրաժեշտ էր նրանց կարծիքով և կարելի էր ներմուծել տեղական իրաւաբանական հայեացքների մէջ, իսկ անկտակ ժառանգութեան վերաբերեալ օրէնքները ստիպւած էին մասամբ համաձայնեցնել գոյութիւն ունեցող իրաւական նորմերին, իբրև իրական պօղիտիւ կանոններին, որոնց վերացումն ժողովրդական դարևոր հաստատուած սովորութիւններից միանգամայն անհնարին էր:

Ահա այս ազնատական սկզբունքով է բնորոշուած հայոց ժառանգական իրաւունքը. մի սկզբունք, որ կարմիր թելով անցնում է հայոց թէ՛ գրաւոր օրէնքների և թէ՛ սովորոյթների միջով:

III

Այժմ դիտենք, թէ ի՞նչ յաջորդութեամբ է կատարում ժառանգական իրաւունքը ընտանիք կազմող ազգականների մէջ, երբ մեռնում է տանտէրը, ընտանիքի հայրը և ժառանգութիւնը թողնում է առանց որևէ կտակի: Ինչպէս վերը մի անգամ յիշել ենք, ժառանգական իրաւունքը հետևանք է գերդաստանի, համայնական ընտանիքի դիֆերենցիացիօնի. ժառանգական իրաւունքը ասպարէզ է գալիս ժողովրդի հասարակական յարաբերութիւնների մէջ, երբ համայնական ընտանիքի անդամները նահապետի մահամբ բաժանում են իրար մէջ գերդաստանի ամբողջ գոյքը: Բայց քանի որ ընտանեկան այդ տեսակ համայնական կազմակերպութիւնները գոյութիւն են ունեցել մինչև վերջին ժամանակները և մենք ներկայումս ակոնատես ենք այդ կազմի իսպառ տարրալուծման պրօցեսսի վերջին աստիճաններին, ուստի և ժառանգական իրաւունքի նորմերը սովորութեան իրաւունքի մէջ գտնուած են այժմ իրենց զարգացման սկզբնական աստիճաններում և այնուհետև կանգ առել, սառել են առանց յառաջադիմելու: Այստեղ մեծ դեր են խաղացել կիրառող պետական օրէնքները, որոնք հալածելով, սովորութեան իրաւունքը, սկսել են միանգամայն իրենց նօրմերով ու իրաւաբանական ոգով ղեկավարել ժողովրդի մէջ ծագող ժառանգական յաջորդութեան հարցերը: Զարմանալի չէ, որ ժառանգական սովորութեան իրաւունքի այդ մասը հետազօտելիս, հանդիպում ենք մեծ զժևարութիւնների: Այդ ժառանգական իրա-

ւունքը, կանգնած լինելով իր զարգացման սկզբնական աստիճանների վրայ, չներկայացնելով իրենից մի հոմօրէն երևոյթ, յաջորդութեան հարցի վերաբերմամբ կրում է խիստ անորոշ, խառնակ ու խայտաբխտ բնաւորութիւն. այստեղ կըտեսնենք, որ ժողովրդի սովորութիւններն այդ հարցի վերաբերմամբ խիստ կերպով ազդել են կանոնական իրաւունքի նօրմերից, նմանապէս և շրջապատող հարեան սղգերի ժառանգական յաջորդութեան սովորութիւններից:

Ահա թէ ինչու զանազան հայաբնակ վայրերում ժառանգական յաջորդութեան հարցերը շատ անգամ իրարից տարբերում են ժողովրդի սովորութիւնների մէջ և չեն ներկայացնում մի ընդհանուր, իրաւական գոյն կրող բնաւորութիւն: Ամենայն դէպս, նկատելի է այդ սովորութիւնների մէջ մի ընդհանուր ղեկավարող սկզբունք, որն ըստ կարելոյն խստիւ պահպանւում է, ժառանգական յաջորդութեան վերաբերեալ հարցերը լուծելիս:

Դա աշխատանքի սկզբունքն է, որ կարմիր թելով անցնում է ընտանեկան գոյքի բաժանման դէպքերում և այդ բաժինների տէր լինելու իրաւունքի մէջ: Այստեղ ընտանիքի իրաւագօր անդամները հօր մահից յետոյ հանդէս են գալիս իբրև ժառանգներ, որոնք աշխատանքի ներկայացուցիչներ են և ընտանեկան գոյքի, հարստութեան աւելացման մասնակիցներ:

Բայց և այնպէս փորձենք գոնէ մօտաւորապէս պարզաբանել և գտել ժողովրդական սովորոյթների մէջ կիրառուող ժառանգական յաջորդութեան կարգերը, որոնց հիման վրայ կարելի կըլինի մի որոշ գաղափար կազմել, թէ ինչպէս է նայում ժառանգական սովորութեական իրաւունքը ժառանգների յաջորդականութեան հարցի վրայ:

Ժառանգական իրաւունքի առաջի պայմանն է, որ ժառանգողները լինեն մեռնողի արիւնատկից ազգականները: Սրանք ըստ յաջորդութեան բաժանւում են գլխաւորապէս 3 կարգի:

Ժառանգողների առաջին կարգին պատկանում են մեռնողի որդիքը, իսկ վերջինների բացակայութեան դէպքում թոռները. այսինքն ուղղակի գծով վայրենւթաց ազգականները:

Երկրորդ կարգը կազմում են մեռնողի հայրը, հարազատ եղբայրները և հարազատ եղբայրների որդիները:

Երրորդ կարգին պատկանում են մեռնողի հօրեղբայրը, հօրեղբօր որդիները և հօրեղբօր որդիների որդիները:

Այնուհետև այդ վերոյիշեալ երեք կարգերի բացակայութեան դէպքում հանդէս են գալիս միւս մօտիկ ազգականներն ըստ ազնատական գծի: Վերոյիշեալ յաջորդական կարգերից կարելի է

եղրակացնել, որ անգաւակ մեռնողի գոյքը անցնում է գլխաւորապէս վերնընթաց գծով ազգականներին, նախ ուղղակի և ապա կողմնակի:

Այդ կարգերի բաժանումն մենք փորձեցինք ուրաւագծել մօտաւորապէս, քանի որ սովորութեական իրաւունքի մէջ նկատում ենք բազմաթիւ մասնակի շեղումներ, որոնք առաջ են դալիս կենսական հասարակական պայմաններից: Ախալցխայի և մի քանի այլ տեղերում հօր մահւանից յետոյ հաւասար իրաւունքով ժառանգներ են համարւում ոչ միայն որդիները, այլ և հօրեղբայրները և վերջինների որդիները, եթէ դրանք բոլորը միասին ապրելիս են եղել մի տանիքի տակ և կազմել են մի գերեզատան: Բոլոր այդ ժառանգները հաւասար մաս են ստանում ընդհանուր համայնական գոյքից: 1) Այս գէպքում ժառանգական յաջորդութեան կարգը փոփոխւում է շնորհիւ աշխատանքի սկզբունքի ներկայութեանը: Իսկ մի քանի տեղերումն էլ, ինչպէս Բուլանըխում, հայրը որդոց ժառանգութեան մէջ բաժին չունի. բայց կենդանի մնացած միւս որդիները պարտաւոր են ցմահ պահել նրան 2):

Այն հանգամանքը, որ ժառանգական իրաւունքը պատկանում է գլխաւորապէս արական սեռի ժառանգույններին, այնուամենայնիւ մեզ թոյլ չի տալիս եղրակացնելու, որ մեռնողի մահւամբ բոլոր կանայք զրկւում են իրաւունքներից և միայն արու ժառանգները տիրանում են իրանց իրաւունքներին: Այսպիսի գէպքերում ժողովրդական սովորութեական իրաւունքը պահպանում է մի շարք նօրմեր, որոնք որոշ չափով ապահովում են մեռնողի ընտանիքին պատկանող կանանց տնտեսական զրկութիւնը: Կանայք, զրկւած լինելով ժառանգական իրաւունքներից, օգտւում են միայն կենսական ապրուստի իրաւունքներով: Ժառանգները պարտաւոր են իրենց այրի մօրը մինչև մահ պահել և ապրուստի միջոցներ հայթհայթել: Նմանապէս են վարւում և իրենց քոյրերի հետ, որոնց պարտաւոր են պահել տանը ու կերակրել մինչև մարդու գնալը. իսկ եթէ քոյրերը արդէն ամուսնացած են, ոչինչ չեն տալիս, ասելով «կտոր մի հաց գտէր է, գնացէր յետև»: Սակայն պատահում են գէպքեր, երբ իդական սեռն էլ է օգտւում ժառանգական իրաւունքներից: Բուլանըխում կանայք ուզում են իրենց հօր ժառանգութիւնը տիրանալ. 1) երբ հօր արու ժառանգ միանգամայն չի մնացել, 2) երբ մերձաւոր ազգական էլ

1) Матеріалы для изученія эконом. быта государств. крестьянъ Закавказск. Края, т III, ч. 2, стр. 94.

2) Բենսէ՝ Բուլանըխ—«Աղագր. Հանդէս», 1899, գիրք Ե.

չունենալով, ժառանգութիւնը պիտի անցնի գերդաստանի հեռաւոր ձիւղի մի կամ երկու անդամներին: ¹⁾

Այդ հարց է ծագում, թէ ինչ իրաւական յարաբերութիւններ են ստեղծուում կնոջ մահւամբ: Ինչպէս յայտնի է, ամուսնացած կանայք ունեն անձնական սեփականութիւն, որ յայտնի է արեւազին անունով և բաղկացած է այն գումարներէց, որոնք կազմել են հարսանիքին ստացւած բոլոր գրամական նւէրներից և ընծաների վաճառումից: Այդ գումարն անձեռնմխելի է, որի վրայ ոչ մի իրաւունք չունի կնոջ ամուսինը, եթէ նոյն իսկ սա բաժանւած է գերդաստանից, այսինքն իր հօր տանից կամ եղբայրներից: Կնոջ մահից յետոյ արեւազինը մնում է մարդուն, որպէս մի առանձին սեփականութիւն, որի վրայ իրաւունք չունի տան ոչ մի անդամը: Իսկ մարդու մահից յետոյ էլ արեւազինի վրայ ժառանգական իրաւունք են ձեռք բերում զաւակները և այն էլ այսպէս. այդ գոյքի երկու մասը պատկանում է աղայ ժառանգներին, իսկ մի մասը աղջիկ ժառանգներին: ²⁾ Բայց եթէ կինը վախճանւում է այն ժամանակ, երբ մարդը անբաժան է հօրական տանից, արեւազինի վրայ ժառանգական իրաւունք ունի ոչ թէ ամուսինն, այլ միայն զաւակները, որոնցից աղայքը նմանապէս ստանում են երկու մաս, իսկ աղջիկները մի մաս ³⁾:

Դառնանք խորթ որդիների ժառանգական իրաւունքին: Համամայր որդիները արեւազինի վերաբերմամբ նոյն իրաւունքներով են օժտւած, ինչ որ վերը յիշեցինք. իսկ համահայր որդիներից իւրաքանչիւրն իրաւունք ունի միմիայն իր հարազատ մօր արեւազինի վրայ, բացի ի հարկէ այն իրաւունքից, որ նրանք ունեն հաւասար բաժիններ ստանալու իրենց հայրական կարողութիւնից: ⁴⁾ Այն խորթ որդին, որն իր խորթ հօր տանը աշխատել է հաւասար չափերով իր խորթ եղբայրների, այն է՝ իր խորթ հօր հարազատ զաւակների հետ, և մասնակից է եղել ընտանեկան գոյքի յաւելմանը, սովորոյթի համաձայն նոյնպիսի ժառանգական իրաւունքներ է վայելում իր խորթ հօր թողած ժառանգութեան վերաբերմամբ, ինչպէս և մեռնողի հարազատ զաւակները՝ իր խորթ եղբայրները: Նմանապէս այդ խորթ որդին հանդէս է գա-

1) Անդ.

2) Зелинский. Народно-юридические обычаи Закавказья армян, стр. 33.

3) Եր. Լալայեան Զաւակք, եր. 179.

4) Անդ 180 երես և նոյնի—Բորչալի գաւառ, «Ազգագրական Հանդէս», գիրք X, 1903 թ. եր. 129.

լիս իբրև միակ ուղղակի ժառանգ իր խորթ հօր թողած գոյքի, եթէ ասպարիզի վրայ չլիան հարազատ արու զաւակներ, իսկ եթէ կայ մի հարազատ դուստր, այն ժամանակ այդ խորթ զաւակը ստանում է թողած ժառանգութեան միայն մի կէս մասը:

Սակայն երբ խորթ որդին իր հօր տանը ապրել է շատ քիչ ժամանակ, նա արդէն չի համարուում ժառանգ, այլ ընդհանուր գոյքի բաժանման միջոցին կարող է ստանալ միմիայն իր աշխատած մասը:¹⁾

Ժառանգական իրաւունքը սովորաբար անցնում է ոչ—արիւնակից ազգականներին, օտար մի սերնդի, օնփեսայութեան միջոցով: Երբ ընտանիքը անժառանգ է, այսինքն բացակայում են մերձաւոր ազգականներ, տնփեսան է հանդէս գալիս իր իրաւունքներով և ժառանգում է աներօջ անշարժ ու շարժական գոյքը:²⁾ Նմանապէս ոչ—արիւնակից ժառանգների շարքումն են գասուկուու որդեգիրները: Որդեգրած որդին ժառանգութեան իրաւունք ունի որդեգրողի միայն շարժական կալքի վրայ:³⁾

Կայ և մի այլ հարց, թէ ինչ չափով հայոց սովորութեան իրաւունքն ընդունում է ներկայացչական սկզբունքը—ius representationis: Այդ հարցը շատ անորոշ ու անզարգացած է հայկական իրաւունքի մէջ: Ընտանեկան ժառանգական գոյքի բաժանման միջոցին գլխաւորապէս ուշադրութեան էին առնում, թէ ընտանիքի այս կամ այն անդամն ինչ չափով մասնակից է եղել համայնական գոյքի յաւելմանը: Բայց որովհետև մեռնողի եղբոր որդիները, որոնց հայրը վախճանւել էր առաջ, քան այդ ժառանգութիւն թողնող հօրեղբայրը, շատ անգամ հաւասար կերպով իրենց մեռնող հօրեղբոր հետ միասին մասնակից են եղել գերդաստանի ընդհանուր գոյքի յաւելմանը, ուստի և միշտ ըստ սովորութեան իրաւունքի, սրանք էլ ժառանգութիւնից ստանում են հաւասար բաժիններ իրենց միւր կենդանի մնացած հօրեղբայրների ու սրանց զաւակների հետ, ինչպէս դա մենք առիթ ունեցանք տեսնելու Ախալցխայի օրինակում (տես 12 եր.): Այս վերջին սովորոյթն անշուշտ հակասում է ներկայացչական սկզբունքին, որի հիման վրայ միեւնոյն ազգակցական գծի մի քանի ներկայացուցիչները իրաւունք ունեն ստանալու ժառանգութիւնիդ միայն այն մի մասը, որ ստանալու էր նրանց ծնողը, եթէ սա

1) Зелинский. Народно-юридические обычаи Закавказья армян, եր. 31.

2) Եր. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 180: Բենսէ—Բուլանլիս՝ «Ազգագրական Հանդէս», 1899, գ. 5, եր. 155.

3) Եր. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 180. նաև Зелинский.

վախճանւած չլինէր ժառանգութիւն թողնող եղբօրից առաջ: Սակայն վերջերս շնորհիւ կիւարւող քաղաքացիական օրէնքների, ներկայացուցչական սկզբունքը սկսում է տեղ բռնել ժողովրդի իրաւաբանական հայեացքների մէջ: Այդ ներկայացուցչական օրէնքը *ius representationis*—նոյնպէս բացակայում էր հին հռոմէական օրէնքներում, միայն XII Տախտակների (XII Tabulae) յայտարարումից յետոյ, շնորհիւ պրէտորական իրաւունքի, այդ օրէնքը սկսեց ճանապարհ հարթել ժառանգական իրաւունքի մէջ:

IV

Ծանօթանալով ժողովրդական սովորոյթների մէջ տիրապետող ժառանգական իրաւունքի յաջորդական կարգերի հետ, այժմ վերլուծենք այն ժառանգական իրաւական նօրմերը, որոնք մուծւած են հայ դատաստանագրքերի մէջ՝ գլխաւորապէս Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի և մասամբ Ասորա-Հռոմէական օրէնսգրքի, որոնք հայկական իրաւական հիմնարկութիւններում մեծ դործածութիւն էին գտած: Համեմատելով հայ ժողովրդի սովորութեան ժառանգական իրաւունքը յիշեալ Դատաստանագրքերի գրաւոր օրէնքների հետ, կը տեսնենք, որ վերջինները խիստ աղդւած են եղել ժողովրդական տիրող սովորոյթներից և ստիպւած են եղել մասամբ իւրացնել այն ոգին, որը տիրապետում էր ռաւակական իրաւաբանական հայեացքներում անկտալ ժառանգութեան վերաբերմամբ:

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի ընդեր քաղաքացիական օրէնքները, որոնք վերաբերում են ժառանգական իրաւունքին, սահմանում են հետևեալ յաջորդական կարգը:

Հօր մահւամբ ժառանգում են նախ եւ առաջ որդիները. նրամանապէս զստեք, որոնք տանն են և տակաւին մարդու չեն զընացել: ¹⁾

Այստեղ առաջի հայեացքից անատական սկզբունքը դուստրների ժառանգութեամբ կարծես մի տեսակ խախտում է: Մխիթար Գօշը, թերևս ինքն էլ խոստովանում է այդ, բանիցս կրկնելով իր յօդածների մէջ, թէ Մովսիսական օրէնքների և այլ տար կանոնների մէջ դուստրների իրաւունքները ժառանգութեան

¹⁾ Մխիթար Գօշ՝ Դատաստանագիրք հայոց՝ հրատ. Վահան վրդ. Բաստամեանի. մասն II, գլ. գլ. ԿԲ, ԿԳ, ԴԶ.

վերաբերմամբ սահմանափակված են, բայց թէ ինքն աւելի օրինաւոր ու շիտակ է համարում չզատել որդիների ու զուստրների ժառանգական իրաւունքները: ¹⁾

Այս դէպքում մենք տեսնում ենք բիւզանդական իրաւունքի ազդեցութիւնն հայկականի վրայ (տես Յուստինիանի XXI Novella-ն):

Բայց, ինչպէս կարելի է եզրակացնել մեր Դատաստանագրքի յօդաձևերից, բիւզանդական այդ ազդեցութիւնն չէր հասել լիովին իր նպատակին: Երևի Մխիթար Գօշը, ականելով, որ հայերի մէջ խիստ արմատացած է եղել ազնատական սիստեմը, կամեցել է մի տեսակ հաշտեցնել իր Դատաստանագրքի յօդաձևերը ժողովրդական սովորութիւնների հետ: Ուստի մի կողմից հաւատացնելով որդիների ու տանը մնացած զուստրների իրաւունքները ժառանգութեան վերաբերմամբ, միւս կողմից էլ առաջ է բերում սահմանափակումներ ամուսնացած զուստրների նկատմամբ, սրանց զրկելով հօր ժառանգութիւնն ձեռք բերելու լիակատար իրաւունքից. «Իսկ արտաքս գնացեալն և առն եղեալն, այլ ոչ կարեն ժառանգ լինիլ», ²⁾ վասնզի վերջիններիս ժառանգական իրաւունքով հօրական գոյքը անցնելու է արդէն մի այլ ազգակցական գծին և այդպիսով ոտնձիգ կարող է լինել ազնատական սկզբունքը, «զի մի ժառանգութիւնս յօտարս ելցէ»: ³⁾ Այդ հիման վրայ ամուսնացած զուստրները համարւում էին եղբօր կէսը, այսինքն իւրաքանչիւր պսակւած աղջիկ իրաւունք ունէր հօրական ժառանգութիւնից ստանալ միմիայն բաժին, այն էլ երկու անգամ պակաս, քան եղբայրը. «Երկու զուստր առն եղեալքն միոյ որդւոյ առցէ բաժին»: ⁴⁾

Թէ ինչու ամուսնացած զուստրը երկու, երեք, չորս և այլն անգամ պակաս պէտք է ստանայ, Մխիթար Գօշը հիմնւում է Ս. Գրքի վրայ և ասում. «զի կին ըստ կլիսոյն անուանի մարմնոյն»: ⁵⁾

Դուստրների ժառանգական իրաւունքի պաշտպանութեան բացառութիւնն Դատաստանագիրքը փորձում է տալ, 'ի հարկէ, քրիստոնէական ոգու համաձայն: Պսակւած աղջիկները, հեռանալով հօր տանից, արդէն վերցրած են լինում սովորաբար իրենց հարսանեաց բաժինը (օժիտ և այլն), ուստի «զսոսա հաւասարա-

1) Մխ. Գօշ, ibid.

2) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք մ. II, գլ. ԿԲ.

3) Ibid.

4) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք մ. II, գլ. ԿԲ, ԿԳ, ԿԵ, ՂԶ.

5) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք մ. II, գլ. ԿԳ.

բաժինն զկնի մահու հօրն չէ արդարութիւն»։ Իսկ բոլորովին զըրկել աղջիկներին, նման Մովսիսական և այլ «հեթանոսական» օրէնքներին, և մանաւանդ չամուսնացածներին, ժառանգական իրաւունքից—զա նոյնպէս անարդարութիւն է համարուում, որովհետեւ դուստրների համար աւելի դժւար է ապրել, քան թէ որդիներին. «և այդպէս ամենեցուն հաւասարութիւն եղիցի և տկար ազգն խնամեացի և մի նւազ լիցի.»¹⁾ «Հաստատի ըստ այսմ որդւոց և դստերաց հաւասար լինել ժառանգութիւնն հօր, ըստ որում և Աստուած զոյգ ետ զժառանգութիւն արքայութեան արանց և կանանց»։²⁾

Երկրորդ կարգը ժառանգութեան մէջ, եթէ չկային ուղղակի գծով ժառանգներ՝ որդիներ, թոռներ, գալիս էր մեռնողի եղբօրն, եթէ միայն սա զաւակի տէր էր։ Հակառակ դէպքում այդ կարգը նա ստիպւած էր զիջանել մեռնողի ամուսնացած դստեր, եթէ վերջինս ունէր զաւակներ. «Իսկ թէ առն լեալ դուստրն կամիցի իւրօք ծննդոքն և արամքն զալ և հայրենիս ժառանգել, նոցա լիցի և մի եղբօրն»։ Սակայն զրկւելով ժառանգութիւնից, մեռնողի եղբայրն այնուամենայնիւ ստանում է որոշ մաս, այն է ¹/₆-ը թողած ժառանգական ընչքից։³⁾ Այս յաջորդութեան երկրորդ կարգը միանգամայն պարզ տողորւած է ամբողջապէս ազնաւական սկզբունքով։

Երրորդ կարգը պատկանում էր մեռնողի հօրեղբօր, իսկ երբ ողջ է հայրը, սա է ժառանգում։⁴⁾

Վերջին կարգը, միւս կարգերից ներկայացուցիչների բացակայութեան դէպքում, հասնում էր մնացած ազգականներին «ի ցեղէ հօրն»։ Այստեղ ժառանգական իրաւունքը տարածւում է «ընտանիքի մերձաւորների»—արականների վրայ մինչև չորրորդ աստիճանը։⁵⁾

Այս բոլոր կարգերից յետոյ արդէն, երբ բացարձակապէս չկայ այլ ևս որեւէ ժառանգ, ժառանգութեան հարցի որոշումը թողնւում էր դատաւորների հայեցողութեանը⁶⁾։

Չնայած, որ Մխ. Գօշի Դատաստանագրքում ընդունւած ժառանգական իրաւունքի յաջորդութեան այս չորս կարգերը որոշ

1) Ibid մաս II, գլ. 22.

2) Մխ. Գօշ. մաս II, գլ. 47.

3) Մխ. Գօշ. մաս II, գլ. 48.

4) Մխ. Գօշ, մաս II, գլ. 48.

5) Մխ. Գօշի Դատաստանագրքը, մ. II, գլ. 48, 49.

6) Ibid, գլ. 48.

չափով ձգտում են պահպանելու, ինչպէս տեսնում ենք, ժողովրդական սովորոյթների մէջ տիրող իրաւաբանական հայեացքները, այնուամենայնիւ ակներև է, որ Մխիթար Գօշի իրաւաբանական հայեացքների վրայ այդ հարցում զգալի ազդեցութիւն են թողել մովսիսական օրէնքները: Այդ փաստը հանապազ հէնց ինքը Մխիթար Գօշը ակամայից զանազան նախադասութիւնների մէջ խոստովանում է:

Ելից գրքի Խ (հ 1—11) հատւածներում Մովսէս մարգարէն այսպէս է սահմանադրում երրայական ժառանգական իրաւունքը, որ նոյնպէս յաջորդում է 4 կարգով.

1 «Այր ոք եթէ մեռանիցի և ուստր ոչ գուցէ նրա, տացէ զժառանգութիւն իւր դստեր իւրում».

2. «Եւ եթէ ոչ գուցէ դուստր, տաջիք զժառանգութիւն նորա հօրեղբօր իւրոյ».

3. «Եւ եթէ ոչ գուցեն նրա եղբայրք, տաջիք զժառանգութիւն նորա հօրեղբօր իւրոյ».

4. «Եւ եթէ ոչ գուցեն եղբարք հօր նորա, տաջիք զժառանգութիւնն ընտանւոյ մերձաւորի իւրոյ. ի ցեղէ նորա ժառանգեսցէ զնորայն»:

Ուրեմն մովսիսական օրէնքը, ինչպէս և Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, զանազանում է ժառանգների 4 կարգ: Առաջին կարգի ժառանգներին պատկանում են որդիքը, այսինքն նախ և առաջ աղայքը և միայն սրանց ըացակայութեան դէպքում հանդէս են գալիս դուստրները: Երկրորդ կարգն են կազմում եղբայները, բայց և ոչ քոյրերը. յաջորդութեան երրորդ կարգումն են հօրեղբայրները, բայց ոչ հօրաքոյրերը և վերջապէս 4-րդ կարգին են պատկանում ֆնացեալ ազգականներն, այն էլ ըստ կարելոյն մերձաւոր աստիճանի:

(Կը շարունակւի)

ԱՅՍԻՐՈՎ ՎԵՐԴ.

ԵՐԱՅԻՄ
ԵՐ ՆԻՍՅՈՒՄ
ՆԻՍՅՈՒՄ
ԵՆԵՐԵՆԻՍԵՐ

ՊՐԱՆ Ա.

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ

Էժմիածին
и древнія Армянскія Церкви

SERIE A

Etschmiadzin
und die ältesten
ARMENISCHEN Kirchen

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ

Հայաստանը հնութիւնների աշխարհ է. դոցա մէջ առաջի տեղը բռնում են շէն և անշէն վանքեր ու եկեղեցիներ, աւերակ բերդեր, գղեակներ, քարվանսարաններ, ընդարձակ գերեզմաններ ևլն: Կան աւելի հին՝ նախաքրիստոնէական և նախապատմական մնացորդներ: Թէ մի և թէ միւս շրջանից ընդարձակ ջրամբարների, մեծամեծ ճարտարաշէն ջրանցքների, հաղորդակցութեան գեղեցիկ ճանապարհների մնացորդները պատկառանք և հիացում ներշնչող ձեռնարկութիւններ են: Դոքա բոլորը մի բան են ապացուցանում, որ այդ երկրի վրայ ապրող ժողովուրդները մտածել են ոչ միայն առօրեայ խղճուկ կեանքի մասին, անցրել են օրերը ոչ միայն, ենթակայ դարերի ոգուն, պատերազմներ մղելով և պաշտպանուելով, այլ որ նոքա ունեցել են յառաջադիմելու մեծ պահանջ, խրախուսել են արուեստները, առաջ են մղել քաղաքակրթութիւնը և վայելել նրա լաւագոյն պտուղները: Հնութեան առանձին վերցրած մի յիշատակարանով, եթէ նա իւր որ և է յատկութիւնով ուշադրութեան արժանի է, գրաւուում ենք, երբեմն յափշտակուում. ապա փորձենք ի մի հաւաքել մի քանի այդպիսի յիշատակարաններ, դասաւորել որ և է սիստեմով, համեմատել իրար հետ, որքան աւելի զօրեղ և աւելի կենդանի կլինի նոցանից ստացած տպաւորութիւնը: Հայաստանում շատ քիչ ուշադրութեան արժանի հնութիւն կայ, որ կամ մասնագէտ ուսումնասիրողի և ճանապարհորդի կամ պատահական գրողի ուշադրութիւն

նից խուսափած լինի, բայց շատ քիչ բան են այնքան հա-
րուստ յիշատակարաններից մասնաւորապէս առնուել և
քննուել: Այդպիսի մասնաւոր և խիստ շահագրգիռ խըն-
դիրներից ենք կամարում հայ ճարտարապետութեան ու-
սումնասիրութիւնը, ցոյց տալով նրա իրական պատկերը
և նրա կապը ընդհանուր ճարտարապետութեան հետ: Այս
փորձը կամենում ենք անել: Մենք որոշեցինք ըստ կարե-
ւոյն ճիշտ բայց համառօտ տեղեկութիւններ հաւաքել ա-
մենից առաջ հայ եկեղեցիների մասին, ստուգել նոցա
պատմական և արձանագրական աղբիւրները, որոշ շրջան-
ների վերածելով՝ տալ դոցա նկարագրութիւնը: Որքան էլ
ցանկալի էր ունենալ միաժամանակ նաև շինութիւնների
մասին զուտ տեխնիքական բացատրութիւններ, համա-
պատասխան նկարներով և յատկագծերով, բայց դա մեր
ոյժից վեր և մասնագէտ ճարտարապետի գործ է: Եթէ
օգնութիւն ունեցանք, այդ էլ կկատարենք, առ այժմ՝ կը
փորձենք գոնէ ամեն անգամ տալ նկարագրած շինու-
թեան լուսանկար պատկերը:

Առաջի փորձը կատարում ենք սկսելով Զուարթնոց
եկեղեցու նկարագրութիւնով, որի շնորհիւ իսկապէս ըս-
կսեցինք հետաքրքրուել առաջագրած խնդրով և նրանով
զբաղուել: Այդ եկեղեցին Հայաստանի մինչև եօթներորդ-
դարի կառուցած բոլոր շինութիւնների գլուխ գործոցն է
և, որովհետեւ եօթներորդ դարում խիստ զարգանում է
հայ ճարտարապետութիւնը, կթուենք այն բոլոր շինու-
թիւնները, որ կառուցուել են աւելի շուտ և այդ դա-
րում: Դա հայկական ճարտարապետութեան ինքնուրոյն
արտայայտութեան առաջի ծաղկեալ շրջանն է և արժէ
առանձին առնել և քննել:

Այս աշխատանքով պարտական ենք էջմիածնի միա-
բան Խաչիկ վարդապետի Զուարթնոցը բաց անելու հա-
մար կատարած պեղումներին, որոնք այնքան մեծ հետա-
քրքրութիւն շարժեցին իրենց չափազանց մեծ արդիւնք-
ներով: Նա պեղումները սկսեց 1900 թուի Մայիսի 29-ին,

կանխապէս թոյլտուութիւն ստանալով Կայսերական Հր-
նագիտական Յանձնաժողովից և շարունակեց մինչև
1904 թ. Օգոստոսի 13-ը ¹⁾։ Խաչիկ վարդապետը պատ-
րաստուած է իւր պեղումների մասին տեղեկութիւններ
հրատարակել, բայց որովհետև գործի հետաքրքրութիւնը
մեծ էր, ուստի իմ Պետերբուրգում գտնուած ժամանակ
1902 թ. ամառը Հնագիտական Յանձնաժողովը ինձ յանձ-
նեց Խաչիկ վարդապետի ուղարկած լուսանկարները և
նրա գտած իրերի երկու համառօտ ցուցակ. խնդրելով
այդ մասին մի բան գրել։ Աշխատանքի ընթացքում աւելի
գրաւուեցի և իմ վերոյգրած ծրագրով շարադրութիւն
գրեցի, որ տպագրուեց Ընկերութեան Յայտարարութեան
եօթներորդ տետրակում, այս վերնագրով. — *Раскопки*
развалинх церквей Св. Григория блжзв. Думиадзума — Էջ-
միածնի մօտի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պեղումները ²⁾։

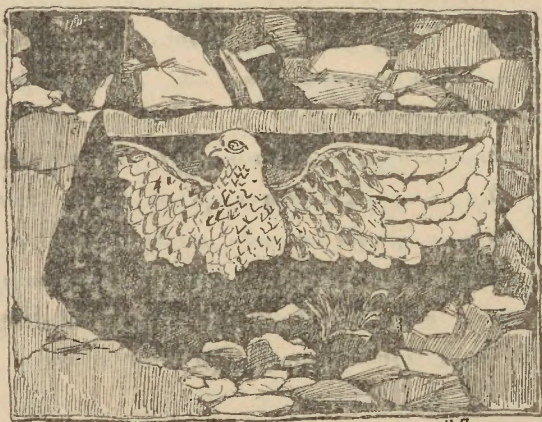
Նախ քան աշխատութեանը ձեռնարկելը, Պետեր-
բուրգից դիմեցի հայր Խաչիկին և նրան յայտնելով իմ
ստացած յանձնարարութիւնը և դիտաւորութիւնը, խընդ-
րեցի մի շարք հարցերի պատասխան. սակայն նա իմ
նամակը թողեց անպատասխան և յօդուածիս մէջ թե-
րութիւններ մնացին։

Այդ աշխատանքը իբրև առաջին պրակ (serie) հրա-
տարակում ենք հայերէն լեզուով, ոչ իբրև թարգմանու-
թիւն, այլ խիստ փոփոխուած, աւելացրած և լրացրած։
Աշխատանքի հայերէն տպագրութիւնը հնարաւոր է շնոր-
հիւ այն բանի, որ Հնագիտական Յանձնաժողովից ձրի
ստացայ 30 հատ պատրաստի կլիշաներ. բայց համեմատ

1) Այդ թուին նա. մինչևեւ օրս էլ անյայտ մնացած պատճառով.
արտուեց Ռուսաստանի խորքերը. Տեմնիկով քաղաքը հինգ տարով.
բայց բարեբախտաբար մի տարի յետոյ վերադարձաւ եւ կարող է շարու-
նակել իւր թերի գործը։

2) Извѣстія С. Петерб. Имп. Арх. Комитета. VII Выпускъ,
4⁰, էջ 48 եւ 20 տախտակ նկարներով։

գրքի ընդարձակ ծրագրին, նախկինի վրայ աւելացրի նոր նկարներ: Ճարտարապետ պ. Թորոս Թորոմանեանը նկարեց բոլոր շինութիւնների ընդհանուր յատակագիծը, ճարտարապետ պ. Քրիստափոր Տէր-Սարգսեանը պատրաստեց բուն եկեղեցու մանրազնին յատակագիծը, իսկ տիտելբլատի նկարը պատրաստել է նկարիչ Ս. Գաբրիէլեանը: Հանգամանքները խանգարեցին երկու տարի առաջ պատրաստած գործը լոյս ածելու, որ տպագրում եմ այժմ, այն էլ ամսաթերթի մէջ, մաս մաս, Կյաջողութիւն արդեօք միւս պրակներն էլ տպագրել թէ ոչ: Նիւթը պատրաստ է, բայց ձրի կլիշաներ չունենալով, ինչ խօսք տպագրութիւնը մեծ ծախք կպահանջի:

Ա.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԵՂՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

Եկեղեցու աւերակները գտնուում են Արարատեան դաշտի վրայ, Էջմիածնի վանքից դէպի արեւելք մօտ չորս վերստ, Հռիփսիմէի վանքից մօտ երեք վերստ հեռու: Արարատեան դաշտը Քասախ և Սև ջուր գետերի եզերքներում, գլխաւորապէս այնտեղ՝ ուր ընկած է Վաղարշապատ գիւղը իւր վարելահողերով, ներկայացնում է ընդհանրապէս հարթ տարածութիւն. միայն Հռիփսիմէի վանքից սկսած դաշտավայրը սկսում է բարձրանալ, կտրչում է հարթութիւնը տեղի տալով բարձրավանդակի՝ լայն փռուած մեծ և փոքր բլուրներով: Այդ բարձրաւանդակի սահմանները, աւերակ եկեղեցու անմիջական շրջակայքն առած, կազմում են երկու կողմից, այսինքն հարաւ-արեւմուտքից Էջմիածնի վարելահողերը, հիւսիսից Աթարէկեանների կալուածք Ներսէսապատ գիւղը և Էջմիածնի Հնձանափոս կոչուած կալուածքը: Միայն արեւելեան կողմից այդ տարածութիւնը գնալով աւելի է բարձրանում դէպի Վաղարշապատի խազովի այգիները և աւելի հիւսիսում, դէպի Օշականի դռերը (առապարները): Ամբողջ տարածութիւնը որ կարող է ուղիղ գծով հարաւից հիւսիս հաչուած մօտ երեք վերստ երկարութիւն ունենալ, ենթակայ է Քասախ և Հրազդան գետերի ջրերին և կարող է ոռոգուելով՝ առատ բուսականութեան և պտղաբերութեան յարմար մակերևոյթ ծառայել: Սակայն ջուր չստանալով ներկայ վիճակում անապատի կերպարանք ունի, արեւակէզ մակերևոյթով, զուրկ բնութիւնը կենդանացնող բուսականութիւնից: Միայն կանուխ գարնանը, կարճ ժամանակով, հողը ծածկւում է ցանցառ բոյսերով, գոյնզգոյն և խիստ հոտաւէտ ծաղիկներով. կարճ ժամանակեայ սրնունդ մատակարարելով վանքի և գիւղի անասուններին, գլխաւորապէս ոչխարներին:

Ամառն այստեղ ամեն ինչ չորանում է և հազը կատարեալ անապատի տիւր և վհատեցուցիչ կերպարանք է ընդունում: Բայց բաւական է աչքեր բարձրացնել այդ աննշան տարա-

ծուծիւնից, ձեր առաջ պատկերանում է Արարատեան դաշտի սրբանշնի տեսարանը. հեռու հորիզոնի վրայ, հիւսիս-արեւելեան կողմում, բարձրանում է յաւիտենական ձիւնով ծածկուած Մեծ Արարատը. որը աչքի տեսողութեան համար, արեւմտեան-հարաւային կողմից Հայկական-Պար լեռնաշղթայով կարծես թէ սերտ միանում է Արագածի ցից ցից գագաթների հետ. իսկ սա իւր կողմից հարաւ-արեւելքից թեկը տարածում է դէպի Արայի լեռը, որպէս զի արեւելա-հիւսիսային կողմով՝ Գեղարքունեաց լեռնաշղթայի հետ կցորդուելով, նորից գայ միանայ Փռքը և Մեծ Արարատների գագաթներին: Այսպիսով կազմում է բարձրաբերձ գագաթների — որ միայն ամառուայ տաք ամիսներում են ձիւնից ազատուում — սեպացած ժայռերի մի վիթխարի շղթայ, որ չըջափակում է Արարատի ընդարձակ դաշտավայրը: Այդ դաշտի միջով օձապտոյտ գաւառումներով, ամբողջ ուղղութեամբ կտրում անցնում է Երասխը իւր վտակներով՝ Հրազդան, Քասախ և Սև ջուր գետերով: Դոցա հովիտների մշակած դաշտերը բազմաթիւ կաղամխի, ծիրանի և այլ ծառատունկներով և խաղողի այգիներով, կարծես կանաչ ժապաւէններով եղերում և գեղեցկացնում են ընդարձակ դաշտի միատեսակութիւնը: Գեղեցկութեամբ և աննման վեհութեամբ հաղուադիւտ և միակ է այդ ամբողջ տեսարանը, որի կենդրոնում ընկած են Հայաստանի մեծագոյն և ամենանուիրական սրբավայրերը. Ս. Էջմիածին, Հռիփսիմէ, Գայիանէ, Շողակաթ և Զուարթնոց վանքերը:

Հայաստանի հնագոյն նշանաւոր վանքերը շինուած են ըստ մեծի մասին բարձրավանդակ զիւքերի վրայ, բարձր բլուրների, խոր, սեպացած ձորերի փնջերի և գետերի ափերի վրայ և զարմացնում են տեսողին իրենց բանաստեղծական և ամուր զիրքերով: Հնում այդպիսի բնական ամրութիւններից օգտուելով վանքերը ամրացրել, փոքրիկ բերդեր և գղեակներ են դարձրել: Վանքերը միեւնոյն ժամանակ ամրոցներ էին: Էջմիածինը իւր չըջակայ վանքերով, թէև շինուած էին հարթ տարածութեան վրայ, բացառութիւն չէին կազմում, նոքա ևս աղօթատներ և ամրոցներ էին, իսկ չըջապատի տեսարանների վեհութեամբ աննման և բացառիկ են:

Ս. Էջմիածինը և Գայիանէն, Հռիփսիմէ և Շողակաթ վանքերը շինուած են մօտ կէս վերստ միմեանցից հեռու, միայն թէ առաջին երկուսը աւելի մօտ են միմեանց, աւելի հեռու միւս երկուսից, որոնք նոյնպէս իրար մօտ են: Ամեն մի վանք առանձին վերցրած, սովորական աչքի հայացքով, կարծես թէ գտնուում է Արարատեան դաշտի կենդրոնում, հաւասար հեռու Արարատ և Արագած լեռներից: Նմանապէս այդ վանքերի աղեղնաձև գծի վրայ էր կառուցած

Զուարթնոց եկեղեցին, 3—4 վերստ հեռու նոցանից: Հինգ եկեղեցիներից երեքը՝ էջմիածինը, Գայիանէն և Շողակաթը գտնուում են հարթ հաւասար դաշտի վրայ, իսկ Զուարթնոցն ու Հռիփսիմէն շինուած լինելով բարձրավանդակ դիրքերում՝ հեռանկարում միւսների համեմատութեամբ աւելի խոշոր են և լայնանիստ: Այդ բանին նպաստում էր նաև շինութեան արտաքին ձևը: Սոցա պատերը բարձր էին. գմբէթները ցած՝ ամբողջ կորպուսի հետ սերտ միացած: Իսկական մեծութեամբ վանքերը պէտք է դասաւորել այսպէս. էջմիածին, Զուարթնոց, Գայիանէ, Հռիփսիմէ և Շողակաթ:

Պոցանից չորսը կանգուն են, դարերը և թշնամու աւերիչ ոյժը թէև անհետ չեն անցել նոցա համար, բայց աւերը այնքան մեծ չէ եղել, որ վերանորոգեն ու կարկատելը մեծ գոռարութիւնների հանդիպէր: Նոյն վիճակը չի ունեցել Զուարթնոցը: Նա ժամանակով ամենից ուշ է շինուել, բացառութեամբ Շողակաթի, որ տասնուեօթներորդ դարու գործ է: Զուարթնոցի աւերը այնպէս սաստիկ էր, որ երբեմն փառահեղ տաճարի հոյակապ զանդուածից մընացել են խզնուկ բեկորներ:

Նախ քան պեղման սկսելը, տաճարի տեղը երևում էին միայն մի քանի ցից ցից որ և է ձեից զուրկ զանդուածներ: Պոցանից երկուսը գլորուած էին հիւսիս և հարաւային մասերում, որ ինչպէս յետոյ երևաց, գմբէթի մասերն էին. ուրիշ երկուսը տաճարի մէջն էին՝ երկու միջի սիւնների բեկորներ: Սոցա արտաքին կողմի սրբատաշ քարերը հանուած էին, պահելով պատի ներսի մանր քարերի և խճի կրաշագախը: Դարերով հաւաքուած և կուտակուած աւազն ու անմաքրութիւնները ամբողջովին ծածկել էին շինութեան բոլոր միւս հետքերը կազմելով մի ընդարձակ, գլխաւորապէս հարսւից հիւսիս լայն փռուած և բաւական բարձր բլուր: Ուստի, եթէ չունենայինք գրական-պատմական տեղեկութիւններ, հազիւ թէ կաբողանայինք առանց պեղումների ենթադրել, որ այդ տձև բեկորները եկեղեցու շինութեան մնացորդներ են:

Շրջակայ հայ բնակիչները այդ աւերակներին Զուարթնոց, Առապարի կամ Ղաերի խանգարած կամ հանգած եկեղեցի էին կոչում: Սակայն ժողովրդի գործածած անունը և այն, որ այդ աւերակները եկեղեցի են, հազիւ թէ հիմնուած լինին հին աւանդութիւնների վրայ:

Առ հասարակ Հայաստանում եթէ որ և է տեղի կամ աւերակի մասին ժողովրդի մէջ պահուած են հին աւանդութիւններ, այն ժամանակ այդպիսի տեղերը հանդիսանում են մի տեսակ պաշտաման առարկայ ժողովրդի համար: Հայեր, մահմետականներ, նոյն իսկ քրիւդեր մեծ երկիւղածութեամբ են վերաբերում դէպի

այդպիսի տեղերը և աւերակները: Օրինակի համար մեծ յանցանք և մեղք է համարուում ձեռք տալ այդ աւերակների բեկորներին, քանդել կամ քարեր տանել նոր շինութեան համար գործածելու¹⁾: Մինչև անգամ այդպիսի տեղերում բուսնող ծառերն էլ են սրբութիւն համարուում և ոչ ոք չի համարձակուիլ նրանց չորացած, գետին թափուած ճիւղերը հաւաքել իւր տունը տանել: Մասամբ այդ հաւատի շնորհիւն է, որ սուրբ համարուած տեղերում կարելի է նկատել հնագոյն ծառերի խմբեր, կամ հատ հատ վիթխարի ծառ, մասամբ չորացած կախ ընկած ճիւղերով, մանաւանդ բլուրների, առանձնացած աղբիւրների վրայ, մինչդեռ շուրջ բոլոր կտրատել, անհետ կորցրել են հին անտառների վերջի հետքերը: Նոյն հաւատի շնորհիւ է, որ կանգուն պահպանուած են շատ աւերակ եկեղեցիներ մինչև անգամ մահմեդականների բնակած պեղերում:

Այդպիսի լաւ վերաբերմունք ժողովրդի կողմից դէպի Զուարթնոյ եկեղեցին չենք նկատում, նա ոչ միայն անտաքերի է դռնուել դէպի այդ շինութիւնները, նոյա մասին ոչ մի աւանդութիւն չը պահպանելով, այլ մինչև անգամ մաքուր սրբել տարել է հողի և աւազի չրջակայտի տակից դուրս մնացած բոլոր քարերը²⁾: Գուցէ ժողովուրդը չի էլ իմացել, որ եղած բեկորները եկեղեցու աւերակներ էին, որովհետեւ նոքա միանալով կաթողիկոսարանի ընդար-

1) Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, III էջ 588. նկարագրելով Երեւանի գաւառում գտնուած Գառնի հին քաղաքի Տրդատ Թաղաւորի պալատի աւերակները, շեշտում է տեղական ժողովրդի այդ յատկութիւնը. «Տեղական հայերի յարդանքը դէպի այդ բեկորները այնպէս մեծ է, որ նոցանից ոչ ոք չի ցանկանալ այնտեղից իւր գործածութեան համար վերցնել մի քար կամ կարնիզի մի կտոր. եւ ոչ էլ Թոյլ կտայ այդ ուրիշին անելու»:

2) Այս միտքը, անկախ մեզնից, յայտնել է Յուսիկ եպիսկոպոսը. «Բուն ժողովուրդը որ ընդհանրապէս յարգում է եկեղեցիների աւերակները որպէս նախնական սրբավայրեր եւ ուխտատեղիք, հակառակ այդ ընդհանրացած սովորութեան անտարբեր է եղել միշտ դէպի Խանգարած եկեղեցին եւ ոչ մի բարեպաշտական ձգտումն չէ տածել դէպի այն. Այնտեղ չէ վառում մոմ ու ճրագ, չէր ծխում խուրճիկ ու կնդրուկ, ոչ էլ ծոցում են քարերի ծերպերում կամ մացառների վերայ հանդերձից ծուեններ, որոնցով ընդհանրապէս զարդարուած են լինում խաչքարերն ու աւերակ եկեղեցիների մօտ եղած մատուռները» (Վարդաշատատի Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցին. Արարատ, 1905. 874):

ձակ շինութիւններին, կազմել էին աւերակների ընդարձակ կոյտ, որից ժողովուրդը առանց երկիւղ կրելու՝ թէ եկեղեցու քարեր են, օգտուել է հանգիստ խղճով: Յամենայն դէպս վճռապէս կարելի է պնդել, որ այժմ՝ զործածական դարձած «Զուարթնոց եկեղեցի», կամ «Հանգած ու խանգարած եկեղեցի» դարձուածները ամենավերջի ժամանակներում են մուտք գործել ժողովրդի մէջ գրականութիւնից վերցրած տեղեկութիւնների աղբեցութեամբ:

Աւերակների քարերի գործածութեան համար կայ մի ենթադրութիւն եւ որ պակաս հաւանական չէ. այդ այն է, որ նրա քարերը բերել են և գործ են դրել Էջմիածնի չրջապարիսպը ջինելիս: Ինչպէս յետոյ կտեսնենք, սիւնների չորս խոյակները անյայտ ժամանակներից բերուած պահուում էին Քէորգեան ձեմարանի բակում. յետոյ այդ խոյակների մի ուրիշ բեկորը գտնւել է Էջմիածնի հիւսիսային պարսպի այն մասում, որ քանդել են Սրեմիա եպիսկոպոսի օրով (1893 թուին), միաբանական նոր բնակարանը կառուցանելիս: Քարերի բեկորներից կան նաեւ Վաղարշապատի գերեզմանատանը: Այդ բանի վրայ իմ ուշադրութիւնը դարձրեց Յուսիկ եպիսկոպոսը: Անձամբ գնացի Էջմիածնի վանքի Ղոբի այգու մօտ եղած գիւղական գերեզմանատունը և այնտեղ գտայ Զուարթնոցի մի խոյակ, ուղիղ միջից կտրուած և իբրեւ գերեզմանաքար յարմարեցրած: Պահուած է խոյակի այն մասը, որ ունի յունարէն «καθολίκου»¹⁾ մակագրութիւնը:

— 11 —

1) Սիւնների մի քանիսի խոյակների վրայ կան յունարէն գրերով «Ներսէս» եւ «Կաթողիկոս» մակագրութիւնները. այդ մասին տես ժ. գլուխը:

ԱՐԴԵՑԻ ԿԱՅԻՆ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅԻ ՏԵՂՈՒՄ ՆԱԽՆԱԿԱՆ
ԱԻԵՐԱԿՆԵՐ

Այս հարցը օտարոտի չպիտի երևայ, եթէ մտաբերելու լինինք թէ ինչպիսի առասպելներ հիւսւեցին այդ եկեղեցու շուրջը, թէ ինչպիսի վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան էջմիածնի միաբանութեան մէջ, որ նիւթ ծառայեց հայ, նոյն իսկ ռուս թերթերին: Մասամբ այդ պատճառով մենք անշահ չենք համարում այդ առթիւ մի քանի խօսք ասել: Հայր Խաչիկը առանց հնազէտ և պատմագէտ լինելու՝ նախ հողակոյտի տակից հրապարակ հանեց Զուարթնոց գեղեցկաշէն եկեղեցին և ապա մատնանիշ արաւ մի քաղաքի աւերակների վրայ, որ ընկած էր ամենքիս առաջ, որի տարածութիւնը տամնեակ անգամներ մեզնից շատ շատերը ոտով, ձիով, կառքով շրջել և անտարբեր մօտովն անցել են: Բայց ինչից ծագեց նրա գիւտի առթիւ եղած ազմուկն ու յուզմունքը, նրա համար, որ նա կարծես խառնում էր երկու միմեանց հետ կապ չունեցող աւերակները: Այդ դեռ հերիք չէ, նա լաւ չհասկանալով իւր գիւտի կարեւորութիւնը, սխալ մեկնութիւնների մէջ ընկաւ և ֆանատիկոսի յամառութեամբ աւելի և աւելի խրուելով իւր սխալի մէջ, սկսեց յեղաշրջել ակնյայտնի պատմական փաստերը և պնդել անհեթեթ բաներ. նա կարծես ուզում էր ոչ պատմութիւն ճանաչել, ոչ առողջ գաղափարութիւն լսել: Ի լրումն այդ ամենի, նա փոխանակ հրապարակ գալու և կարող անձանց գատատանին տալու իւր ենթադրութիւնները, այդ ամենը յայտնում էր իւր այցելուներին իբրև ճշմարտութիւն: Նա ամենավերջին գիւղացուց սկսած ամեն մի այցելուի անխտիր պատմում էր, որ ինքը գտել է Հին-Վաղարշապատը, Հին-Էջմիածինը, Լուսաւորչի մատուռները և մի շարք պատմութիւններ, որ ցանկալի է մոռացութեան տալ:

Առաջիկայ ուսումնասիրութիւնից կերևայ, որ Զուարթնոցը և էջմիածինը տարբեր բաներ են, որ հրապարակ եկած աւերակների հաստահեղիւս սիւների տակ մատուռներ չեն թաղուած եղել և որ Խաչիկ վարդապետը այնտեղ մատուռներ

գտնել չէր կարող: Դրա փոխարէն կարծես հաստատուում է նրա այն ենթադրութիւնը, որ Զուարթնոցի շուրջն են գտնուում Հին-վաղարշապատ կամ մի ուրիշ քաղաքի աւերակները:

Նա շատ անգամ էր ինձ հետ խօսելիս պնդում, որ Հռիփ-սիմէի վանքից մինչև Աթաբէկեանի կալուածքի սահմանները հարաւ-արեւելք-հիւսիս ընկնող կիսաբոլորակ բլուրների շարքը հին քաղաքի պարսպաբլուրներն են կազմում, որոնք Հնձանափոսով գալիս արեւմուտքից չրջափակում են բլուրների ամբողջ տարածութիւնը, մօտաւորապէս 10 վերստ չրջագծով: Բայց ես նրա սածններին հաւատ չէի ընծայում. մի անգամ նա քայլելով ինձ հետ դէպի հիւսիս՝ Ներսէսապատ, ինձ ցոյց էր տալիս պատերի հետքեր, ևս շարունակելով կասկածել, պնդում էի, նախ, թէ ինչպէս կարող է առանց մօտակայ գետի, այն էլ հին դարերում, գոյութիւն ունենալ այդպիսի վիթխարի քաղաք, և երկրորդ, նախ քան դրականապէս համոզուելու և այդ բլուրներն աշտարակներ և պարիսպներ հրատարակելը՝ անհրաժեշտ է գոնէ մի քանի տեղ փորձնական պեղումներ կատարել: Բայց իմ վերջի խնդիրը չէր կատարում, ձգձգում էր:

Անցաւ ժամանակ: 1904 թուի Նոյեմբեր ամսի սկզբին ինձ մօտ եկաւ Մուրադեան Եղիշէ վարդապետը և յայտնեց, որ Զուարթնոցի շուրջը, նրա արեւելահարաւային կողմերում նկատել է մի շարք աշտարակների հետքեր: Միւս օրը ձի նստած դնացիներ քըն-նեցինք այդ բլուրները¹⁾ և հինգի վրայ նկատեցինք ակնյայտի չրջանաձև պատերի հետքեր: Քննութիւնը շարունակելով երկրորդ և երրորդ անգամ, մեր վերև նկարագրած ընդարձակ բլուրների շարքերում գտանք ամենադանազան կէտերում խիստ հաստ պատերի հետքեր, երբեմն մինչև երկու ու կէս արշին հաստութեամբ: Այլ ևս կասկած չիւնել չէր կարող, որ մեր առաջ ընկած են մի մեծ հին քաղաքի ընդարձակ աւերակներ, և որ Խաչիկ վարդապետը արդար է եղել, յայտնելով, որ այդտեղ աւերակ քաղաք է գտել: Փորձնական պեղման չձեռնարկեցինք, սպասում էինք թոյլտուութեան, մինչև այդ անշահ չենք համարում յայտնել այն, ինչ որ գիտենք²⁾:

1) Ինչպէս նկատեցինք հ. Խաչիկը ինձ ցոյց էր տուել բլուրների հիւսիսային շարքը, իսկ այնտեղ աւերակների հետքերը բացորոշ չեն:

2) Պեղման թոյլտուութիւն Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովից ստացանք. բայց ժմեռը վրայ հասաւ. Արարատեան դաշտը ծածկուեց ձիւնով եւ հարկաւոր էր սպասել զարնանը. Սակայն 1905 եւ 1906

ա. Պ. ճարտարապետ Թորոմանեանը ինձ իմացրեց, որ 1903. աշնանը, երբ Վաղարշապատում կենդանիների մէջ ժանդախտ կար և նոցա լեշերը թաղելու համար փոքրիկն Հափսիմէից դէպի հարաւ մօտ հարիւր սափէն հեռու ընկած բլուրը, երևան եկաւ չըրջանակաձև պարսպի հետք, մօտ երեք արշին հաստութեամբ սրբատաշ քարերով շարուած: Դժբախտաբար հանուած քարերը տարել էին և պատի հիմքը նորից հողի տակ լեշերի հետ ծածկել: Բայց 1904 թ. ևս, երբ խուկրայ երևաց, նորա առաջի մի քանի զոհերին դարձեալ նոյն բլրի մէջ թաղեցին և նորից հանուեցին մոյգ կարմիր մաքուր տաշած քարեր:

բ. Ես մտաբերեցի, որ 1898 թուին, երբ հանգուցեալ Երեմիա արքեպիսկոպոսը մաքրում էր Հոփսիմէի մօտ իւր շինած տան բակի բլրանման հողակոյտը, երևան եկան մի չարք թոնիրներ, որոնք անկասկած աւելի հին էին քան Հոփսիմէի վանքի շինութիւնը, որովհետեւ գտնուում էին այն բլրի խորքում, որի վրայ շինուած է վանքը, միայն թէ վանքից քիչ հեռու:

գ. Հին շինութեան հետքեր են երևացել նաև դաշտի մէջ, մօտ 1 $\frac{1}{2}$ —2 վերստ վանքի աղարակից հեռու:

Ի միջի այլոց 1893 թ. նոյն դաշտի մէջ մենք սկսել էինք փորել մի կուրգան, բայց անիորձ լինելով անյաջող տարանք. պեղումը մենք սկսեցինք ուղղակի կուրգանի գագաթից: Երեսի հողի չերտից յետոյ երևան եկաւ մի մեծ չերտ գետի խոշոր քարերի կոյտ, նորա տակը մոխրի լիցք և ապա հասնելով մայր հողին և ոչինչ չգտնելով ձգեցինք աշխատանքը: Այդ կուրգանը այդպէս էլ մինչև օրս մնում է չհետախուզուած:

Կուրգանների թիւը չափ է. նորերս կրկին անգամ անցնելով մեր նախկին պեղման տեղը համարեցինք չորս զոյգ կուրգաններ, որովհետեւ մեր տեսածները իրար մօտ երկերկու են ընկած՝ տաս տասնուհինգ սափէն տարածութեամբ: Այս կուրգանները կարող են որ և է կապ չունենալ մեր յիշած աւերակների հետ, միայն գտնուելով նրա անմիջական մերձաւորութեան վրայ, անշուշտ արժանի են ուշադրութեան:

դ. Ի վերջոյ հարկ եմ համարում յիշել, որ կրկին և կրկին կատարած հետախուզութիւնները աւերակների նոր ընդարձակ հետքեր երևան հանեցին. նամանաւանդ մի երկար պատ, կէս վերստից աւելի ձգուած, 2 $\frac{1}{2}$ արշին հաստութեամբ, որ թէև եր-

Թ. աղէտները մինչև օրս էլ անիրագործելի թողեցին մեր եւ արսորից վերադարձած Խաչիկ վարդապետի ղիտաւորութիւնը:

բնմն անհետանում է, բայց շարունակութիւնը ոչ մի կասկածի տեղիք չի տալիս:

Բացի վերոյիշեալ ենթադրութիւններից Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը և Սաչիկ վարդապետը փորձեցին ցոյց տալ, որ Զուարթնոց եկեղեցու տեղը առաջ չինուած էր Ապոլոնի տաճարը¹⁾: Առաջինի պատճառարանութիւնն այս է. Լուսաւորչիք խոր-Վիրապից Վաղարշապատ է եկել Արտաշատի պողոտայով, որը գտնուում էր քաղաքի արևելահիւսիսային կողմում, Հռիփսիմէի նահատակութեան տեղին մօտ (Ագաթ. 118): Նախարարները արտաքոյ քաղաքին սպասում էին նրա (Ագ. 131) «և ուր այն օրը» շարունակում է Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը, «գիշերեցին՝ ըստ Սերէոսի²⁾, անշուշտ իբրև մի նշանաւոր մեծ հաստատութեան մէջ, և ուր տեղի ունեցաւ ս. Լուսաւորչի «Զուարթնոց երկնից տեսիլը»³⁾:

Սերէոսը չի ասել թէ Վաղարշապատից Լուսաւորչին ընդառաջող նախարարները հանդիպման տեղում գիշերեցին: Դրա փոխարէն Ագաթանգեղոսը շատ սրոյ կերպով պատմում է, թէ մոլեգնեալ Տրդատն ու հայոց նախարարները քաղաքից դուրս հանդիպեցին ս. Գրիգորին. սա աղօթեց նոցա համար, հանդարտացրեց թագաւորին և ապա հարցրեց թէ ուր են նահատակուած կոյսերի մարմինները: Նոցա ցուցմամբ անմիջապէս դնաց հաւաքեց անթաղ մնացած մարմինները, ժամանակաւորապէս ամփոփեց նոցա և այն հնձանում, ուր կոյսերն էին ապրել, ինքն օթեանեց. «ուր վանքն իսկ լեալ էին նոցա և իւր իսկ վանս արդէն կալեալ օթեւանս առնէր» (Ագ. 133): Եւ որքան բնական յանուն Քրիստոսի նահատակուած մի սրբի համար, քան եթէ նա իւր չարչարանքի տեղից յաղթանակով դուրս գալով իջեանէր հեթանոսական թէկուզ «անշուշտ մի մեծ հաստատութեան մէջ»:

Դարձեալ պատմական չէ Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսի ենթադրութիւնը, թէ այդ մեծ հաստատութեան մէջ տեղի ունեցաւ Լուսաւորչի «Զուարթնոց երկնից տեսիլը»: Թէ տեսիլը պատմական իրողութիւն ընդունենք, այն ժամանակ տեղի վերաբերմամբ պար-

1) Սաչիկ վարդապետը դարձեալ ոչինչ չէ գրել. այլ բերանացի խօսում էր շատերի հետ եւ նրա խօսքերի հիման վրայ ուրիշները գրեցին:

2) Սերէոսի խօսքերն են «ի վերայ ճանապարհին՝ յորում ասնն ընդ առաջ եղեւ թագաւորն Տրդատ, սրբոյն Գրիգորի». գիշերելու մասին ոչ մի խօսք:

3) Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ, Թիֆլիզ. 1902 էջ 150. 151. Տես Ագաթ. Թիֆլիզ. 1882.

տաւորական նշանակութիւն ունի ամենից առաջ տեսիլը պատմող Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը: Իսկ նա, ինչպէս տեսանք, ասել է, որ Լուսաւորչի օթիւանը հնձանն էր, ուրեմն տեսիլն էլ այնտեղ է երևացել: Ուրիշ վկայութիւն տեսլի մասին չունենք: Ինչ վերաբերում է Սերէոսին, նա չի ասել թէ Ներսէսը եկեղեցին շինեց երկնից Զուարթնոցի «երևման» տեղում, այլ յանուն, այսինքն ի յիշատակ «երկնաւոր զուարթնոցն որոց երևեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի»:

Դարձեալ Ագաթանգեղոսը պատմում է, թէ Տրդատը զօրքի գլուխն անցած Վաղարշապատից գնաց Արտաշատ անահտական կուռքերի բազմինները կործանելու. բայց «ճախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց երազնդհան պաշտաման Տիւր դից . . . քակեալ . . . աւերեալ քանդեցին» (452): Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը, ոչ թէ ննթադրարար, այլ համոզմամբ հաստատում է. «ուխտագնաց ամբոխը և խուժանը մայրաքաղաքը չհանդիպեցնելու համար՝ արտաքոյ քաղաքին են կանգնեցրել Ապողոնի (կամ Տիւր դից) դիք և մեհեանը: Ճիշտ այն տեղում ուր այժմ «Առապարի ս. Գրիգորի եկեղեցու աւերակն է»: Եւ մի համոզմունք, հիմնուած այն բանի վրայ, որ Տրդատը Արտաշատ գնալիս ճանապարհին կործանել է Տիւր դից բազինը. իսկ զրա հակառակ ժամանակակից Սերէոս պատմագիրը բացորոշ գրում է, որ առապար և անապատ էր վայրը՝ Ներսէս կաթողիկոսի եկեղեցու համար ընտրած տեղը, որը նա շենացրեց իւր շինութիւններով և անկած այգիներով: Քանի որ պատմական ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն չունենք, կարծում ենք հիմք չկայ Սերէոսի ասածներից չեղուելու: Պեղումներ կատարում են պատմութեան մութ կնճիռներ պարզելու և ոչ թէ անկասկածելի փաստերն էլ կասկածելի դարձնելու: Խաչիկ վարդապետը ինչ որ հին եկեղեցի, հին էջմիածին էր ուզում գտնել Զուարթնոցի կողքին, Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը նոյն տեղում «պիղծ կոտտուն», Ապողոնի տաճար է որոնում: Պատմութիւնը այդպիսի բան չգիտէ. պեղումներն էլ միմիայն պատմութեան տեղեկութիւնները հաստատեցին:

Զուարթնոց եկեղեցին իւր անմիջական շրջակայքում գտնուած աւերակներից անկախ շինութիւն է. նա նոցա հետ կապ չունի:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՇԻՆԵԼՈՒ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ.

Ձուարթնոց եկեղեցու չինութեան համար ունինք դրական հարուստ ազդիւրներ: Դոքա մեծ և բացառիկ արժէք ունին՝ որովհետեւ կամ ժամանակակից են, կամ նրանց վրայ հիմնուած:

Առաջին տեղը պիտի տալ Սեբեոսի պատմութեանը, որովհետեւ պատմագրողը Շինող կաթողիկոսի անմիջական ժամանակակիցն էր: Համարեա թէ կարելի է զորան համահաւասար համարել մի ուրիշ պատմագրի, Մովսէս Կաղականդացու, Ներսէսի կրտսեր ժամանակակցի հաղորդածը:

Այնուհետեւ եկեղեցին յիշատակում են Թովմա Արծրունին, Յովհաննէս կաթողիկոսը, Սեփաննոս Ասողիկը, Սամուէլ Անեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Վարդան Բարձրաբերդցին եւ Կիրակոս Դանձակեցին, որոնք ապրել են իննից մինչև տասներեքերորդ դարը: Սոցանից վերջինները թէն չեն առեւ եկեղեցին, բայց զբոսել են այն ժամանակները, երբ եկեղեցու մասին եղած աւանդութիւնները դեռ թարմ էին:

Բոլոր պատմագիրները միաբերան եկեղեցու չինութիւնը վերադրում են Ներսէս Երրորդ Տայեցի կաթողիկոսին, որին միայն Թովմա Արծրունին ակնյայտնի անձնութեամբ անուանում է Ներսէս Երկրորդ¹⁾: Նորա կեանքի և գործունէութեան մասին ամենամանրամասն տեղեկութիւնը կարգում ենք Սերէոս պատմագրի մօտ, որ աւելորդ չեմ համարում բառացի առաջ բերել:

Արդ՝ ասացից փոքր մի ի շատէ վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի: Զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց՝ ի գեղջէն որում իշ-

1) Ընդունուած ժամանակագրութեամբ Ներսէս Առաջին Մեծը կաթողիկոս էր 562—575 թ. Ներսէս Երկրորդ Աշտարակեցին 548|9 556|7 եւ Տայեցին 642—661: Այս թուականների համար տես E. r. Ter-Minassianz, Die armenische Kirche. 1904 էջ 17, 42 Ծն. 1, եւ էջ 62.

խանն կոչեն: Եւ սնեալ ի մանկութենէ յաշխարհին Յունաց եւ ուսեալ զլեզուս եւ զգարութիւն Հռոմին և շրջեալ ընդ աշխարհս զօրու կարգօք զինուորութեան, և հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի և ի վերայ տումարին Լեոնի:

Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդս ամբարշտութեան մինչ և հաս յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին և անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան: Եւ էր այր առաքինի վարուք, պահօք և աղօթիւք, բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթոյնս դառնութեան և խորհէր հաւանեցուցանել զհայս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: Մինչև եկն արքայ Կոստանդին¹⁾ և նստաւ ի տան կաթողիկոսին և քարոզեցաւ յեկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի ժողովն Քաղկեդոնի յաւուր կիրակէի: Եւ մատեաւ պատարագ Հռոմերէն ի Հռոմ երիցուէ և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթողիկոսն և ամեն եպիսկոպոսունքն, որ կամաւ և որ ակամայ²⁾:

Մեծ եղաւ ժողովրդի բարկութիւնն ու գրգռումնքը, ուստի «Իբրև գնաց արքայ Կոստանդին ի Դըւնայ՝ գնաց և կաթողիկոսն ընդ նմա: Եւ երթեալ դադարեաց ի Տայս և այլ ոչ դարձաւ ի տեղի իւր, զի իշխան Ռշտունեաց և այլ իշխանքն որ ընդ նմա, անհնաբին ցաւամամբ գնացեալ էին ի վերայ նորա»³⁾:

Այդ ամփոփ պատմութեան մէջ նկարագրւած է Շինող կաթողիկոսի անձնաւորութիւնը, մի մարդու, որ հիմնովին անցել էր Բիւզանդական դպրոցը, քաջ սովորել էր յունաց լեզուն և զբարութիւնը, կեանքի մեծ մասը նուիրել էր ժամանակուայ արկածալից զինուորական ծառայութեանը և, թողնելով աշխարհի կենցաղը, վերընտրել էր կրօնաւորի սքեմը: Կեանքի մէջ ունեցած փորձառութիւնը, առաքինի վարքը և զէպի պահեցողութիւնն ու աղօթքը ունեցած սէրը նպաստեցին նրան նոր ասպարիզում առաջ գնալ և նա հասաւ եպիսկոպոսութեան և յետոյ նաեւ կաթողիկոսութեան աստիճանի: Եկեղեցական վարչութեան մէջ այդքան բարձրանալով հենց սկզբից իրան արժանի ցոյց տուեց այն յոյսերին, որ տաժում էին զէպի նա նրան ընտրողները շնորհիւ նրա կրթութեան և փորձառութեան⁴⁾:

1) Սա Կոստանդին Երկրորդի որդի Կոստանդինոս կամ Կոնստանտն էր որ Թագաւորեց 644—668 թ.:

2) Սեբեոսի եպիսկոպոսի, պատմութիւն ի Հերակլն. Կ. Պոլիս. 1884 էջ 220—221:

3) Սեբեոս էջ 274:

4) Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը այսպէս է նրան բնորո-

Դեռ նրա նախորդի օրով արաբները յարձակում գործելով Հայաստանի վրայ, աւերել էին շատ քաղաքներ, կործանել շատ ամրութիւններ և եկեղեցիներ, գերի տարել մինչև 35000 ընակիչ, սարսափ տարածելով ամեն կողմ: Այնուհետև սովորական դարձաւ արաբական արշաւանքները և հայ ժողովուրդը մեծամեծ նեղութիւնների մէջ ընկաւ: Ներսէս կաթողիկոսը ավուփում, մխիթարում էր կենդանի մնացածներին, ազատում գերի ընկածներին, թաղել տալիս մեռելներին, նորոգում կործանւած վանքերն ու եկեղեցիները: Նրա ազդեցութիւնը գնալով աճում էր թէ հայ ժողովրդի աչքում, թէ յունաց կայսրների և մինչև անգամ արաբների առաջ: Վարադափրոց ասպետը կիւրաղապատ է կարգւում նորա միջնորդութեամբ: Նոյնպէս Թէոդորոս Ռչտունին և Գրիգոր Մամիկոնեանը Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռք են բերում ներսէսի աջակցութեամբ:

Բայց մի հանգամանք մեծապէս ձգեց նրա վարկը և մինչև անգամ ժողովրդի նախկին սէրը փոխուեց ատելութեան: Յայտնի է, որ հայերը հրաժարւելով ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, հետացան յունական եկեղեցուց և շատ յաճախ վէճի մէջ էին ընկնում այդ եկեղեցու հետ: Յոյների գործ դրած ջանքերը՝ վերահաստատել նախկին բարեկամական յարաբերութիւնները, ապարդիւն և անհետևանք էին մնում: Այդպիսի փորձ տեղի ունեցաւ նաև Ներսէս կաթողիկոսի օրով, որը, արգեօք իւր բիւզանդական կրթութեան և բիւզանդական համակրութեան հնորհիւ, թէ ուրիշ պատճառներից զրգուած, իւր նախորդներից աւելի զիջող գտնուեց և ակնյայտնի կերպով միացաւ յունաց եկեղեցուն: Այդ այսպէս կատարուեց:

Հայաստանի վրայ իշխող և արաբների դէմ գործող յունաց զօրքի բանակը Դվին քաղաքումն էր, որ հինգերորդ դարում դարձել էր Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը, որովհետև Վաղար-

շում, «Քաղաքական երկիւղալի հանգամանքների միջոցին, երբ այլ եւս բռնութիւններ գործադրել չէր դարելի, այդպիսի մի մարդ ներկայանում է Բիւզանդիոնի քաղաքականութեան ամենալստահելի նեցուկը: Ներսէսն նոյն տեսակի մարդկանցից էր, որոնք իւրեանց իղծերին հասնելու համար տասնեակ տարիներով վարժւում են ժամանակակից ամբօրը խաբելու համար. նորա պահանջների եւ զգացմունքի կատարելատիպը ներկայանալ արտաքին բոլոր նշաններով»¹ մի կարծիք, որի հետ համաձայնուել չենք կարող: Տես նրա Հայաստ. եկեղ. պատկերայարգութիւնը. Ս. Պետերբուրգ. 1904. էջ 178. 179:

շաղատից այստեղ էր փոխադրուել նաև Հայաստանի մարմնաւոր իշխանութեան կենդրոնը: Յունաց զօրքի հրամանատարները եկեղեցիների միութեան հարց յարուցին: Կայսրը նոցա դրդմամբ հայերին թուղթ ուղարկեց միութեան համար: Դվինում Ներսէս կաթողիկոսի նախագահութեամբ ժողով գումարուեց, որի մէջ որոշեցին կայսեր մերժողական պատասխան գրել: Եթէ մինչև անգամ Ներսէսը, համեմատ Սերէոսի վկայութեան, սրտով համակարծիք էր կայսեր առաջարկութեանը.— Ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթոյնս գառնութեանն.— այդ ժողովում ծածկեց իւր գիտաւորութիւնը, որովհետև իբրև ժողովի նախագահ, ակնյայտնի կերպով համոզուեց, որ ազգային եկեղեցու հնաւանդ կարգերի և դաւանութեան կողմնակիցների կուսակցութիւնը շատ զօրեղ է և չի թոյլ տալ որեւէ փոփոխութիւն: Կաթողիկոսը ստիպուած էր սպասելու աւելի յարմար առիթի:

Ինչ թւում է, որ կաթողիկոսի մտադրութիւնը Վաղարշապատի երեք փառահեղ կանդուն եկեղեցիների կողքին չինել մի շորթորով ասպացոյց է, որ ճշմարիտ է Սերէոսի հաղորդածը, թէ Ներսէսը իւր սրտի խորքից բղխած համոզմամբ էր ցանկանում եկեղեցիների միութիւնը: Իւր վաղանի գիտաւորութիւնը գլուխ բերել Դվինում նրան անհնար էր թւում, որովհետև ինչպէս փորձով տեսաւ, շատ զօրեղ էին ազգային եկեղեցու սկզբունքները անաղարտ պահպանութեան կողմնակիցները, որոնց գլխին կանգնած էր երկրի իշխան Թէոդորոս Ռշտունին: Կռելով այդ հանգամանքը, նա բարեօք համարեց իւր աթոռը փոխադրել հայերի աչքում ամենամեծ սրբավայր ճանաչուած Վաղարշապատը, հեռանալ մարմնաւոր իշխողների անմիջական ազդեցութիւնից, փոքր առ փոքր իւր շուրջը ժողովել և ուժեղացնել համակարծիքների մի կուսակցութիւն և հանդէս գալ իւր իսկական գիտաւորութեամբ:

Վաղարշապատ քաղաքը այն ժամանակները նախկին փառահեղութիւնից ընկել աննշան գիւղի աստիճանի էր հասել, ննթակայ լինելով թշնամիների անընդհատ յարձակումներին, բայց այդ տեղը դեռ չէր կորցրել իւր նշանակութիւնը շնորհիւ Էջմիածնի, կամ աւելի ուղիղ՝ ըստ այն ժամանակուայ անուանակոչութեան «Նաթուղիկէ», Հռիփսիմէ և Գայիաճէ վանքերի, որ հիմնովին վերաշինուել կամ վերանորոգուել էին Ներսէսի նախորդ Կոմիտաս և Յօր կաթողիկոսների ձեռքով և հաւատացող հայերի համար ամենամեծ ձգողական ոյժն էին: Թէ ինչու Ներսէսը այդտեղ վերընտրելով իւր կաթողիկոսարանը Մայր տաճարի կամ միւս վանքերից մէկն ու մէկի մօտ չհաստատեց, այլ նոր եկեղեցի շինեց, այդ էլ զօրաւ չէ հասկանալ: Կոմիտասը կառուցել էր Հռիփսիմէի փա-

ռահեղ եկեղեցին, շինել էր Կաթողիկէի կողմը և նրա դմէթը, եղբը շինել էր Գայրանէն. Ներսէսը ինչպէս չփորձէր շինարարական գործով գերազանցել իւր անմիջական նախորդներին, մանաւանդ որ դրա հետ կապուած էր իւր հեղինակութեան բարձրացումը յօգուտ իւր զաղտնի դիտաւորութիւններին: Նա այնքան փառահեղ սկսեց իւր շինուածքը, որ իսկապէս գերազանցեց ոչ միայն իւր բոլոր նախորդներին, այլ նաև իւր յաջորդներին:

Եկեղեցուց առաջ Ներսէսը հիմք ձգեց կաթողիկոսարանին. սակայն դեռ չէր վերջացրել իւր շինութիւնները և այնտեղ չէր փոխադրուել, երբ Դվին եկաւ Կոստանդին կայսրը և իջևանեց կաթողիկոսարանում: Այդտեղ նա կրկին յարուցեց միութեան ինդիքը և Ներսէսը կայսեր և իւր եպիսկոպոսների հետ ս. Գրիգոր եկեղեցում՝ յունածէս հաղորդութիւն ընդունեց: Ժողովուրդը յուզուեց և քանի որ կայսրը իւր զօրքով քաղաքումն էր չաղմկեց՝ Սակայն Ներսէսը նախատեսելով գալիք փոթորիկը, տեղեկանալով որ ժողովուրդը չի ներելու նրա հաւատափոխութիւնը, կայսեր քաղաքից հեռանալիս, ինքն էլ նրա հետ դուրս եկաւ գնաց Կ. Պօլիս: Այնտեղ նրան ընդունեցին պատուով, բնօրինակ և պարզեցնող տուին և վերադարձին հայրենիք: Ներսէսը, քանի որ Թէոդորոս Ռշտունին կենդանի էր, չվստահացաւ գնալ Դվին, այլ մնաց իւր մայրենի Տայք գաւառի ամրութիւններում մինչև Թէոդորոսի մահը: Այդ կամաւոր աքսորը տևեց վեց տարի, որից յետոյ կրկին վերագարձաւ, հաստատուեց կաթողիկոսական գահի վրայ և շտապեց վերջացնել եկեղեցու շինութիւնը:

Ներսէսի կեանքի հետ պատահած ձախորդութիւնների մասին պատմում են նաև Յովհաննէս կաթողիկոս և Ստեփաննոս Ասողիկ պատմադիրները, սակայն ոչ անկախ Սերէոսից: Մենք մասամբ երկար կանդ առանք այդ դէպքերի վրայ, նախ՝ որովհետև նրանք որոշ չափով կապ ունեն եկեղեցու շինութեան հետ իբրև զրդիչ առիթներ և երկրորդ, որովհետև այդ դէպքերը միջոց են տալիս մօտաւորական ճշտութեամբ որոշել շինութեան սկզբնաւորութիւնն ու վախճանը:

Դվինի ժողովը կայացել է ընդունուած հաշուով 645—8 թուականին. Կոստանդինը Հայաստան է եկել հ. Ալիշանի հաշուով 651—652 թ.¹⁾, իսկ Դ. Պատկանեանի կարծիքով 648—649 թ., որ աւելի հաւանական է և համապատասխան Սամուէլ Անեցու տուած

1) Այրարատ. Վենետիկ. 1890 էջ 452:

թուականին¹⁾։ Եկեղեցու շինութիւնը սկսուել է ժողովից, այսինքն 645—8-ից յետոյ և շարունակուել մինչև կայսեր Դվին գալը։ Կայսեր հետ միասին 649 թ. հեռացաւ և բացակայեց վեց տարի և ապա վերադառնալով «հաստատեցաւ յաթոռ կաթուղիկոսութեան, փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վաղարշապատ քաղաքի»²⁾։

Սերէնոյ իւր պատմութիւնը հասցնում է մինչև եօթներորդ դարու 60-ական թուականը, թէև նրա պատմութեան թելը ընդհատուում է 655 թուականով։ Սակայն պատմութեան մէջ ակնարկներ կան այնպիսի դէպքերի մասին, որ անհամեմատ աւելի ուշ, մինչև 60-ական թուականն են տեղի ունեցել։ Ներսէսը մեռել է 661 թուականին։ Սերէնոյ նրա մահուան մասին ոչինչ չի յիշատակում, բայց ինչպէս վերևի վկայութիւնը ակնյայտնի է կացուցանում, զիտէ որ եկեղեցու շինութիւնը աւարտել է։ Հետևապէս մենք կարող ենք ընդունել, որ եկեղեցու շինութիւնը սկսուած է 645-ից յետոյ և Ներսէսի հսկողութեամբ շարունակուել է մինչև 649 թուականը, որը 655 թ. վերադառնալով աւարտել է իւր գործը։ Կաթուղիկոսի տարագրութեան տարիներում աշխատանքները զուգէ դանդաղ են առաջ ընթացել, բայց կանգ չեն առել, որովհետև Յովհաննէս կաթուղիկոսի վկայութեամբ շինութեան շարունակութիւնը և վերահսկողութիւնը յանձնուած էր կաթուղիկոսի սենեկապան Անաստաս Ակոռեցուն, որ յաջորդեց Ներսէսին³⁾։

Մեր ստացած թուականը մօտաւորապէս հաստատում են Սամուէլ Անեցին և Մխիթար Այրիվանեցին, որոնք կոյր տարեթիւ են տալիս ոչ շատ տարբեր մեր ստացած տարեթիւից։

Անեցին գրում է. «ՈՂԴ (654) Հայրապետն Ներսէս չինէ զսուրբ Գրիգոր, զգարմացուցիչն տեսողաց, բայց յառաջ չինէ ըզվկայարանս ս. Սարգսի ի Դվին և զոր ի վերայ վիրապին սրբոյն

1) Ղեւոնդ պատմագիր ռուսերէն հրատ. Ք. Պատկանեանի, Ս. Պետերբուրգ. 1862 էջ 152 եւ այդտեղից առած Կ. Եզեանի հրատ. էջ 177 (Ս. Պետերբ. 1887)։

2) Սերէնոս ԼԸ. 258.

3) «Զկնի ապա Մեծին Ներսէսի յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Անաստաս ի զեղջէն Ակոռայ. որ ի Մասեաց ոտն. Սա սենեկապան լեալ Մեծին Ներսէսի եւ վերակացու շինուածոց հրաշակերտ եկեղեցւոյն գտանիւր հրամանաւ Ներսէսի մինչ էր նա ի հալածանս յերկիրն Տայոց»։ Յով. կաթ. պատմութիւն, Երուսաղէմ. 1867. գլ. Ի. էջ 115։

Գրիգորի»¹⁾: Նոյն բառերով, հետևապէս ոչ անկախ Անեցուց, աս. Գրիգորի շինութիւնը յիշատակում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին, միայն թէ նա 641 թիւն է տալիս, հաւանական սխալ գրչագրութեամբ²⁾:

Թէև պեղումը էական մասերով արդէն վերջացել է, բայց խաչիկ վարդապետը դեռ յոյսը չի կտրել. նա հաւատացած է, որ կգտնի կամ Ներսէսի շիրիմը կամ մի ուրիշ արձանաքար ճիշտ թուականով: Սակայն կարելի է վճռապէս պնդել, որ գոննուկիք թուականով արձանագրութիւնը կարող կլինի միայն մի քանի տարիների սահման որոշել, ոչ աւելի, որովհետև բարերախտաբար պատմագիրները արդէն ճշտում են թուականը:

Բացատրելով այն հաւանական պատճառը, որ դրդել է Ներսէսին աս. Էջմիածնին կից նոր եկեղեցի և նոր կաթողիկոսական տուն շինել և որոշելով շինութեան ժամանակն ու տեղութիւնը, տեսնենք թէ պատմագիրները ինչ են գրում այդ շինութիւնների մասին:

1) Սամուէլ Անեցույ հաւաքումնք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ 1895. էջ 85:

2) Մխիթար Այրիվանեցի Ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ 1869. էջ 65:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԵՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ.

Ներսէս երբորդը պատմութեան մէջ յայտնի է Շինող մահանունով¹⁾, Բացի Զուարթնոց եկեղեցուց յիշում են նրա չինած երկու ուրիշը՝ ս. Գրիգոր եկեղեցին Լուսաւորչի կալանաւորման տեղում՝ Խորվիրապի վրայ և մի մատուռ կամ վկայարան Դվին քաղաքում, արաբների ձեռքով հրդեհուած ս. Սարգսի վկայաւանքի տեղը, որի մէջ նա թաղեց արաբական արչաւանքների ժամանակ բազմաթիւ կոտորածների մարմինները: Պէտք է ցաւել որ ոչ մէկը այդ երեք եկեղեցիներից կանգուն չէ մնացել, որպէս զի կարելի լինէր լրիւ գաղափար կազմել Ներսէսի չինարարական ճաշակի մասին: Իրաւ է Խորվիրապի վրայ կանգուն է մի սաճար, բայց նա յետին ժամանակուայ՝ տաան և Խոթնեւորդ դարու կիսուայ չինութիւն է²⁾: Սակայն ս. Սարգսի վկայարանը և Խորվիրապի եկեղեցին առանձին աչքի ընկնող յատկութիւններ չեն ունեցել: Սեբէոսը մինչև անգամ հարկ էլ չի համարել նոցա մասին բաւ կորցնելու, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ սիրում է իւրնկարապրութիւններն ու պատմութիւնները զարդարել զանազան մակդիրներով, յիշում է այդ չինութիւնները հարեանցի կերպով, առանց աւելորդ բառ զործ դնելու³⁾:

1) Պէտք է նկատել, որ այդ մականունը առաջին անգամ գործ է դրել Մխիթար Այրիվանեցին եւ գործածական է դարձել մանաւանդ նորագոյն եկեղեցական պատմութեան մէջ:

2) Ալիշան, Այրարատ, էջ 436—437:

3) «Եւ կացեալ (Ներսէս) յաճող հայրապետութեան ամփոփեալ հաւաքէր գրազմութիւն զիական անկելոց, եւ ի նմին տեղ վերստին չինէր զհրդեհեալ վկայարան մեծի նահատակին Սերգիոյ: Զկնի տալա շինէ տաճար սրբութեան եւ ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի, ուր ի մէջ թունաւորացն թաղեալ աւաքելանուէր այն Աստուծոյ»: Յովն. կաթ. գլ. ԺԹ. էջ 106. Ներսէսի շինած երեք եկեղեցիները յիշատակում են նաեւ

«Շինող» մականունը Ներսէսը անշուշտ ստացել է Զուարթնոյ եկեղեցին կառուցանելովը, որի մասին բոլոր պատմագիրները հիացմունքով են խոսում:

«Յայնմ ժամանակի» գրում է Սերէոս պատմագիրը. «աբէ ի միտս իւր կաթուղիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն որ ի Վաղարշապատ քաղաքին ի վերայ ճանապարհին՝ յորում ասեն ընդ առաջ եղև թագաւորն Տրբդատ՝ սրբոյն Գրիգորի:

Շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոյն, որոց երեկալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զօրացն: Եւ շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ դարմանալեալք, արժանի աստուածային պատւոյն որում նուիրեացն» ¹⁾:

Ասողիկը անկախ նկարագրութիւն չէ ապրիս, այլ ակնյայտնի կերպով օգտուում է պատրաստի աղբիւրից:

«Ներսէս ... շինեաց զվկայարան սրբոյն Գրիգորի ի վերայ վերապին յԱրտաշատ, և զմիւս ևս հրաշապայծառ եկեղեցին զսուրբ Գրիգոր ի Վաղարշապատու առաջաքին զանազան յօրինուածովք» ²⁾: Ասողիկը անձամբ եկեղեցին չէ տեսել, եթէ տեսել էլ է, լռութիւն է պահպանում, ուրիշ տեղում հաղորդելով եկեղեցու կործանումը:

Դրա հակառակ երբ կարդում ենք Յովնանէս կաթուղիկոսի ողբերուած նկարագրութիւնը և մանաւանդ ի նկատի առնելով նրա հաղորդած մի քանի մանրամասնութիւնները, կարելի է ամենայն հաւանականութեամբ ընդունել, որ նա չէն և պայծառ է տեսել եկեղեցին և հիացել նրա ճարտարապետութեամբ: Ահա նրա նկարագրութիւնը. «Դարձեալ յուսացեալ ի Տէր (կաթուղիկոսն Ներսէս), և ոչ ածեալ զմտաւ զկրթական արշաւանս հինիցն թըշնամեաց, զեղեցիկ իմն մոլութեամբ դնէ ապա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկի տան Աստուծոյ ըստ անուանակոչութեան սրբոյն Գրիգորի, յանձն առնելով զկատարումն իմաստութեան շինողին Քրիստոսի: Իսկ ի հիմնարկել զաստուածակերտ փարաին բանաւոր հօտին՝ Քրիստոսի ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղիւսիցն բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի առ ի յանշուշտ մնացականութեամբ պահել զանձն երկնաւորի ի զերչաց ապականողաց, և ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական

Ասողիկ (Ս. Պետ. 1883 թ.). Բ. գլ. Բ. էջ 88. Ս. Անեցի, էջ 85. Վարդան (Մոսկվա, 1861), էջ 95, 94. Մխ. Այրիվանեցի, էջ 65. Գանձակեցի (Վենետիկ 1865), էջ 54.

1) Սեբէոս, էջ 186.

2) Ասողիկ, Բ. գլ. Բ. էջ 88, 89.

կարգաց: Իսկ զբրիտոսադրոշմ և զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ այլ արտաքոյ գզրոցի եղեալ՝ դնէ ի զանձարանս աստուածութեանն ի յոյս բարեաց փափագողաց նմա և ի բժշկութիւն ախտակրելոց»¹⁾:

Ասողիկն ու Յովհաննէս կաթողիկոսը եկեղեցին այլ ևս չեն կոչում երկնային Զուարթունների, այլ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով և այնուհետեւ բոլոր պատմագիրները միայն այդ անունը գիտեն: Անուան փոփոխութիւնը անշուշտ կապ ունի Լուսաւորչի մասանց տեղափոխութեան հետ, մի հարց, որը չնորհիւ Խաչիկ վարդապետի անհեթեթ ենթադրութիւններին, մտքեր պղտորելու առիթ ծառայեց և նրա մասին լուիեայն անցնել չենք կարող: Բայց նախապէս ծանօթանանք Մովսէս Կաղականդացու պատմութեան հետ ևս, որ թէ եկեղեցու շինութեան և թէ մասունքների տեղափոխութեան մասին այնպիսի մանրամասնութիւններ գիտէ, որ ուրիշ ոչ մի պատմագիր, Մովսէսից անկախ, չգիտէ:

Մ. Կաղականդացին պատմում է, որ Աղուանից Վարազ-Տըրդատ բարեպաշտ իշխանը Իսրայէլ եպիսկոպոսին ուղարկում է Հայոց կաթողիկոսի և Արարատեան աշխարհի բարեպաշտ իշխանի մօտ սէր և դաշն հաստատելու. «Բերեալ էր իշխանն և մեծ զօրավարն Հայոց ի Թորդանայ ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ յաշխարհն Հայոց յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք, և հանդուցեալ ի նորաչէն յարկս եկեղեցւոյն զոր Մեծին Ներսիսի շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի»²⁾:

Վարդան պատմագիրը միացնելով Յովհաննէսի և Մովսէսի պատմածները, վրան էլ աւելացնում է մի երրորդ աւանդութիւն, ըստ որում Լուսաւորչի նշխարները գտնւում էին Կոստանդնուպոլսում և այնտեղից են բերուել Հայաստան:

Հասկանալի է, որ Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութեան խնդիրը եկեղեցու շինութեան հետ ինքն ըստ ինքեան կապ և կարեւորութիւն ունենալ չէր կարող, եթէ, առաջին, Յովհաննէս կաթողիկոսի անսովոր պատմութիւնը չլինէր, որ երկար ժամանակ հայ բանասէրների կողմից իբրեւ զուտ ճշմարտութիւն է ընդունուել և, երկրորդ, եթէ չնորհիւ այդ պատմութեան, պեղումների տեղը նորագոյն առասպելների մի մեծ հիւսուածք չատեղծուէր: Այդ հանգամանքն ի նկատի ունենալով, կփորձենք ի մի ամփոփել Լուսա-

1) Յով. կաթ. գլ. ԺԹ. էջ 106: 107:

2) Մ. Կաղականդացի, գիրք Բ. գլ. ԼԸ:

ւորչի մասունքների մասին եղած յայտնի տեղեկութիւնները, որպէս զի ցոյց տանք թէ արդեօք նշխարները կամ նրանից մաս բերուել են Զուարթնոց եկեղեցին¹⁾։

Մ. Խորենացու պատմելով Լուսաւորիչը կեանքի վերջի օրերը առանձնացաւ Դարանաղեաց դաւառի Սեպուհ լեռը և, մինչև իւր վախճանը, ապրեց այն այրում, ուր իրենից առաջ ճգնել էր Մանիա կոյսը։ Հովիւները թաղեցին նրա մարմինը. առանց իմանալու թէ ով է նա։ Երկար ժամանակ անցած Գառնիկ ճգնաւորը դտաւ նրա նշխարները և թաղեց Թորդան գիւղում, ուր արդէն թաղուած էին ս. Վրթանէսը և ս. Յուսիկը²⁾։ Փաւստոսը, առանց այդպիսի առասպելների մէջ մտնելու, պարզօրէն յայտնում է, որ Դարանաղեաց դաւառի Թորդանի եկեղեցին պատուի էր «վասն գերեղմանացն Հայրապետին Գրիգորի»³⁾։

Միայն թէ հինգերորդ դարուց Լուսաւորչի նշխարները պաշտամունքի առարկայ էին ըստ վկայութեան Դ. Փարբեցու. Պարսկաստանից Հայաստան են վերադառնում Վարդանեանք, արտաքուստ քրիստոնէութիւնն ուրացած. նոցա ընդառաջում են եկեղեցու պաշտօնեաները հետեւին ունենալով Փրկչի խաչի մասը և «գնրչխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի»։ Նմանապէս Յոհան Մանդակունին ս. իսաչով և Գրիգորի նշխարներով է ընդառաջանում Վահան Մամիկոնեանին, որ իբրև Հայոց սպարապետ Պարսկաստանից Դվին էր գալիս⁴⁾։ Առաջի անգամ ընդառաջել են Վաղարշապատ ամրոցանիստում, երկրորդ անգամ Դվինում, ուր փոխուած է ամրոցը։

Երբ մի կողմից հաստատ տեղեկանում ենք, որ Լուսաւորչի մասունքներից կային հինգերորդ դարում Վաղարշապատի և Դվինի

1) Մ. Մսերեան, Պատմութիւն զիւտի եւ նշխարաց ս. Գրիգոր Լուս. ձուարաղ 1859 թ. 2—Ը, Կ. Կոստանեան «Ս. Լուսաւորչի աջը» Վաղարշապատ 1896 եւ Յուսիկ եպիսկոպոս Մովսիսեան վերոյիշեալ յօդուածում Արարատ 1902, էջ 1058—1054, Տես նաեւ Պատկերայարդութիւն, էջ 182—184 եւ Ծն. 44, 47 եւ Կ. վ. Արարատ, 1904 էջ 515—515։

2) Մովս. Խորենացի Բ. զլ. ՂԱ.

3) Փ. Բիւզանդ, զլ. ԺԴ.

4) Պատմագիրք Հայոց, Ղազար Փարպեցի, Թիֆլիզ, 1904 ԻԹ. (էջ 55) եւ ՂԵ. (էջ 176)։

կաթուղիկոսարաններում¹⁾, օտարոտի է կարգալ կաղականդացու և Յովհաննէս կաթուղիկոսի ցուցմունքները, թէ միայն եօթներորդ դարում Լուսաւորչի նշխարները հանուեցին թորդանից և բերելով տեղաւորեցին չորս սիւների հիմքերում կամ նորաչէն եկեղեցու յաւրկի տակ, այն էլ ամբողջութեամբ: Ինչ խօսք որ Փարբեցու վկայութիւնը աւելի ծանրակշիւ է: Միայն ինչպէս մեկնել միւսների ցուցմունքները: Դեռ մի այլ աւանդութեամբ Լուսաւորչի նշխարները Զենոն կայսեր ձեռքով տարուել են Յունաստան (Սոփերք Հայկ. Զ.) և մի հրաշքով վերստին բերուել Հայաստան (Վարդան, 94):

Թէ զանազան աւանդութիւններ և առասպելներ կհիւսուէին հայ ժողովրդից այնքան մեծ պաշտամունքի արժանացած սրբի նշխարների շուրջը, շատ բնական է: Պատմական քննութիւնը միայն մի գործ կարող է կատարել, ցոյց տալ, հնարաւոր եղած չափով, այդ առասպելների ծագումը և իրար հետ ունեցած աղբնչութիւնը: Այդպէս նայելով, տեսնում ենք, որ Լուսաւորչի մասունքների Զուարթնոց եկեղեցին բերելը իրական պատմական հիմունք ունի, քայքայ առասպելներով զուեաւորւած է:

Սերէտը բացորոշակի ասում է, որ Ներսէսը եկեղեցին շինել է «յանուն երկնային Զուարթնոց», այսինքն ի յիշատակ Լուսաւորչի գիշերուայ տեսեան մէջ երևացող երկնային զօրքի բաղմութեանը²⁾: Հետեալէս Ներսէսը ամենիկն չի էլ մտածել ս. Գրիգորի անունն եկեղեցի շինել, մինչդեռ յետագայ պատմիչները այդ անունը միայն գիտեն և Զուարթնոցների անունը ամենիկն գործ չեն անում: Ո՞ր-

1) Մ. Կաղականդացի (Ա. դ. ԻԱ.) պատմում է, որ Աղուանից Վաչագան թագաւորը Լուսաւորչի, Հուսիսիմէի եւ Փայիանէի նշխարների մասերը տարել էր «ի Դարահող դիպն», որ է ի նահանգին Արցախու, զոր էր բերեալ երիցուն Մաթէ անուն կոչեցեալ ի Յովհաննէս Հայոց կաթուղիկոսէն» (Մանդակունի):

2) Ազատանգեղոսի պատմած տեսիլը քաջածանօթ է: Լուսաւորիչը իւր քարոզութիւնը վերջացնելուց յետոյ երազում տեսնում է, որ Վաղարշապատում բացւում է երկնքի հաստատութիւնը եւ այնտեղից երկիր շողք է կաթում եւ զորա միջով երկնային հրշտակների անթիւ բաղմութիւն իջնում բարձրանում են: Ապա երևում է Միածինը ոսկի ուռը ձեռին, որ զարկելով դաշտը հարթ հաւասար է դարձնում եւ որոշում Վաթուղիկէի եւ նահատակ կոյսերի վկայութիւնների շինութեան տեղերը (Ազատանգեղոս, Թրփիլիզ 1882, էջ 428—440):

տեղից պիտի առաջ գար անունների փոփոխութիւնը, միակ բացատրութիւնն է—նշխարների տեղափոխութիւնից ¹⁾։

Յովն. կաթուղիկոսն և Մ. Կաղականդացին վերև յիշատակած հատուածներում միայն մի ընդհանուր տեղեկութիւն ունեն, որ Լուսաւորչի մարմինն ամբողջութեամբ փոխադրել են Ներսէսաշէն եկեղեցին, իսկ մանրամասնութեան մէջ այնքան տարբեր են, որ նոյն ազգբնից հազիւ թէ օգտուած լինին։ Յ. կաթ. ասում է, որ նշխարները տեղաւորել են չորս սիւնների տակ, իսկ Մ. Կաղ.—Նորաշէն եկեղեցու յարկի տակ։ Անպայման ուղիղ է վերջինը։ Եթէ սիւնների տակ մասունք դնէին, Սեբէոսը չէր լռիւ և եկեղեցին Զուարթունների անունով չէր կոչիւ։ Յ. կաթ. ասում է, որ սրբի գլուխը պահեցին յատուկ գորոցում և տեղաւորեցին «ի գանձաբանս աստուածութեան», որ եկեղեցու մէջ միայն տեղանք կարող է հասկացուիլ ²⁾։ Մ. Կաղ. այդ մասին լռութեամբ է անցնում. պեղման արդիւնքը հաստատել է Յ. կաթ.—ի ասածը։ Սեղանի վերայ առաջ եկած մասի աջակողմում գտնուել է մատուանման մի արտաստիկ փռքիկ շինութիւն, գլրոց, կիսաւղանդ վիճակում, որը միմիայն մասանց համար պիտի ծառայած լինի։ Յ. կաթ. ասում է, որ մասունքը բերել են Թորդանից։ Մ. Կաղ. ոչինչ չգիտէ։ Երբ հինգերորդ դարում նշխարները հանուած էին, այլ եւ նորա չէին կարող իրենց սկզբնական ամբիովման վայրում գտնուել։ Վերջապէս Մ. Կաղ. բացարձակ յայտնում է, որ նշխարները բերել է ոչ թէ Ներսէոսը, այլ նրա յաջորդներից մէկը եւ Արարատեան երկրի իշխանը՝ Ագուանից Վարադուրացի ժամանակակիցը։

Ի մի ամփոփելով մեր լազգաստութեան արդիւնքը, կարող ենք եզրակացնել, որ ս. Գրիգորը մեռնելով թաղուել էր իւր հայրենի տեղականութիւն Թորդան գիւղի եկեղեցում։ Հինգերորդ դարում նրա նշխարները պաշտամունքի առարկայ են դարձել և այնուհետև նրա մասերը պահուել են այն եկեղեցում, ուր գահակալում էին Հայոց կաթուղիկոսները ³⁾։ Եթեներորդ դարում այդ նշխարների

1) Ս. Գրիգոր է գրում նաեւ Ղեւոնդ պատմագիրը «Ներսէս շինող սրբոյն Գրիգորի», Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 44։

2) Շինութեան մասերը նկարագրելիս կտեսնենք, որ աւելի ուշ ժամանակում սեղանը սկզբնական դրութեան համեմատութեամբ կրկին անգամ մեծացրուել է. որպէս զի կարելի լինէր տեղաւորել զգորոցը։

3) Այդ շարունակում է մինչեւ մեր օրերը. Լուսաւորչի աջը Հայոց ընդհանրական հայրապետներն են պահում իրենց դահակալութեան եկեղեցիներում։

մի մասը Թորգանից թէ ուրիշ տեղից, բերել տեղաւորել են Ներսէսաշէն եկեղեցու բեմի վրայ, քարից յատուկ շինած զգրոցի մէջ: Երբ եկեղեցին աւերուել է, ամենայն հաւանականութեամբ մասունքներն էլ տեղափոխել են ուրիշ տեղ. թէ ուր անյայտ է ¹⁾:

Մենք կարող ենք մօտաւորապէս որոշել թէ որ կաթողիկոսի օրով մասունքները բերին Զուարթնոցը: Վարազդիւրոցից յետոյ Հայաստանում իշխում էր Գրիգոր Մամիկոնեանը (654—685), որ իշխան էր կարգուել Ներսէս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ: Գրիգորի ժամանակակից կաթողիկոսներն էին, Անաստասը 666—671 թ., Իսրայէլը 671—681 թ. և Սահակը 681—706 թ.: Երբ մանրագնէնին կերպով քննութեան ենթարկում երեք կաթողիկոսների անձնաւորութեանց և գործերի մասին մեր ունեցած պատմական տեղեկութիւնները ²⁾, շատ հաւանական է լուում, որ միայն Անաստաս կաթողիկոսը կարող էր դրդել Գրիգոր իշխանին մասունքները տեղափոխել Նոր եկեղեցին, այն էլ իւր կաթողիկոսութեան առաջի տարիները, Ներսէսի մահուանից անմիջապէս յետոյ: Անաստասը, Ներսէսի կամաւոր աքսորի ժամանակ ստանձնած լինելով եկեղեցու շինութեան վերակադրութիւնը, անձամբ շահագորգուած էր, որ եկեղեցին փառք ու հռչակ ստանար, մի կողմ թողած՝ որ նրա անձնական մերձաւոր յարաբերութիւնը Ներսէս կաթողիկոսի հետ իրրեւ նրա սենեկապանի, փոքր խթան չէր փառաբանելու Ներսէսի գործերը: Գրիգորն էլ նրան էր պարտական իւր ազատութեամբ արաբական գերութիւնից և իւր իշխա-

1) Եկեղեցու անուան փոփոխութեան վրայ գուցէ ազդել է նաեւ Լուսաւորջի Զուարթուն այլաբանական անունը: Համեմատել հետեւեալ երգը.

«Ի յելս արեւու (ի հայս) արեւ ծագեցաւ մեզ արեւմտից,
Զամպն արեգական ծածկոյթ Պետրոսեան հողմոյն հալածեալ.
Օրիորդ մարութ հարսինն (Հռիփսիմնայ) աւետիս տալր փեսային.
Զարթիք Զուարթուն անուն (Գրիգոր) ել զարթոզմբեալսն ի մեղաց.
Արի որ ննջէսդ ի գըրի, լուսատու լիցի քեզ Քրիստոս.
Արեամբս ոռոգեմ (ես Հռիփս.) զերկիր հայոց.
Դու սերմանես մշակ հոգեւոր».

Այս գեղեցիկ հատւածը առանց է բերում Հ. Ալիշանը Արեւելք Լուսաւորութեան Հայոց յօդուածում: Բազմ. 4900. 404. 405:

2) Տես Առողիկ. էջ 99, 400. Սամուէլ Անեցի. 84. Վարդան. 97:

նութեամբ, ուստի մեծ հաճոյքով կկատարէր Անաստասի առաջարկութիւնը ¹⁾:

Ե.

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ.

Սերսէսը կաթողիկոսական ստան և նորակառոյց եկեղեցու համար ընտրելով մեր նկարագրած բարձրաւանդակի լայն փռուած բլուրներից մէկը, աշխատեց զարդարել շրջակայքը, Քասախ գետից ջուր բերելով և այնտեղ ծառեր ու խաղողի այգիներ տնկելով:

«Աժ ջուր» գրում է Սերսէսը «և երբեք զգեստոյն և արկ ի գործ զամենայն վայրս առապար. տնկեաց այգիս և ծառատունկս և շուրջանակի պատաւորեաց զբնակութեամբն գեղեցկադիր յաւրինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ» ²⁾: Աւերակների շուրջը տիրում է նախկին ամայութիւնը. մնացել է նախկին ջրանցքի և շրջապարսպի հետքերը, որ երկար տարածութեամբ շարունակուում է: Այգիների և ծառատունկերի նկարագրութիւնը տալիս է նաև Յովհաննէս կաթողիկոսը, որը իրենից աւելացնում է, թէ ջուրը բերուել է Քասախ գետից. «այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդումարկաց ըստ պայմանի քաղաքականաց և ածեալ ջուր ի Քասախ գետոյ զամենայն աւազախիտ առապար

1) Ինչպէս յետոյ կտեսնենք Գրիգոր իշխանը շինեց երկու հոյակապ եկեղեցի, Եղուարդ եւ Արուճ գիւղերում, մի եկեղեցի էլ շինեց Անաստասը իւր մայրենի Ակոռի գիւղում: Եթէ սորա մասունքները առաջուց չբերէին Զուարթնոց եկեղեցին, ամենայն հաւանականութեամբ կը տեղափոխէին իրենց նորակառոյց եկեղեցիներից մէկն ու մէկը, մանաւանդ Արուճի ս. Գրիգորը, որը մինչեւ այժմ էլ կանգուն է եւ խիստ հոյակապ շինութիւն է:

2) Սերսէոս, էջ 186:

դաշտավայրն ի գործ արկանէր, անկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց»¹⁾։

Ներկայումս էլ Խաչիկ վարդապետը օգտուելով հին ջրանցքի հունով, Գասախի մեծ վտակից ջուր է տարել դէպի աւերակները և չուրջ բոլոր անկել է այգի և ծառեր։

Այդ առանձնարանում, զարդարած և կենդանացրած վարժամ և լաւ մշակուած բուսականութեամբ, հետո մարդկային անմիջական ընակարաններէց, Ներսէսը անցրեց իւր կեանքի վերջին օրերը և մեռնելով թաղուեց նոյն տեղը։ Ահա թէ ինչ պովասանական խօսքերով է Յով. կաթ. յիշատակում նրան։

«Իսկ իբրեւ եկաց մեծ հայրապետն Ներսէս յառաջնորդութիւն տան իւրում ամս քսան, հրաժարեալ ի կենաց աստի, եղաւ մարմինն ի հանգստարանի անդ, զոր իւրովի իսկ յօրինեալ էր ի հիւսիսայ կողմանէ բազմապայծառ քաւարանի և, որ ըստ արժանի անթողն իւրում նախահօրն էր կարգեալ յարկ։ Եւ այսպէս երջանիկ և հոգեկաւոր և հոյակապ երեւալ ի հարս, ժամանեաց ի հանգիստ անմահական կենացն ի պարս առաքելական դասուն»²⁾։

Ներսէսի կառուցած հոյակապ եկեղեցին և հաւանական նաեւ նրան կից ընդարձակ շինութիւնները երկար ժամանակ կանգուն չմնացին։ Այժմ ձիւտ տարին է յայտնի և ոչ էլ կործանման հաստատուն պատճառը, սակայն մենք հնարաւորութիւն ունինք մի որոշ ժամանակամիջոցում հետեւել թէ որքան տեղին նրանք և մօտաւորապէս երբ կործանուեցին։

Մ. Կաղականդացին գիւտ չգիտէ նրա կործանումը. նա հիւացմամբ է խօսում տաճարի գեղեցկութեան վրայ, անելով այսպիսի առասպելանման և դժուար հաւատալի մի պատմութիւն՝ իբր թէ շինութեան փողը յունաց Կոստանդին կայսրն է տուել և, յետոյ հրաւէր ստանալով, եկել է եկեղեցու օծման հանդիսին։ Նա այնքան է հիացել նրա գեղեցկութեամբ, որ շինող վարպետին առած հետը տարել է Բիւղանդիոն, որ այնտեղ էլ համանման մի տաճար շինի. բայց ճանապարհին վարպետը մեռել է և կայսրը նպատակին չի հասել³⁾։

«Սա (Ներսէս) էր հայրադիր նորին Կոստանդինի և զանձնիք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախն լանաւոր հօտին ի քաղաքու զաշտի ի սուրբն Գրիգոր և ի նաւակատիս կոչեաց զթա-

1) Յովհաննէս Կաթողիկոս. 442, 445.

2) Յովհաննէս Կաթողիկոս. 445.

3) Մ. Կաղականդացի, էջ 255.

գաւորն Հոռոմոց, որ յաւէրժ հիացեալ ընդ չինուածն ետ հրաման չինողացն գնալ զինի իւր, զի դայն ձեն յարմարեացէ ի պալատանն: Եւ ոչ ժամանեալ գաղափոտն ի ճանապարհին վախճանի»:

Իններորդ դարու աշխարհաւեր երկրաշարժից յետոյ, որին զոհ գնաց Դվինի հռչակաւոր ս. Գրիգոր եկեղեցին, Թովմա Արծրունու ասելով Գէորգ երկրորդ կաթողիկոսը թողնելով Դվինը տեղափոխուեց ներսէսաչէն կաթողիկոսարանը: «Եւ թողեալ զբնակին ի Դուինն՝ ելեալ բնակեցաւ ի Նոր քաղաքին ի մեծ եկեղեցւոյն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի չինեալ էր երանելոյ Տեառն Ներսիսի Երկրորդի¹⁾ Հայոց կաթողիկոսի»:

Թովմա Արծրունին իւր պատմութիւնը հասցրել է մինչև 930 թ. և որովհետեւ նա, յիշելով Գէորգի տեղափոխութիւնը, ոչ մի բառով չի ակնարկում եկեղեցու վնասած կամ աւերակ լինելը, կնշանակէ եկեղեցին չէն էր: Դրան ապացոյց է նաև Յովհ. կաթ. նկարադրութիւնը. սա իւր պատմութիւնը վերջացրել է 925 թ., Թովմայի պէս խօսում է միայն չէն եկեղեցու մասին: Հետեապէս մինչև առնուազն 930 թ. եկեղեցուն ոչինչ չէր պատահել²⁾:

Սակայն մօտ կէս դար անցած Ասողիկը պատմում է, որ նա կործանւած էր և Հայոց Գագիկ թագաւորը նրա նմանութեամբ մի եկեղեցի չինեց Անի քաղաքի Մաղկոցաձոր կոչւած թաղում:

«Յայնմ ժամանակի, յորում ընոյր լրութեամբ ամն Ռ մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ, ի Վաղի կայսեր յաւուրս, Գագիկ աբքայ Հայոց խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ՝ զմեծաչէն եկեղեցին, որ ի Քաղաքուղաշտի, անուամբ սրբոյն Գրիգորի չինեալ, որ էր փլեալ և կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձև չա-

1) Պարզ սխալ է փոխանակ Ներսէս Երրորդի. Թովմա Արծրունի. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Ս. Պետերբ. 1897 էջ 254:

2) Ս. Անեցին (էջ 87) գրում է «210. ս. Գրիգորի վանքն այրեցաւ», Յուսիկ եպիսկոպոսը (Արարատ. 1902 էջ. 885), այդ համարում է Զուարթնոցը, Ս. Գրիգոր անունով եկեղեցի գիտենք Բագաւանում. Դվինում, Խորվիրապում եւ Վաղարշապատում. Գվնի եկեղեցին փայտից լինելով մի անգամ վառել է չգիտենք ինչից էր շինւած Խորվիրապինը եւ Բագաւանինը, բայց Զուարթնոցը ամբողջովին քարից լինելով՝ վառելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկար: Հաւանական է կարծել որ վառել է Բագաւանի ս. Գրիգորը (Ղ. Փարբեցի. ՀԶ.), որովհետեւ նա իբրեւ վանք յայտնի էր իւր միաբաններով եւ մի անգամ Արդմուիք ամիրայի Մահմետ զօրականի հրոսակներից աւարի է ենթարկւել եւ միաբաններից զրկւել (Ասողիկ. էջ 155. Ս. Անեցի. էջ 85):

փով և յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անույ, հիմնարկեալ ի կուսէ Մաղոկցածոր ձորոյն ի բարձրավանդակ տեղուոյն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան, կոփածոյ վիմօք մանուածո քանդակաւ յօրինեալ, լոյսանցոյց պատուհանօք, երրակի դրանց դրանդեօք, սքանչատես տեպլեամբ գմբէթաւորեալ, գունակ գերամբարձ և երկնանման գնդին»¹⁾։

Փրկչական հաղար թուականին Գագիկը ընդօրինակեց Զուարթնոցը և այն ժամանակ նա «վիւեալ և կործանեալ էր»։ Սակայն պատմագրի խօսքերը անորոշ են. կործանումը կարող էր տեղի ունենալ նաև ընդօրինակութիւնից մի քանի տարի յետոյ։ Յամենայն դէպս եկեղեցու կործանման ժամանակը 925—930 թուականից առաջ չէր և ոչ էլ 1000 թուականից յետոյ։ Միակ պատմագիրը Մխիթար Այրիվանեցին է, որ յայտնում է թէ եկեղեցին կործանել են տաճիկները (այսինքն արաբները) և թէ Գագիկի շինածն էլ կործանւել է տասներեքերորդ դարում²⁾։

Գագիկի եկեղեցու աւերակները անձեռնմխելի մնում են. 1903 թ. նոցա վրայ ուշադրութիւն դարձրեց լուսանկարիչ և գերասան պ. Վրոյրը և 1904 թուի ամառը գնալով այնտեղ, անձամբ դիտեցինք։ Աւերակները ահագին կոյտ են, որի մէջ կանգուն մընացել է սիւնանման պատի մի կտոր, մայր տաճարի սիւների ցըցւած մասերը և պատերից շատ աննշան մաս։ Դուրս մնացած երեւացող քարերի վրայ չկայ Զուարթնոցի համապատասխան քանդակներ, այդ կարող էին երևան հանել պեղումները։ Սիւնադարդի երկու խոյակը ընկած էին քարակոյտում եւ դժբա էին որ իրաւունք են տալիս կարծելու, որ իսկապէս աւերակներն այդ կոյտն է Գագիկի ձեռքով շինած եկեղեցին։ Խոյակները ըստ երևոյթին նման են Զուարթնոցի խոյակներին։ Բայց արուեստով խիստ տարբեր են։ Աբակը քառանկիւնի է. երկու ոլորակները կամ խոյիքը և նոցա միջի մեդալեօնը ներկայացրած են երեք իրար հաւասար և համակենդրոն շրջանների օրնամենտ. զամբիւղը հիւսւածք չունի, այլ մաքուր. տաշւած է և շրջանակաձև է։ Այդ եկեղեցու պեղումը անհամեմատ հեշտ դործ է, որովհետև այնպիսի ծանր աւագի չերտ չկայ հաւաքւած և երևում է, որ էական մասերից շատ բան չպիտի

1) Ասողիկ. էջ 282. տես նաեւ Մ. Անեցի էջ 104.

2) Մխիթար Այրիվանեցի էջ 65. 74. երեւի նոյն աղբիւրից է Կ. Գանձակեցին հաղորդում. «Շինեաց (Ներսէս) Սուրբն Գրիգոր զարմացուցին տեսողաց. որ յետոյ աւերեցաւ ի տաճկացն». էջ 54.

կորած լինի: Փուլքի զանգւածների մեծագոյն մասը խոշոր բեկորներով չըջած է եկեղեցու դէպի հարաւային կողմը:

1905 թուին ամառը մենք այցելեցինք պր. Մառի նոյն թուին սկսած պեղումները. աշխատանքները կիսատ էին, չէր բացւած և մաքրւած շինութեան ամբողջ յատակը. կիսատը նա լրացրել է հետեւեալ ամառը: Բացած մասերը եկեղեցու հիմնական պատկերը վերականգնելու համար առերևոյթ աւելի նիւթ չէին տալիս քան Զուարթնոցի աւերակները.—պատերը և սիւներից մի քանիսը կանգուն էին. նոյն իսկ պահել էին սիւների վրան խոյակներ, բայց տակաւին չէր երևում թէ այդ սիւների վրայ վերին յարկը և գլմբէթը ինչպէս էին դասաւորւած: Հետեւեալ տարւայ պեղումները անշուշտ շատ միջոց կտային լրացնելու այդ թերին և իսկապէս գտնուել է եկեղեցու մոզելը Գազիկ թաղաւորի ձեռին բռնած: Բացի այդ որովհետեւ պեղման ժամանակ ճարտարապետ Թորոմանեանը ներկայ էր և հետամուտ էր ամեն մի մանրամասնութեան, ուստի պէտք է հաւատալ, որ երբ պր. Մառը լոյս կածի իւր աշխատութիւնների ուսումնասիրութիւնը, կարելի կլինի բաղդատութեամբ վերականգնել նաև Զուարթնոց եկեղեցին իւր մանրամասնութիւններով:

2.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ.

Նորագոյն աշխատութիւններից առաջի տեղը թէ ըստ աւագութեան և թէ ամիոփ պարունակութեամբ պատկանում է Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանցին: Նա իւր Ստորագրութեան առաջին հատորում¹⁾ ի մի է հաւաքել մեր յիշած պատմագիրների հազորդածները և անձամբ այցելելով աւերակները, համառօտ նըկարագրել է նոցա իրական վիճակը: «Ի հարաւակողմն ճանապարհին՝ որ տանի յերեան քաղաք, կան այժմ և երեին իսկ որպէս հիմունք եկեղեցւոյն, և աւելի քան զմարդաչափ՝ բարձրութիւնը

1) Յ. Եպիսկոպոս Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ. Էջմիածին, 1842 էջ 283—290.

սեանցն զուրկ յարտաքին կոփածոյ քարանց: Նմանապէս երևին և հիմունք պարսպի նորա և բրգացն (?) և առ նովաւ սենեկացն իսկ»¹⁾:

Ապա հ. Ղևոնդ Ալիշանը Այրարատի (244—246) մէջ, ընդհանրապէս կրկնելով Շահխաթունեանցին, տաճարի աւերման մասին մի ենթադրութիւն է անում: Թէ արարները Հայաստանը և Հայոց եկեղեցիները աւերել և կործանել են երկու անգամ, եօթներորդ դարու կիսում և ինններորդի սկզբում: այդ վիճակից չէին կարող խուսափել Ներսէսի փառահեղ շինութիւնները²⁾: Սակայն, շարունակում է նա, որովհետեւ Յովհաննէս կաթողիկոսը տասներորդ դարու կիսից ոչինչ չի յիշատակում տաճարի աւերման մասին, ուրեմն պիտի կարծել, որ առաջի աւերումից յետոյ եկեղեցին նորից նորոգւել է:

Մեր հայեացքով հ. Ալիշանի ենթադրութիւնը զուրկ լինելով փաստական հաստատութիւնից, համոզեցուցիչ չէ:

Հայ պատմաբանները խօսելով Հայաստանի բազմաթիւ եկեղեցիների մասին, շատ հազւագիւտ դէպքում են այնպիսի գովասանքներ շուայել ինչպիսին շուայում են ս. Գրիգորի եկեղեցուն: Գովաբանել են այսպիսի մակդիրներով և դարձուածներով. բարձր շինուածով և չքնաղ զարմանալեօք արժանի աստուածային պատկեր (Սեբէոս), մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկ, աստուածակերտ փառախ (Յովհ. կաթողիկոս), բազմապայծառ եկեղեցի, զանազան յօրինուածով (Ասողիկ), բազմապայծառ փառախ, ընդ որ յաւերժ հիացեալ (իմա կայսր յունաց) (Մ. Կաղականդացի), զամացուցիչն տիեզերաց (Մխիթար, Սամուէլ և Կիրակոս): Այդպիսի մեծ յափշտակութիւն հների կողմից բնական զօրեղ հետաքրքրութիւն շարժեց նաև նորերի մէջ: Հ. Ալիշանը ենթադրում էր, որ թէև թշնամու ձեռքը աւերել է կենդանատիպ քարերը, «այլ անհնար է թէ որպէս զսառն յամարանի լուծեալ ջնջեալ իցեն իսպառ ամենայն դրուակքն և քանդակք» և մեծ փափագ էր յայտնում, որ պեղեն աւերակները, հրապարակ հանեն նախնեաց ճարտարա-

4) Արդեօք Շահխաթունեանի յիշատակած պարսպներն ու բուրգերը այն աւերակները չեն, որը մենք համարեցինք հին քաղաքի աւերակներ ու բուրգեր, որոնք սակայն հին են Զուարթնոցի աւերակներից:

2) M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft եւր. Marburg 1905 էջ 62. ցոյց է տալիս, որ արարները երբէք առանձին մոլեռանդութեամբ չեն վերաբերել դէպի քրիստոնեաների եկեղեցիները և և անխնայ եւ առանց պատճառի կործանել այդ շինութիւնները:

պետական արուեստի զեղեցիկ հիւսածները, Բացի այդ, նա յոյս ունէր, որ փորելով արձանագրութիւններ երեան կգան և կնպաստեն շինութեան թուականն և այլ մանրամասնութիւններ ճշտելու¹⁾։

Վաղուց ի վեր ամենքի աչքի առաջ, Գէորգեան ձեմարանի բակում, ընկած էին Ներսէսի շինութեան բեկորները—չորս մեծ միակտուր սև քարից պատրաստած խոյակներ, վրաները փորագրած շինել տուող կաթողիկոսի անունը, յունարէն գրերով և լեզուով։ Միանգամայն մոռացւած էր, թէ երբ, որտեղից և ինչ նըպատակի համար էին այդ խոյակները բերւել ձեմարանի բակը, շատ քչերն էին նրա վրայ ուշադրութիւն դարձնում։ Եւ ահա 1890 թ. գերմանացի գիտնական Յովսէփ Ստրէրգովսկին, որ էջմիածին էր եկել տեղնուտեղը ուսումնասիրելու հայ-բիւղանդական գեղարուեստի յիշատակարանները, առաջինը հարկաւոր ուշադրութիւն դարձրեց այդ խոյակների վրայ և ճշտութեամբ սահմանեց նոցա ծագումը և պատկանելիութիւնը։ Նա նոցա նկարը հրատարակեց իւր «Ա. էջմիածնի Աւետարան» գերմաներէն լեզուով դրած և յետոյ հայերէնի թարգմանած աշխատութեան մէջ²⁾ և ուղիղ կերպով հաստատեց, որ այդ խոյակները Ներսէսի եկեղեցու մասերն են։

Այդ հանգամանքը դէպի Զուարթնոցի եղած հետաքրքրութիւնն աւելի զօրեղացրեց և 1893 թ. ամառը, տողերիս գրողը ձեռնարկեց փորել աւերակները։ Պեղումը սկսեցինք հարաւային կողմի առաջի, այսինքն հիւսիս-արեւմտեան սեան մօտից, հասցրինք մինչև եկեղեցու յատակը, բաց արինք միայն սեան դէպի եկեղեցու ներսը նայող կողմը։ Բայց ստիպւած եղանք կանգ առնել, որովհետև չէինք մտածել նախապէս օրինասահման թոյլտւութիւն խնդրել և ստանալ։

Վերջապէս պեղումը սկսեց խաչիկ վարդապետ Դատեանը։ Նա աշխատեց հինգ տարի։ Ընդհատումներ տեղի էին ունենում, գործը առաջ էր գնում կամաւոր նւիրատւութիւններով և նպաստներով. նա ստիպւած էր յարմարւել եկամուտի առատ կամ նուազ բղիտղ հոսանքին։ Մանաւանդ առաջի երկու տարին չափազանց մեծ էր նրա եռանդն ու ոգևորութիւնը, որովհետև բահի իւրաքանչիւր հարւած աւերակների կոյտերի տակից մի նորութիւն էր

1) Ա. յրաբատ. 246։

2) D-r Iosef Strzygowski, das Etschmiadziner Evangeliar, Wien, 1894. Հայերէնը տպւեց 1895 թուին։

լոյս հանում, այցելուների թիւն էլ գնալով աճում էր, ըստ այնմ աճում էր եկամուտը: Վերջի երեք տարին համեմատաբար քիչ գործ կատարեց. ինչիկ վարդապետը մասամբ զբաղւած էր շրջակայքի հողերը մշակելով և այգիներ տնկելով. պակասեց նաև այցելուների թիւը:

Պեղումների սկզբից ինչիկ վարդապետը վաճառից տեղափոխեց աւերակների մօտ, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենայ թէ աշխատանքը կանոնաւոր առաջ տանելու և թէ հսկելու երևան եկող գիւտերի վրայ: Հեշտ չէր էջմիածնի վաճառից չորս վերստ տարածութիւն Արարատեան դաշտի սաստիկ շոքերին երթեկուցութիւն անել. ուստի նա գիշեր ու ցերեկ մեծ մասամբ այնտեղ էր մնում: Ամառը պատսպարւում էր աւերակի վիթխարի բեկորների շւաքում, իսկ ձմեռը իւր փորած ստորերկրեայ սենեակներից մէկի գլուխը մի կերպ ծածկել էր և այնտեղ էր ապրում: Միայն վերջին երկու տարին իր համար ժամանակաւոր բնակարան չինեց:

Մեծ էր նրա տոկունութիւնը և խիստ արդիւնաւէտ եղաւ նրա աշխատանքը: Կմոռացւին թեր և դէմ խօսակցութիւնները և Զուարթնոց եկեղեցու ճարտարապետական հարստութիւնը կմնայ անկորուստ իբրև գեղեցիկ յիշատակ արտայայտւած հայ հողի վրայ, հողի կոյտերից հրապարակ հանւած ինչիկ վարդապետի ջանքերով:

Ս Ե Պ Ա Ձ Ե Ի Ա Ր Ձ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն.

Խաչիկ վարդապետը պեղումը սկսել է արեմտահարաւային անկիւնից, որտեղ բլուրը այնքան էլ բարձր չէր և աւաղ ու խիճ քիչ կար հաւաքւած: Առաջուց մասամբ վարժւած լինելով պեղումների՝ Խաչիկ վարդապետը խնամքով հետևում էր ջոկելու ամեն մի արժէք ունեցող բեկոր, օրնամենտ ունեցող քար:

1900 թ. յուլիսի 11-ն նրա ամենայնցող օրն էր. նա գտաւ մի մեծ քար սեպածև արձանագրութիւնով: Քարը ընկած էր, զըրութեան կողմով դէպի գետինը չըջած. հարաւ-արեմտեան դռան մօտ: Նա բաւական բարձր կոթող է, տափակ միակտուր քարից, 2,70 մետր երկար, 0,63 մետր լայն և 0,36 մետր հաստ: Վրայի արձանագրութիւնը բաղկացած է 47 տողից: Քարի վերիի մասը կիսաշրջանաձև է, իսկ ներքինը բարակացրած և երկու կողմից կտրւած է, որպէս զի այդ մասով ամրացնւի մեծ հիմնաքարի, կամ խարսխի մէջ: Ընդհանուր առեքը յիշեցնում է հայկական խաչքարերը, կամ մահմեդական գերեզմանների ցից ցից զլխաքարերը: Արձանաքարի խարսխը չի երեացել, անկարծիք նա այստեղ է բերւել ուրարտեան որևէ շինութիւնից և խարսխը կամ սկզբնական տեղումն է թողնւել, կամ կոտրուելով բերել գործ նն դրել և կեղեցու շինութեան մէջ: Քարը սև բազալտ է, կամ ամենակարծր հրաբխային քար և նման է Արարատեան դաշտում և չըջակայքում գտնւած սեպածև արձանագրութիւնների համար գործածած քարերին: Երբ շինութիւնը փլել է, վնասուել է նաև այդ քարը, մօտաւորապէս միջից ձեղքւելով, բայց գրութիւնը շատ չի առժեկ:

Հ. Խաչիկը ըստ արժանոյն գնահատելով գիւտի մեծ արժէքը, շտապեց նրանից հանած լուսանկարը և էստամպածը (ծծան թղթի արտատպութիւնը) ուղարկել Ս. Պետերբուրգ Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովին, Մ. Վ. Նիկոլսկուն՝ Մոսկվա և գերմանացի ուսումնական Լեմանին՝ Բեռլին: Բեռլանի վրայ աշխա-

- տիայ—որդի,
6 ասէ. զերկրն
Քուրդա խուհի,
7 Ի—տանց բաշ- Յոշ 7—9. միտքը
մայ վիճակին մուծ է:
8 Ու յերկրէ աշտի զմարդիկ
9 Կողմանն (դիք) Քաղդիս ամեն-
նայնի ուրիշ վը- տարեաց:
40 Ես զայսոսիկ փայ- Յոշ 40—43. խօսք
տեայ աւազանս կայ այլեայլ ձեռ-
44 Կանգնեցի. 6 նարկուծիւններէ ի
վայտաշէն գիւ- միջի այլոց ապա-
ղըս (փայտ), հովապէս մի խա-
զծառու և դոյր այգու և մի
42 Զանտառն աշո- ջրանցի պատի
ցիկ կանգնեցի մասին:
43 Քաղարին զշի- յուծէնէ աշո-
ցիկ 4 աւազանս հոգացայ:
44 Արձանագրութիւն Յոշ 44 «Զբանցքի
մի առ գետովն պատնէշ (դէպ) գե-
ժողովրդեան տեց իւրարու կանդ-
(այր) Դանա- նեցրել և մ քարե-
նիտառու բից, որի անունը
45 Կառուցի. ու այ- Ումեշ (ինի) է»:
նորիկ զանուն
46 (կոչեցին?) ըստ Յոշ 46—23 թուար-
հրամանի (այր) կում են աստուած-
Ռուշասայ: ներին մատուցած
47 Խուռցի զերկրա- զոհեր:
ցիս վասն ար- յոհեր:
ձանադրութեան
արքային մեծի:
48 Դառն մի (դիք) »
Քաղդիսի
49 Մաքրութեան —
առչի, (ոչխար
մի) (դիք) Քաղ-
զիսի
20 (չոհեցին). ոչ-
խար մի (դիք)
Տէխրասու,
զորմածներն (?) կողմէ կը պատ-
(5) Ռուսան, Ար- կանէր նքան
գիտտի որդին (6) 8 Եւ իր ամբողջ
յայտնում է. «Ես սահմանը
նուաճեցի Կուար- 9 Իշխանն երկրի,
լինի աշխարհը: Խալդի, ինձ շը-
Յոշ 7—9 միտքը նորհեց Խալդի
տակաւին անորոշ է: արձանը զնկուռ:
40 Ես այս շէնքը
44 Կանգնեցի. 6 նոհի
և կաղնի ծառե-
րով պարսէզ մը.
42 Նորա կենդրոնում
տնկեցի:
43 Մի քաղաք նրա
կենդրոնում հաս-
տատելու համար
44 Իւրարունի գետէն
ջրմուղ մը
45 Պիղիւս տուի և
գինեձօնք — յա-
նուն
46 Ռուսայի (հրամա-
նաց) գործադը-
րութեան—
47 Ընդունեցի: Ջըր-
մուղի տան պա-
րիսպը շինուե-
ցաւ (?)
48 Խաղդի Աստուծոյ
համար գառնուկ մը
49 Պարտին զոհել:
Ուխտը մը Խաղ-
դի Աստուծոյ:
20 Զոհի ոչխար մը
Թէյսպա Աստու-
ծոյ, ոչխար մը
Արդինի Աստուծոյ:
24 Իբր ընծայ ներ-
կայելով այդ աս-
տուածներուն:
22 Զրի աւազանի ա-
ռատութեան հա-
մար
23 Ուլ մը պէտք է
չոհել Խաղդի աս-
տուծոյ:

20 Ոչխար մի (դիք)

Արդիներայ:

24 (դիք) Քաղաքիսի՝

դիցն ի բար-

ձունն՝ կոգի ?

22 ... ? գիներ, հաց

իւշ,

23 (կղն) մատաղ:

(Աստուածք)

Քաղաքիսաց օր-

տուողաց՝

24 Ոչխար մի (դիք)

Քաղաքիսի՝ 4 ոչ-

խար ... ?

25 (աստուածք Քաղ-

աքիսաց ... ?

26 (այլ) աստուծոց

Ռուշասայ՝ (այլ)

Արգիստեայ՝ —

որդւոյ,

27 (արքայի) հզօրի.

արքայի յաղթո-

ղի՝ արքայի

28 (երկիր) Սուրայ.

արքայի, (եր-

կիր) Բեէնա,

29 արքայի արքա-

յից, բնակելոյ

50 (ի — քաղաքին)

Յուսպայ, քա-

ղաք (2) ջուշաց:

34 (այլ) Ռուշաս՝

(այլ) Արգիս-

տեայ — որդի,

32 ասէ. Որ-ոք զայս

արձանագրու-

թեան — զվէմն

55 քանդէ. որ-ոք

գիր-մի բառնայ,

54 որ-ոք գրոց ըզ-

տողս քանդէ,

55 որ-ոք բունու-

թեամբ խլէ,

56 որ-ոք ... ? խլէ

57 որ-ոք որիչ իւր

սեպհականէ զոր

58 ևս չիներցի, որ-ոք

Տող 23 «գառ».

Տող 26—50 «Հզօր

թագաւորը, մեծ

թագաւորը, Սու-

զայի թագաւորը,

Բիայնայի թագա-

ւորը, Տոսպի (Վանի)

իշխանը».

Տող 34—43 «Ռու-

սան, Արգիստի որ-

դին յայտնում է.

ոչ կործանի այս

սիւնը, ոչ նրան

զնասի, ոչ նրա

կանգաման կողմ փո-

խի (մօտայն որ միայնը).

55 ոչ նրան հողի

տակ ծածկի, ոչ

նրան ջրի մէջ ձը-

գի, ոչ ստուծեամբ

(?) հաստատի. «ևս

եմ այդ կանգնե-

ցրելը», ոչ անուշը

եղծի, իւր

24 Ոչխար մը իսողդի-

աստուծոյ, զոհի-

ոչխար մը Թէ-

իսպայ աստուծոյ,

25 Ոչխար մը Արգիսի

աստուծոյ, իւր

ընծայ ներկայե-

լով այդ աս-

տուածներուն,

26 Արգիսեան Ռուսա-

յի կողմէ, (որ է)

27 Արքայ հզօր, ար-

քայ մեծ արքա-

յութեան

28 Աշխարհիս, արքայ

Վանեցոց

29 Արքայ արքայից

ևս և

50 Տոսպ քաղաքին:

34 Ռուսա Արգիսի-

շեան

32 Արք. Ոչ որ այս

արձանագրութիւնը

35 Եղծէ, ոչ որ վը-

րայի անունը ջնջէ.

34 Ոչ որ այս կար-

թագաւորին, (29)

թագաւորաց թա-

կրին վերագրէ

55 Ոչ որ գետին տա-

պալէ.

36 Ոչ որ լըոյ մէջ

ձգէ.

57 Ուրիշ ոչ որ հե-

տամտի Թէ

58 «Ե» կանգնեցի»,

ոչ որ

59 Անունը ջնջէ և իբ

անունը

40 Հոն գնէ, — լինի

նա

44 Վանեցի մը, լինի

42 Լուսուբեցի մը, —

Թող իսողդի.

45 Թէ իսպայ, Արգիսի-

աստուածները

44 Թէ իւր անունը-

Թէ նրա-

«(23) Գառ. իսողդի

աստուծուն (զոհ ?)

տալով կամ Թող

տան. (24) ոչխար

իսողդի աստուծուն,

26 Արգիսեան Ռուսա-

յի կողմէ, (որ է)

27 Արքայ հզօր, ար-

քայ մեծ արքա-

յութեան

28 Աշխարհիս, արքայ

(26) ի յիշատակ ?

կամ, վասն առող-

ջութեան կամ, (ի

Ռուսայ) Ռուսա-

յին: Արգիստու որ-

դուն, հզօր թա-

գաւորին, մեծ թա-

գաւորին, թագա-

ւորին (28) աշ-

խարհներէ, Բիայ-

նա (Վան) երկրի

34 թագաւորին, (29)

թագաւորաց թա-

գաւորին, իշխողին

55 Ոչ որ գետին տա-

պալէ.

36 Ոչ որ լըոյ մէջ

ձգէ.

57 Ուրիշ ոչ որ հե-

տամտի Թէ

(52) յայտնում է.

«Ոչ այս սալը

(53) կսլնչացնի, ոչ

իմ անունը կո-

չնչացնի. 40 Հոն

գնէ ...

(55) ոչ հողի տակ

նրան ծածկի, 42

Լուսուբեցի մը, —

(56) ոչ (նրան)

ջրի մէջ կտուրի,

57 ոչ ուրիշը կը

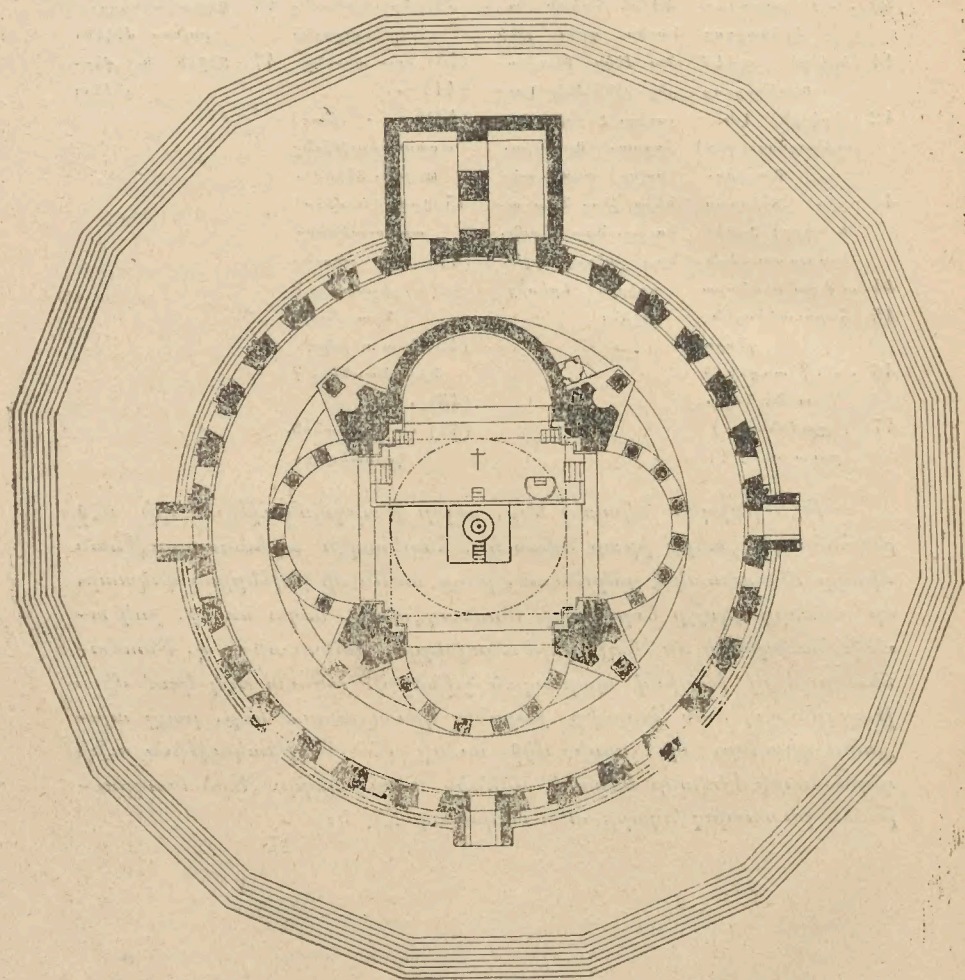
սկսի հաստատել

(58) «Ե» եմ (նը-

39 զանունն բառնայ,	բան) կանգնե-	45 Ամբողջ ընտանի-
սովորութեամբ	ցրել», ով	քը, թէ նրա
40 . . ? բարբառի	40 սեպհական ա-	(39) (նրա) անունը
երկրացւոց	նունը գրեւ լինի	կոչնչացնի
44 (երկեր) ընդդէմ	նա մէկը թիայն-	(40) նրա անունը
Քիսինացւոց	յից, լինի մէկը լու-	(41) . . .
42 (յերկրին) լու-	լուից, Հալդիս, Տե-	(42) . . . (թող)
լուինացւոց, (դէք)	խաբաս, Արդինիս,	աստուածութիւնը
Քաղդէս,	(բողոք) աստուած-	նալդի, Տէխաբի,
45 (դէք) Տէխաբաս	ները թող նրա ա-	(43) Արդինիւ (միւս)
և (դէք) Արդի-	նունը, նրա սերմը,	աստուածները
նիս աստուածքն	նրա յաջորդներին,	(44) նրա անունը
44 . . ? զանուն նորա	երկրիս երեսից	(և) յիշատակը ?
45 հարուածեցեն	չնչեն:	նրա մասին
զնորա	(45) նրա սերմը ?	նրա ընտանիքը ?
46 . . ? առցեն ի	(46) . . .	
տանէ նորա	(47) . . . մասնեն	
47 (զամենայն)	կորստեան»:	
բաւա . . . ? 1)		

Թէն ինչպէս նկատել ենք, բոլոր թարգմանութիւնների մէջ ընդհանուր կէտերը իրար նման են, հետեապէս արձանագրութեան միտքը միատեսակ է ըմբռնւած, բայց ամեն մի ընթերցող կնկատի, որ ամենից զգոյշը եւրոպացի մասնագէտն է, ապա ուսը, իսկ աւելի համարձակ են հայ վերծանողները, մանաւանդ պ. Բասմաճեանը: Այդ խնդրով պարապած չլինելով, յօգուտ մէկ կամ միւս թարգմանութեան կարծիք յայտնել դժւարանում ենք, բայց այսքանը զիտենք, որ չորսի մէջ աւելի մեծ հեղինակութիւն ունի գերմանացի Լեմանը և նա է ամենից զգուշաւորը: Արձանագրութեան լուսատիպ նկարը տես տախտակ XI, 5:

1) Արտագրելով այս թարգմանութիւնը՝ մի քանի բառեր, որ բնագրում կրկնակի փակագծերի մէջ էին կամ շղագրով դրւած, մենք աւելորդ համարեցինք կրկնել եւ այդ մանրամասնութիւնները հաշւի առնել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՄԻԱՍ

Сѣверный придѣлъ.

Հիւսիսային կողմ.

Die nördliche Abteilung.

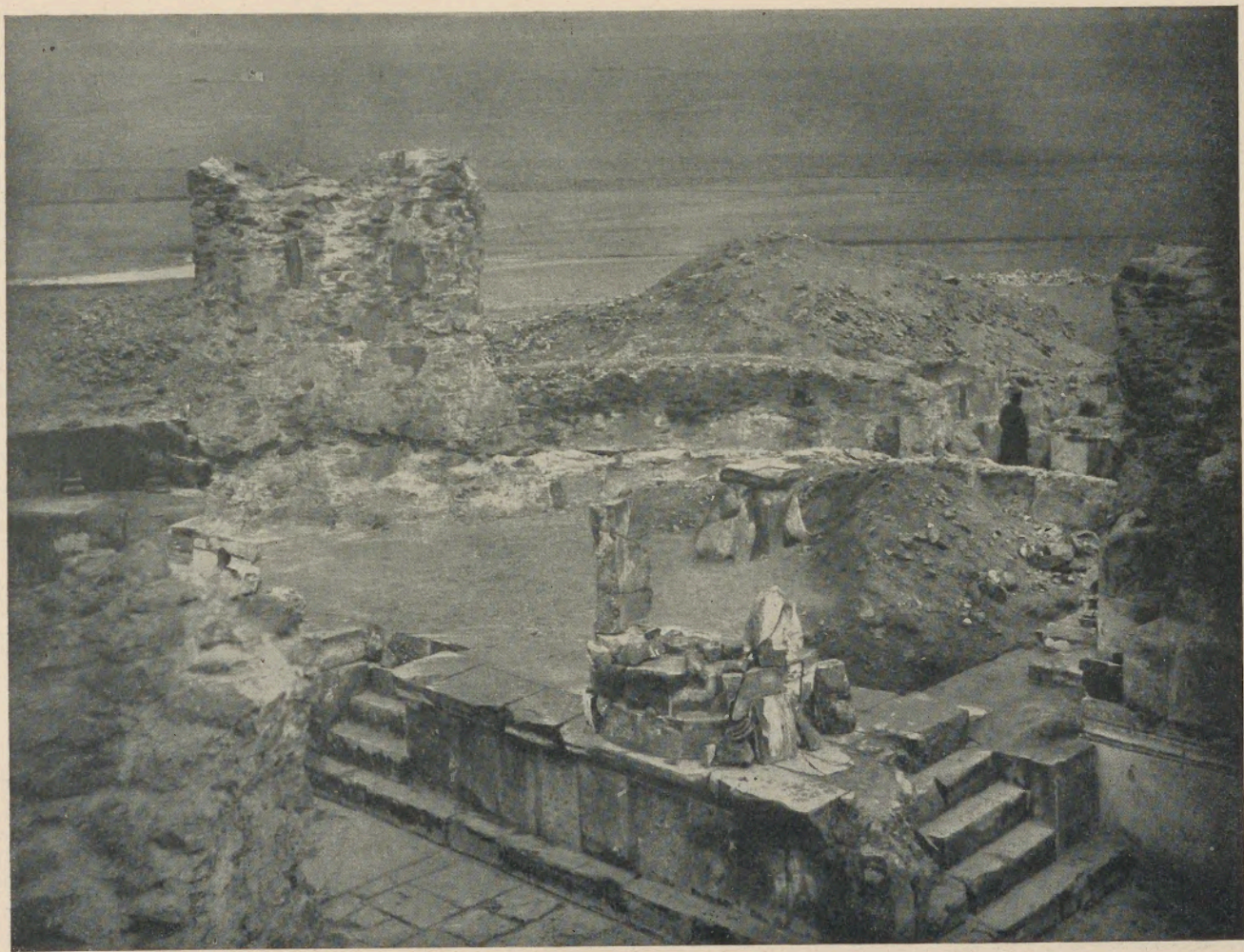
Южный придѣлъ.

Հարաւային հոդ.

Die südliche Abteilung.

Восточ. придѣлъ и купель. Մզկէլ. կողմ և տաղան. Die östl. Abteil. u. d. Taufbecken.

Алтарь.

Աղան.

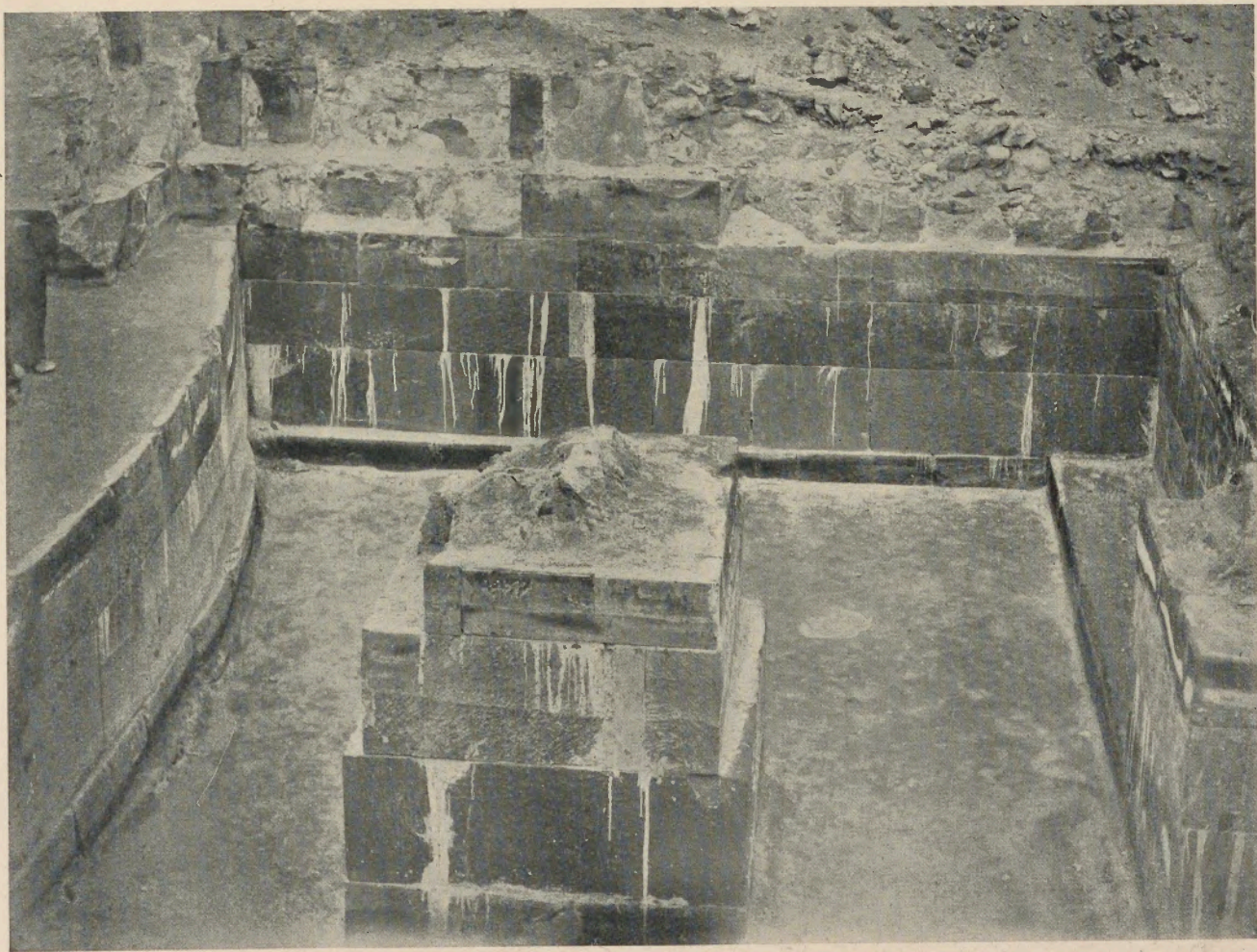
Der Altar.

Мозаика и рака.

Մոզաիկ և Գղրոց.

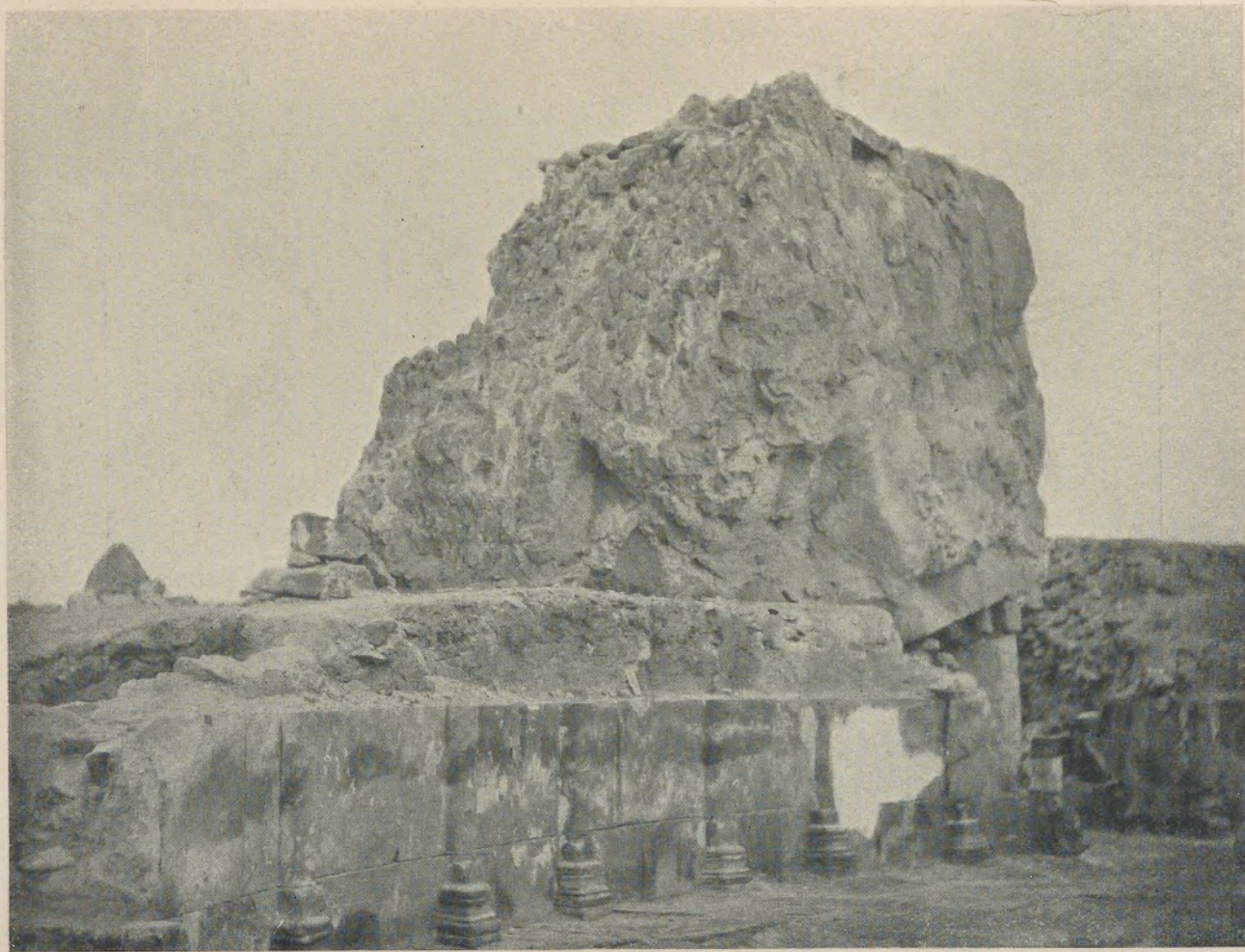
Der Mosaik und die Lade.

Пристройка съ востока.

Արևելեան շինուածք.

Der östliche Anbau.

Внутренний видъ стѣны

Պատը ներսից.

Die Wand von Innen.

Базы и капители.

Խարխիս և խոյակ.

Die Basen und die Kapitele.

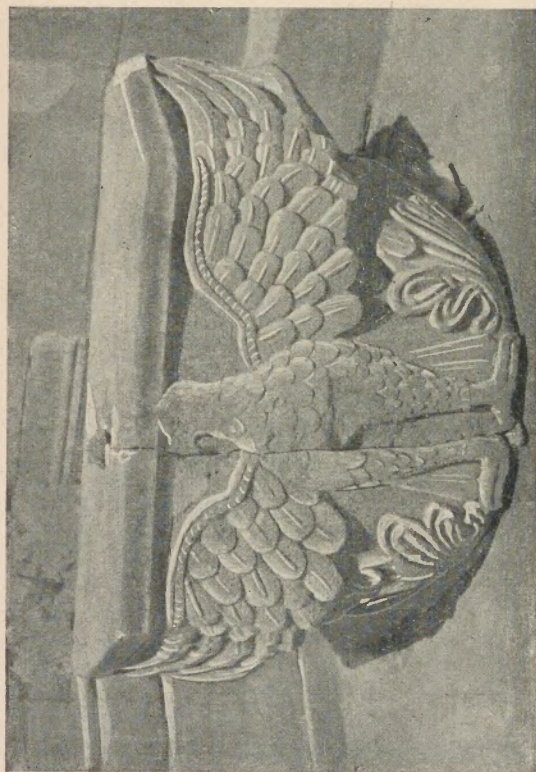

Орнаменты.

Զարդերի բեկորներ.

Ornamentfragmente.

№ 1.

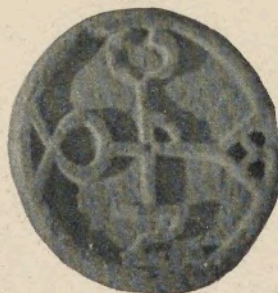
Орлы, онаграммы.

Տախտ. X Tabl.

№ 2.

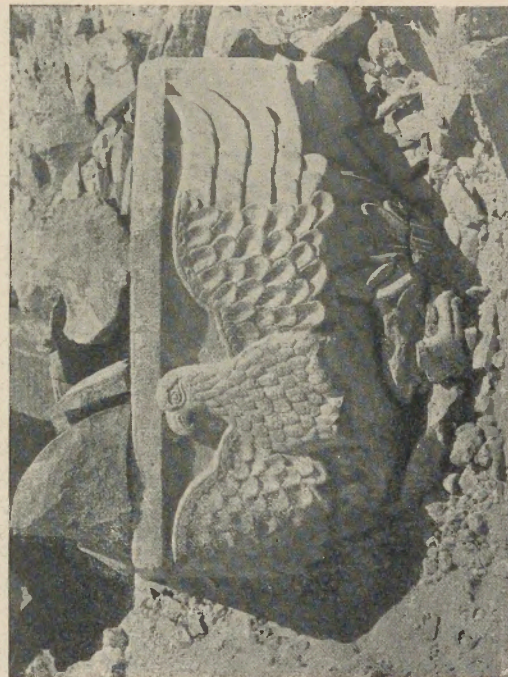

№ 3.

Արծիւ և Արծանադրու թիւնք

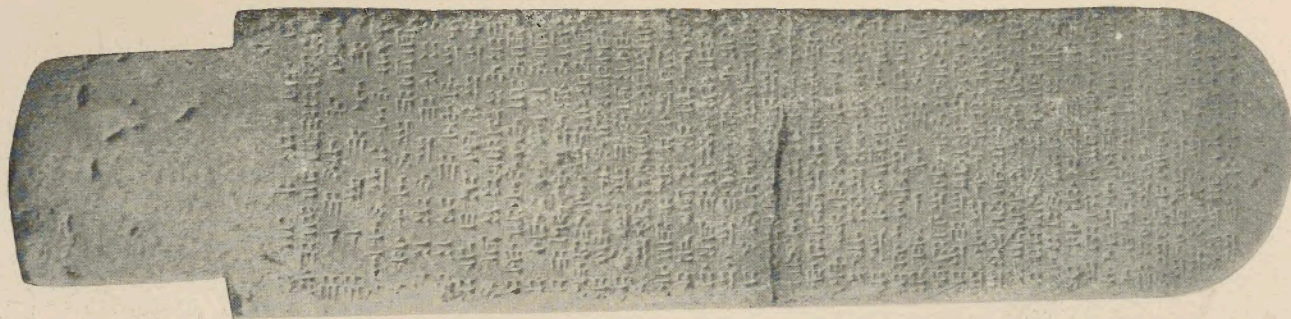
№ 4.

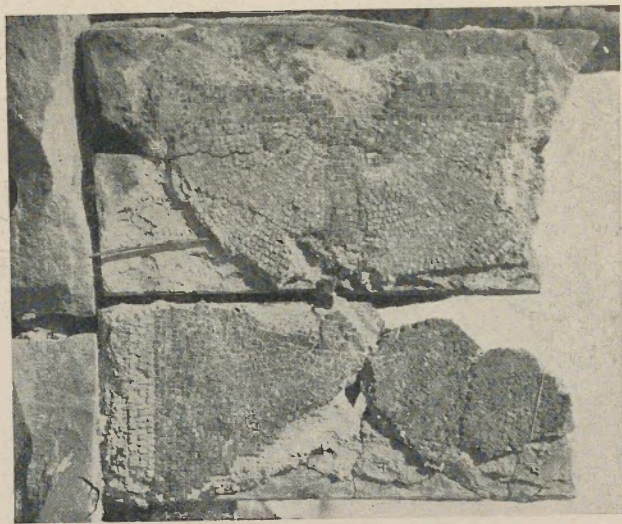
Die Adler, Anogrammata

№ 5.

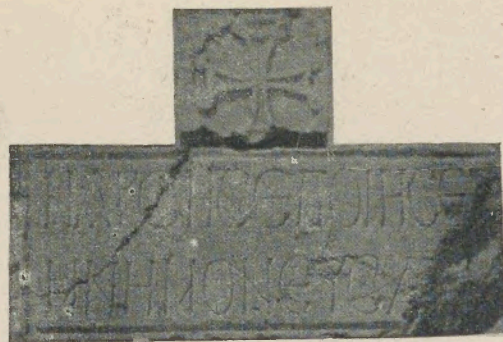
Տախ. XI. Tabl.

№ 6.

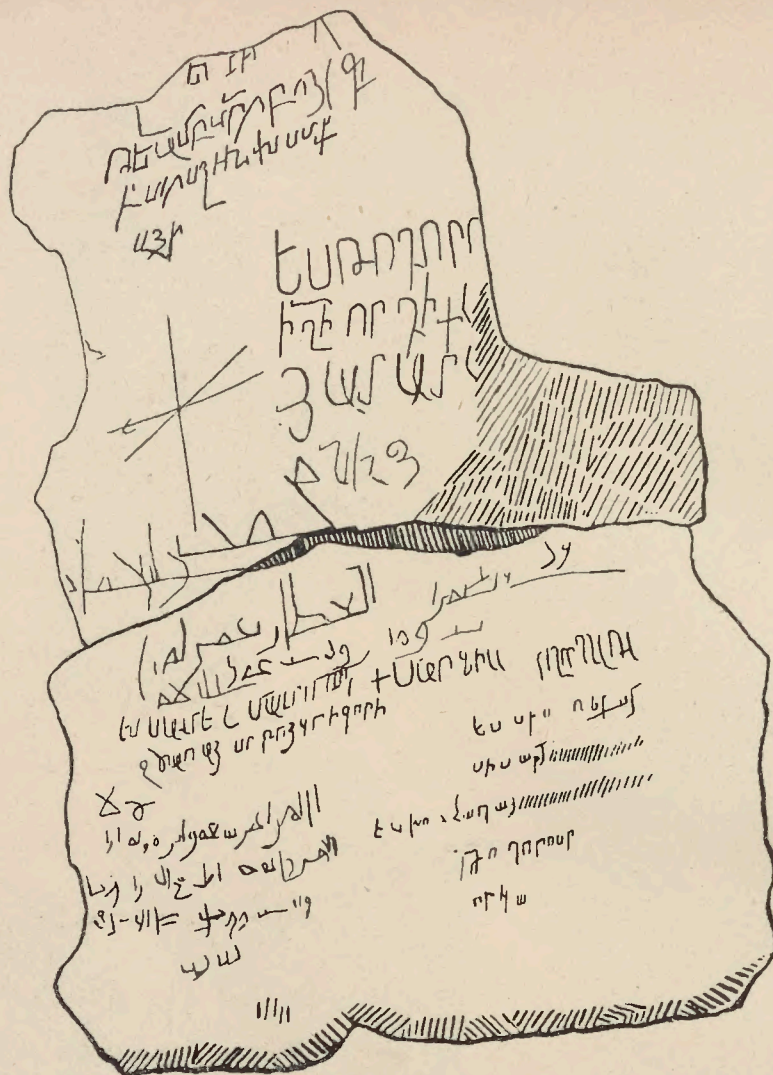
№ 7.

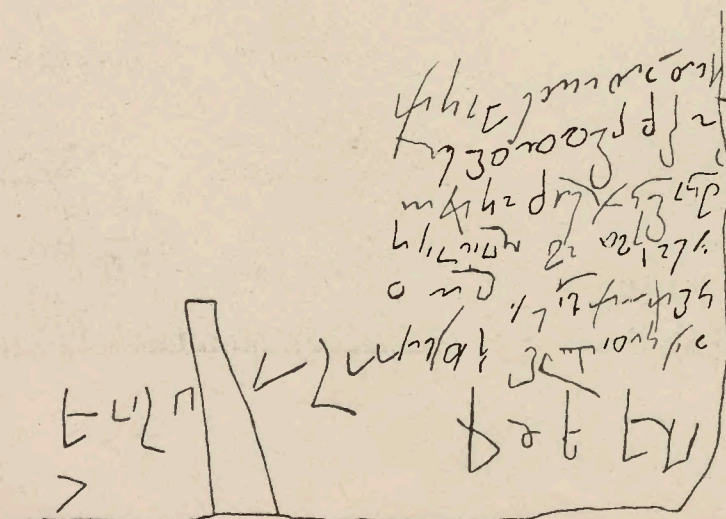
Клинопись, Мозаика.

Սեպագիր և զրութիւնք.

Keilschrift, Mosaik.

№ 9.

Надписи.

Գրությունք.

Inscripfen.

۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰
 ۵۰۱
 ۵۰۲
 ۵۰۳
 ۵۰۴
 ۵۰۵
 ۵۰۶
 ۵۰۷
 ۵۰۸
 ۵۰۹
 ۵۱۰
 ۵۱۱
 ۵۱۲
 ۵۱۳
 ۵۱۴
 ۵۱۵
 ۵۱۶
 ۵۱۷
 ۵۱۸
 ۵۱۹
 ۵۲۰
 ۵۲۱
 ۵۲۲
 ۵۲۳
 ۵۲۴
 ۵۲۵
 ۵۲۶
 ۵۲۷
 ۵۲۸
 ۵۲۹
 ۵۳۰
 ۵۳۱
 ۵۳۲
 ۵۳۳
 ۵۳۴
 ۵۳۵
 ۵۳۶
 ۵۳۷
 ۵۳۸
 ۵۳۹
 ۵۴۰
 ۵۴۱
 ۵۴۲
 ۵۴۳
 ۵۴۴
 ۵۴۵
 ۵۴۶
 ۵۴۷
 ۵۴۸
 ۵۴۹
 ۵۵۰
 ۵۵۱
 ۵۵۲
 ۵۵۳
 ۵۵۴
 ۵۵۵
 ۵۵۶
 ۵۵۷
 ۵۵۸
 ۵۵۹
 ۵۶۰
 ۵۶۱
 ۵۶۲
 ۵۶۳
 ۵۶۴
 ۵۶۵
 ۵۶۶
 ۵۶۷
 ۵۶۸
 ۵۶۹
 ۵۷۰
 ۵۷۱
 ۵۷۲
 ۵۷۳
 ۵۷۴
 ۵۷۵
 ۵۷۶
 ۵۷۷
 ۵۷۸
 ۵۷۹
 ۵۸۰
 ۵۸۱
 ۵۸۲
 ۵۸۳
 ۵۸۴
 ۵۸۵
 ۵۸۶
 ۵۸۷
 ۵۸۸
 ۵۸۹
 ۵۹۰
 ۵۹۱
 ۵۹۲
 ۵۹۳
 ۵۹۴
 ۵۹۵
 ۵۹۶
 ۵۹۷
 ۵۹۸
 ۵۹۹
 ۶۰۰
 ۶۰۱
 ۶۰۲
 ۶۰۳
 ۶۰۴
 ۶۰۵
 ۶۰۶
 ۶۰۷
 ۶۰۸
 ۶۰۹
 ۶۱۰
 ۶۱۱
 ۶۱۲
 ۶۱۳
 ۶۱۴
 ۶۱۵
 ۶۱۶
 ۶۱۷
 ۶۱۸
 ۶۱۹
 ۶۲۰
 ۶۲۱
 ۶۲۲
 ۶۲۳
 ۶۲۴
 ۶۲۵
 ۶۲۶
 ۶۲۷
 ۶۲۸
 ۶۲۹
 ۶۳۰
 ۶۳۱
 ۶۳۲
 ۶۳۳
 ۶۳۴
 ۶۳۵
 ۶۳۶
 ۶۳۷
 ۶۳۸
 ۶۳۹
 ۶۴۰
 ۶۴۱
 ۶۴۲
 ۶۴۳
 ۶۴۴
 ۶۴۵
 ۶۴۶
 ۶۴۷
 ۶۴۸
 ۶۴۹
 ۶۵۰
 ۶۵۱
 ۶۵۲
 ۶۵۳
 ۶۵۴
 ۶۵۵
 ۶۵۶
 ۶۵۷
 ۶۵۸
 ۶۵۹
 ۶۶۰
 ۶۶۱
 ۶۶۲
 ۶۶۳
 ۶۶۴
 ۶۶۵
 ۶۶۶
 ۶۶۷
 ۶۶۸
 ۶۶۹
 ۶۷۰
 ۶۷۱
 ۶۷۲
 ۶۷۳
 ۶۷۴
 ۶۷۵
 ۶۷۶
 ۶۷۷
 ۶۷۸
 ۶۷۹
 ۶۸۰
 ۶۸۱
 ۶۸۲
 ۶۸۳
 ۶۸۴
 ۶۸۵
 ۶۸۶
 ۶۸۷
 ۶۸۸
 ۶۸۹
 ۶۹۰
 ۶۹۱
 ۶۹۲
 ۶۹۳
 ۶۹۴
 ۶۹۵
 ۶۹۶
 ۶۹۷
 ۶۹۸
 ۶۹۹
 ۷۰۰
 ۷۰۱
 ۷۰۲
 ۷۰۳
 ۷۰۴
 ۷۰۵
 ۷۰۶
 ۷۰۷
 ۷۰۸
 ۷۰۹
 ۷۱۰
 ۷۱۱
 ۷۱۲
 ۷۱۳
 ۷۱۴
 ۷۱۵
 ۷۱۶
 ۷۱۷
 ۷۱۸
 ۷۱۹
 ۷۲۰
 ۷۲۱
 ۷۲۲
 ۷۲۳
 ۷۲۴
 ۷۲۵
 ۷۲۶
 ۷۲۷
 ۷۲۸
 ۷۲۹
 ۷۳۰
 ۷۳۱
 ۷۳۲
 ۷۳۳
 ۷۳۴
 ۷۳۵
 ۷۳۶
 ۷۳۷
 ۷۳۸
 ۷۳۹
 ۷۴۰
 ۷۴۱
 ۷۴۲
 ۷۴۳
 ۷۴۴
 ۷۴۵
 ۷۴۶
 ۷۴۷
 ۷۴۸
 ۷۴۹
 ۷۵۰
 ۷۵۱
 ۷۵۲
 ۷۵۳
 ۷۵۴
 ۷۵۵
 ۷۵۶
 ۷۵۷
 ۷۵۸
 ۷۵۹
 ۷۶۰
 ۷۶۱
 ۷۶۲
 ۷۶۳
 ۷۶۴
 ۷۶۵
 ۷۶۶
 ۷۶۷
 ۷۶۸
 ۷۶۹
 ۷۷۰
 ۷۷۱
 ۷۷۲
 ۷۷۳
 ۷۷۴
 ۷۷۵
 ۷۷۶
 ۷۷۷
 ۷۷۸
 ۷۷۹
 ۷۸۰
 ۷۸۱
 ۷۸۲
 ۷۸۳
 ۷۸۴
 ۷۸۵
 ۷۸۶
 ۷۸۷
 ۷۸۸
 ۷۸۹
 ۷۹۰
 ۷۹۱
 ۷۹۲
 ۷۹۳
 ۷۹۴
 ۷۹۵
 ۷۹۶
 ۷۹۷
 ۷۹۸
 ۷۹۹
 ۸۰۰
 ۸۰۱
 ۸۰۲
 ۸۰۳
 ۸۰۴
 ۸۰۵
 ۸۰۶
 ۸۰۷
 ۸۰۸
 ۸۰۹
 ۸۱۰
 ۸۱۱
 ۸۱۲
 ۸۱۳
 ۸۱۴
 ۸۱۵
 ۸۱۶
 ۸۱۷
 ۸۱۸
 ۸۱۹
 ۸۲۰
 ۸۲۱
 ۸۲۲
 ۸۲۳
 ۸۲۴
 ۸۲۵
 ۸۲۶
 ۸۲۷
 ۸۲۸
 ۸۲۹
 ۸۳۰
 ۸۳۱
 ۸۳۲
 ۸۳۳
 ۸۳۴
 ۸۳۵
 ۸۳۶
 ۸۳۷
 ۸۳۸
 ۸۳۹
 ۸۴۰
 ۸۴۱
 ۸۴۲
 ۸۴۳
 ۸۴۴
 ۸۴۵
 ۸۴۶
 ۸۴۷
 ۸۴۸
 ۸۴۹
 ۸۵۰
 ۸۵۱
 ۸۵۲
 ۸۵۳
 ۸۵۴
 ۸۵۵
 ۸۵۶
 ۸۵۷
 ۸۵۸
 ۸۵۹
 ۸۶۰
 ۸۶۱
 ۸۶۲
 ۸۶۳
 ۸۶۴
 ۸۶۵
 ۸۶۶
 ۸۶۷
 ۸۶۸
 ۸۶۹
 ۸۷۰
 ۸۷۱
 ۸۷۲
 ۸۷۳
 ۸۷۴
 ۸۷۵
 ۸۷۶
 ۸۷۷
 ۸۷۸
 ۸۷۹
 ۸۸۰
 ۸۸۱
 ۸۸۲
 ۸۸۳
 ۸۸۴
 ۸۸۵
 ۸۸۶
 ۸۸۷
 ۸۸۸
 ۸۸۹
 ۸۹۰
 ۸۹۱
 ۸۹۲
 ۸۹۳
 ۸۹۴
 ۸۹۵
 ۸۹۶
 ۸۹۷
 ۸۹۸
 ۸۹۹
 ۹۰۰
 ۹۰۱
 ۹۰۲
 ۹۰۳
 ۹۰۴
 ۹۰۵
 ۹۰۶
 ۹۰۷
 ۹۰۸
 ۹۰۹
 ۹۱۰
 ۹۱۱
 ۹۱۲
 ۹۱۳
 ۹۱۴
 ۹۱۵
 ۹۱۶
 ۹۱۷
 ۹۱۸
 ۹۱۹
 ۹۲۰
 ۹۲۱
 ۹۲۲
 ۹۲۳
 ۹۲۴
 ۹۲۵
 ۹۲۶
 ۹۲۷
 ۹۲۸
 ۹۲۹
 ۹۳۰
 ۹۳۱
 ۹۳۲
 ۹۳۳
 ۹۳۴
 ۹۳۵
 ۹۳۶
 ۹۳۷
 ۹۳۸
 ۹۳۹
 ۹۴۰
 ۹۴۱
 ۹۴۲
 ۹۴۳
 ۹۴۴
 ۹۴۵
 ۹۴۶
 ۹۴۷
 ۹۴۸
 ۹۴۹
 ۹۵۰
 ۹۵۱
 ۹۵۲
 ۹۵۳
 ۹۵۴
 ۹۵۵
 ۹۵۶
 ۹۵۷
 ۹۵۸
 ۹۵۹
 ۹۶۰
 ۹۶۱
 ۹۶۲
 ۹۶۳
 ۹۶۴
 ۹۶۵
 ۹۶۶
 ۹۶۷
 ۹۶۸
 ۹۶۹
 ۹۷۰
 ۹۷۱
 ۹۷۲
 ۹۷۳
 ۹۷۴
 ۹۷۵
 ۹۷۶
 ۹۷۷
 ۹۷۸
 ۹۷۹
 ۹۸۰
 ۹۸۱
 ۹۸۲
 ۹۸۳
 ۹۸۴
 ۹۸۵
 ۹۸۶
 ۹۸۷
 ۹۸۸
 ۹۸۹
 ۹۹۰
 ۹۹۱
 ۹۹۲
 ۹۹۳
 ۹۹۴
 ۹۹۵
 ۹۹۶
 ۹۹۷
 ۹۹۸
 ۹۹۹
 ۱۰۰۰

محمد بن عبد الله
 الله الرحمن الرحيم

ل الله نسبحك

والله وسلم وكلك

حمد محمد الحمار

۲ سه سه و جمعان و ما و هم و الله

كوا عر الامير عيسى و دو و الله

Св. Эгмιάдинъ.

Ս. Էջմիածին.

Das hl. Etschmiadzin.

ՏՎ. ՐԻՍԻՄԷ.

Ս. ՀՐԻՓՐԻՄԷ.

Das Kloster Ripsime.

ՆԱԽԻՉԵՒԱՆԻ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԹՐԶԱՆ

ԿԸՄ

ՆԱԽԱՒԱՆ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Պարսկահայոց պաղթականութիւնը ¹⁾ նորից զօրեղացրեց Նախիջևանի ոստիկանական շրջանում արդէն մարող հայկական տարրը, որ այնուհետև շնորհիւ տիրապետող խաղաղութեան և ապահովութեան, սկսեց տնտեսապէս բարգաւաճել և ենթարկուիլ խաղաղ կուլտուրական զարգացման: Կարճ միջոցում շինուեցան բաւականաչափ ջրանցքներ, երկիրը ծածկուեց խաղողի բաղմամբիւ այգիներով, հացահատիկների և բամբակի արտերով, հարթուեցան ճանապարհներ և հաստատուեցան փոստային հաղորդակցութեան, ապրանքների տեղափոխութեան գրասենեակներ, արդիւնաբերական զանազան ընկերակցութիւններ, սկսեց ծաղկել թէ ներքին և թէ արտաքին վաճառականութիւնը. նախկին խաչագողները վաճառականական յարաբերութիւններ սկսեցին մի կողմից Մոսկուայի, Լոձի, Նիժնի-Նովգորոդի և միւս կողմից Թաւրիզի, Թէհրանի և այլ քաղաքների հետ:

Նախիջևանի շուկան սկսեց հետզհետէ մեծանալ և ուսական ու պարսկական ապրանքների փոխանակութեան կենտրոն դառնալ, հրկացին բաւական մեծ գումար և վարկ ունեցող վաճառականներ, բացուեցան պետական և հայկական դպրոցներ, պարսկական ազդեցութիւնը սկսեց թուլանալ, եւրոպական հանդերձների, սարք ու կարգի հետ սկսեցին թափանցել եւրոպական գաղափարներ, բացուեցան լայն, կանոնաւոր փողոցներ, շինուե-

¹⁾ Աղգ. Հանդէս գիրք XIII

ցան հասարակական գրօսավայրեր, ժողովարան, մի և երկյարկանի կանոնաւոր, փողոցի վրայ նայող և ոչ ցեխի պատի յետեւում թաքնուած տներ: Կանացի դասը ազատուեց հարեմական փակուած դրութիւնից, սկսեց յաճախել դպրոց, երեւալ գրօսավայրում, քիչ քիչ հետաքրքրուիլ հասարակական հարցերով: Նոր սերունդը դիմեց օտար քաղաքներ՝ միջնակարգ և բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու:

Սակայն յանկարծ հայ-թուրքական եղբայրասպան ընդհանրումը (1905 թ. Մայիսի 12-ին) եկաւ նորից քայքայելու ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը և յամբացնելու խաղաղ կուլտուրական զարգացումը¹⁾:

Վրօնական զարգացում. — Նախճաւանի կրօնական զարգացման վերաբերութեամբ մեր պատմագիրները միմիայն մի քանի, հատուկտուր ու անկապ տեղեկութիւններ են տուել, որոնց ամփոփելով տեսնում ենք, որ այստեղ հաստատուած է եղել Մարսպետական, կամ Ոստանի, կամ Սեփական գնդի և կամ լոկ Նախճաւանու կոչուած եպիսկոպոսական աթոռ, որ Ս. Գրիգորից կարգուած է եղել «յառաջին բարձի ի ձախմէն», որից բարձր եղել է միայն աջակողմեան նախագահը, որ այն ժամանակ եղել է Հարքայ, իսկ յետոյ Տարօնոյ եպիսկոպոսը, որպէս կաթողիկոսի աթոռակալ: Սակայն յետոյ շատ ժողովներում այս եպիսկոպոսը համարուել է առաջինը²⁾, իսկ մի քանիսում առաջինին մօտիկ: Է. դարու սկզբին, Արրահամ կաթողիկոսի ժամանակ, երբ վրացիները բաժանուել են Հայերից. «Ետուն զմետրապօլտութիւն Մարդպետական եպիսկոպոսին թէդորոսի», ապա և նորա «հպարտացեալ եպիսկոպոսունս ընդ ձեռամբ լինել... յորմէ երկուցեալ Հայոց... առին ի նմանէ և (ետուն առաջնորդացն Սիւնեաց, ըստ որում նոքա) և յառաջին հարցն նոյն պատուով (էին) կոչեցեալ³⁾»:

Թէպէտ և Օրբելեանն այսպէս է ասում, սակայն և այնպէս տեսնում ենք, որ Սիւն կաթողիկոսի ժողովում Գէորգ Ոստան

1) Երկար տատանումից յետոյ ես որոշեցի չնկարագրել այս ընդհանրումը, որովհետեւ նախ ինքս ականատես չեղայ, ես ճանապարհին էի, երբ սկսեց կոտորածը, ուստի և յետ դարձայ գնացի Նոր-Բայազէտ, երկրորդ՝ դեռ ես սրա բուն պատճառները, տուած փաստները և ունեցած հետեանքները լիովին և ճիշտ որոշելու հնարաւորութիւն չկայ, քանի որ սա դեռ եւս պատմութեան սեպհականութիւն չէ դարձել, և երրորդ՝ դեռ այնքան թարմ է սրա ազդեցութիւնը, որ հազիւ թէ կարելի լինի օրէկտիւ կերպով քննել:

2) Ինճիճեան. եր. 220.

3) Ստեփ. Օրբելեան. գլ. Իգ.

եպիսկոպոսը յիշում է կաթողիկոսից անմիջապէս յետոյ, ինչպէս և զրանից առաջ Մանագլերտի ժողովում Թաղէոս Ոստան եպիսկոպոսը: Հաւանական է, որ այս եպիսկոպոսութիւնը իւր առաջնորդութիւնը կորցրած լինի այն ժամանակ, երբ վերացել է մարտպետական նախարարութիւնը վամ պաշտօնը:

Ժ. դարում այս աթոռը տեղափոխուել է Մարդաստան գաւառի Հսութայրազան աւանը,¹⁾ որ հաւանականօրէն գտնուել է Մաղարդայ Նախավկայի վանքի մօտ, որի անունով և եպիսկոպոս յիշում է այդ Ժ. դարի կիսին:

Այս եպիսկոպոսներից Խնճիճեան և Ալիշան հայրերը յիշատակուած են գտել մեր մատենագրների մէջ հետեւեալներին.

565 Քաջաջ.

450 Երեմիա.

510 Ներսէս

553 Գրիգոր.

570 Յովհաննէս.

605 Թէոդորոս.

632 Յովհաննէս

688 Թաղէոս.

768 Գէորգ.

850 Սահակ, և զրայր Ապուսահակ նահատակին.

976 Բարգէն.

1175 Խաչիկ.

1221 Զաքարիա.

1541 Աթանաս.

1544 Կարապետ.

1660 Առաքել Բոպիկ.

1706 Յակոբ.

1837 Թուից Նախիջևանում բացուել է հոգևոր կառավարութիւն և հաստատուել յաջորդութիւն՝ ենթարկուած Երևանի Թեմի առաջնորդութեան:

Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը տուել է նաև միքանի աչքի ընկնող հոգևորականներ, ինչպէս Ա. Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզեան, որ երկար ժամանակ եղել է Երևանի Թեմի առաջնորդական փոխանորդ, 6000 ռ. յատկացրել է հայ մատենագիրների հրատարակութեանը և այլն. Բ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեան, որ Շամախու Թեմի առաջնորդական և այլ պաշտօններ վարելուց զատ՝ պարագել է հնախօսութեամբ, յայտնագործել

¹⁾ Թովմա Արծրունի. գ. 7.

20 սեպտեմբեր արձանագրութիւններ և կազմել Գեղարքունի գաւառի, Շամախու թեմի և Երնջակայ գաւառակի նկարագրութիւնը՝ Գ. Սահակ աւագ քահանայ Սահակեան, որ ստացել է բարձրագոյն կրթութիւն և յայտնի է իւր կազմած կրօնի դասագրքերով:

Մտաւոր զարգացում. Նախճաւանը մտաւոր զարգացմամբ՝ բաւական յետ է ֆնացած՝ համեմատելով Գողթնի հետ: Բացի սրանից՝ այստեղի բնիկ ժողովուրդը, ինչպէս աստապատցիները, եւրոպացիների մի մասը և այլն, համեմատաբար աւելի բարձր են մտաւորապէս՝ քան Սալմաստի գաղթականները և սրանք աւելի քան խոյեցիները:

Կարծում եմ, որ այս երևոյթը կարելի է բացատրել նրանով, որ սրանք մինչև այս միևնոյն գաւառում համախմբուելը ոչ հաւասար մտաւոր զարգացման են եղել: Գողթն ու Նախճաւանը շնորհիւ այն մեծ վաճառականութեան, որ վարել են անցեալում, շատ աւելի բարձր քաղաքակրթութեան են հասել, քան Սալմաստը ու Խոյը, այս պատճառով և՛ չնայելով որ վերջիններս անհամեմատ քաղմութիւ են, այնուամենայնիւ չեն կարողացել ձուլել իրենց մէջ այս երկու բնիկ փոքրաթիւ ժողովուրդներին, որոնք այս հոծ գաղթականութեան մէջ ֆնացել են որպէս առանձնացած օազիսներ:

Մեր ծրագրից դուրս է ծանրանալ այս կէտի վրայ¹⁾, ուստի և ստիպուած ենք շատանալ ասելով, որ միակ գրական դէմքը, որ տուել է այս գաւառակը՝ Մանուկ Աբեղեանն է, յայտնի իւր «Հայ ժողովրդական հաւատքը» (գերմաներէն լեզուով), «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ», «Ժողովրդական խաղեր» «Հայ ժողովրդական վէպը» և այլ աշխատութիւններով:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Այժմեան Նախիջևանի կամ Ալիապատի ոստիկանական շրջանը բաղկանում է 31 գիւղերից, բաժանուած երեք գիւղական հասարակութիւնների՝ Շիմահմուտի (14 գիւղ), Թմրուլի (9 գիւղ), և Կվրաղի (8 գիւղ): Սրանցից առաջին երկուսի բնակիչները հայեր և թուրքեր են, իսկ վերջինին՝ թուրքեր և քրդեր: Զուտ հայաբնակ գիւղերի թիւն է՝ 12. զուտ թրքաբնակ՝ 13, հայ և թուրք խառն՝ 5. Թուրք և քուրդ 1:

¹⁾ Եւ եթէ այդ արինք Գողթան գաւառը նկարագրելիս՝ ենթարկուեցանք մամուլի խիստ յարձակման:

Ամբողջ շրջանի լնակիչների թիւը¹⁾, չհաշուած քաղաքինը, հասնում է ընդամենը 24,977 հոգու, որից 13,156 արական, 11,823 իգական: Ըստ ազգութեան՝

Հայեր 6,562 ար, 6,098 իգ. 12,660 հոգի 50,7 0/0

Թուրքեր 6,247 ար. 6,452 իգ. 11,699 հոգի 46,8 0/0

Քրդեր՝ 347 ար. 273 իգ. 620 հոգի 2,5 0/0

Նախիջեւանի քաղաքը.—Այս ոստիկանական շրջանի, ինչպէս նաեւ ամբողջ գաւառի, կենտրոն համարւում է Նախիջեւան քաղաքը, որ սփռուած է Արաքսից 8 վերստ դէպի արեւմուտք, 39'12" հիւսիսային լայնութեան և 73'06" արեւելեան երկարութեան աստիճանների տակ, Ղարաչուղ լեռան զառիվայքի վրայ, որ ծովի մակերևոյթից 2875 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Քաղաքը հնումը անհամեմատ աւելի մեծ տարածութիւն է բռնել, իսկ այժմ տեղաւորուած է միայն 136 դես. 1440 ք. ս. տարածութեան վրայ: Քաղաքի գրեթէ մէջ տեղով անցնում է մի ջրանցք, որ սկիզբն է առնում մի վերստ հեռու գտնուող Նախիջեւան-գետից: Սա քաղաքը բաժանում է 2 ոստիկանական մասերի: Բացի ջրանցքի ջրից, քաղաքը օգտւում է նաեւ տասը աղբիւրներից, որոնցից միայն երկուսի ջուրը քաղցրահամ է:

Քաղաքի հարաւային մասում երբեմն բարձրացել է մի ամրոց, որի կիսակործան պարիսպներն են մնում այժմ: Սրա շրջապատը հասնում է մօտ 1½ վերստի: Սրա մօտ են գտնւում հին քաղաքի աւերակներից Խանի աշտարակը, սրանից ձախ՝ Աթաբէգների պալատի դարպասը, որից շատ չնչին բան է մնացել: Այս դարպասի երկու կողմը բարձրանում են երկու աղիւսակերտ մինարէներ, ապակեբուռ աղիւսներով զրուագուած, և դրան վերև մեծ, կապտագոյն արաբական տառերով զրուած է մի արձանագրութիւն, որ Ս. Պետերբուրգի Գիտութիւնների ճեմարանի անդամ Ֆրահնը այսպէս է թարգմանել. Իմասուն, արդար, օգոստափառ քաղաւոր եւ արքայէկ Աբունաաֆաւ Մուհամմէդ, որդի Ծլսրկույ արքայէկի, որի գերեզմանը լուսաւորէ Աստուած²⁾:

Միւս արձանագրութիւնը:

Եւ գործակալն Նուրէսսին հեծելապէս եւ հաւկահան Սքաբէկի վիճակների շինեց. Անեաւ էպիւպէֆրի որդի, Նախնաւանի հաւրաբապէս:

Սրանից փոքր ինչ հեռու բարձրանում է Աթաբէգների գլխ-

1) Վիճակագրական մանրամասն տեղեկութիւններ լինելու են յետոյ ամբողջ գաւառի մասին մի անգամից:

2) Bulletin scientifique publié par l'Académie № 1. II. Vol. 1837.

բէթ (Աթաբէկ քիւմբէզի) կոչուած աշտարակը, որ մի գեղեցիկ շիրիմ է:

Սա նմանուում է տասերկու անկիւնանի կամ 12 տափակ խորանածեկ կողմերով և քանդակազարդ շրջանակով մի մեծ աշտարակի, որ 96 ոտնաչափ շրջապատ և 70 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Երեսները գոյնզգոյն և զանազանակերպ աղիւսներով ծածկուած են, և շուրջը կայ մի բարձրաքանդակ, $1\frac{1}{4}$ արշին երկարութեան տառերով գրուածք, որից պ. Ֆրահնը թարգմանել է միայն մի քանի հատուած:

Փառքն աշխարհի եւ կրօնի, որին ամենսքարճեալ Աստուծոյ ողորմի.—յանուն ամենաբարի, ամենաողորմած Աստուծոյ.—պատուիրեց այս շիրմի շինութիւնը իմասուն՝ արդար, աստուածապան, յաղթող, մեծ բազաւոր Շեմսէդ-դին.—հաւատոյ արեգակն ու իսլամի եւ մալիմաների օծանդակը 1):

Այս երկու արձանագրութիւնները մէջ յիշուած անձնաւորութիւններից առաջինը Ատրպատականի երկրորդ Աթաբէկն է, Ելտկուզի որդին, որ թագաւորել է 1146—1225 թւականը, Արուշաֆար Մուհամէդը կառավարել է 1172 մինչև 1186 թ.: Շէմշէդինը, որի մասին խօսուում է երկրորդ արձանագրութեան մէջ, ըստ պ. Ֆրահնի Ելտկուզը ինքը պիտի լինի, որ այդ մականունն է կրել: Նրա թագաւորութիւնը տևել է 1146 մինչև 1172 թ.²⁾:

Այսպէս ուրեմն, Նախիջևանի ամենագեղեցիկ շէնքերը ԺԲ և մասամբ ԺԳ դարերի գործ են:

1) Այս աշտարակի շրջագրուակի (կարնիդի) տակ ևս եղել է մի ընդարձակ արձանագրութիւն, որից միայն կտորներ են մնացել: Իւանիկովը 1850 թ. կարդալով այս կտորները եկել է այն եզրակացութեան, թէ այդ արձանագրութիւնը մի աղօթք է՝ կազմուած Ղուռանի համարեա բոլոր գլուխների սկզբում գրուած խորագրից, III գլխի 15, 16 և 17 տան սկզբից ու ամբողջ CXII գլխից: Ահա այդ աղօթքը իւր ամբողջութեամբ. Յանուն ողորմած և զթած Աստուծոյ: Համբերողներ, ճշմարտութիւն խօսողներ, աղօթողներ, ողորմողներ և ողորմելու համար Աստուծոն առաւօտեան աղօթքներ վերառաքողներ, Աստուած վկայում է: Չկայ ուրիշ Աստուած, բացի իրենից և հրեշտակները, և իմաստունները, և ճշմարտասէրները կրկնում են. Չկայ Աստուած բացի Նրանից, ամենագորից ու ամենայն ինչ ստեղծողից: Յանուն ճշմարտութեան առաջի Աստուծոյ չկայ ուրիշ կրօն, բացի իսլամը: Ա.ա. Աստուած մի է, նա Աստուած է յաւիտենական, նա ոչինչ չէ ծնել և ինքը չէ ծնուել, նրա նմանը չկայ. Ո՛վ Աստուած: («Кавказъ» 1850 № 76 և 1851 № 36).

1) D. de Montpereux: Voyage autour du Caucase. Paris, 1840. հատ. IV. եր. 12:

Араратъ.

Ururuis.

Acarat.

Գեղեցիկ շէնքերից մինն էլ մի մեծ մզկիթ էր, որ կիսաւեր դրութեամբ մնում էր մինչև 1890-ական թուականները, երբ գաւառապետը հիմնովին քանդել տուեց, երկիւղ կրելով որ մի գուցէ յանկարծակի քանդուի և ֆլամաներ պատճառի:

Սակայն հնազնիւական յիշատակարաններից ամենահինը Նոյի գերեզմանն է, որ բարձրանում է հին Նախիջևանի քաղաքատեղում, շրջապատուած բազմաթիւ շէնքերի որմնապատերով, և մի ընդարձակ գերեզմանատնով:

Սա 10 ոտնաչափ տրամագծով ութանկիւնի մի շէնք է, գմբեթածածք, մէջտեղում մի սիւն: Ունի մի ցածր դուռ: Ոչ միայն հայերը, այլ և հրէաներն ու մահմեդականները հաւատում են այս աւանդութեան և յաճախ, մանսուանդ զատկի միտելոցին, ուխտ գալիս այստեղ:

Աւանդութիւնը ցոյց է տալիս նաև Նոյի քրոջ գերեզմանը այստեղից փոքր ինչ հեռու մի բլրի գագաթին. — սա քարերի մի կոյտ է և մի աղիւսէ պատ, որ համարւում է մատուռի մնացորդ:

Նոյի գերեզմանից փոքր ինչ հեռու կան մի քանի գետնափոր սենեակներ, մի մի գոնով, որի մէջ թուրքերը պահում էին ննջեցեալներին՝ մի առ ժամանակից յետոյ Քեարբալի ուխտատեղին ուղարկելու համար: Սրանց մօտ է նաև մի ուրիշ ստորերկրեայ անցք, որ բաւականաչափ ձգւում է դէպի Նախճաւան — գետը: Սա թերևս հնումը իբր ջրի ծածուկ ճանապարհ է ծառայել պաշարման դէպքում:

Նոր քաղաքամասը, որ տարածւում է այստեղից դէպի արեւմուտք, դարձեալ կրում է պարսկական քաղաքի տեսք. — փողոցները նեղ, առանց մայթերի, վերին աստիճանի կեղտոտ ու ցեխոտ, տները թաքնուած ցեխի պատերի յետև, մի յարկանի, տափակ կտուրներով, փոքր պատուհաններով և կեղտոտ գաւիթներով: Միակ բացառութիւնը արևմտեան ծայրում բարձրացող քաղաքային այգին և նրա շուրջը ձգուող մի երկու փողոցներն ու մի քանի տներն են: Քաղաքային այգին կառուցուած է 1872 թ. Աւդակով գաւառապետի ջանքերով թրքաց հին գերեզմանատեղում, ունի շատ բարձր և սաղարթախիտ չինարի, ակացիա, սօսի, փշատի և այլ ծառեր. կայ բոսոնտա, բուֆէտ և զանազան խաղեր խաղալու յարմարութիւններ: Ամառը շաբաթական մի քանի անգամ նուազում է այստեղ զինուորական երաժշտական խումբը: Այգուց գեղեցիկ կերպով երևում է ձիւնափառ Արարատը:

Այգու արևմտեան ծայրում բարձրանում է սրբատաշ քարով շինուած ռուսաց փոքրիկ, բաւական գեղեցիկ եկեղեցին, իսկ

արևելեան կողմը. բաւական ցած, կանգնած է նոյնպէս բաւական գեղեցիկ, կարմիր, սրբատաշ քարից շինուած հայոց գմբէթազարդ, Ս. Գէորգ եկեղեցին, որի գաւթուժ գտնուում են հայոց յաջորդարանը, դպրոցը և նախանցեալ տարի Միսրովը վարդապետ Տէր Մովսիսեանի եւանդուն ջանքով կառուցուած խանութները:

Մի ուրիշ եկեղեցի էլ Ս. Երրորդութեան անունով բարձրանում է այստեղից փոքրինչ հեռու, այն հին եկեղեցու տեղում, ուր Կաթմ գօրապետը 705 թուին այրեց հայ նախարարներին: Ճարտարապետական տեսակէտից սա առանձին նշանակութիւն չունի:

Կան նաև միքանի մզկիթներ, որոնցից նշանաւոր են երկուսը՝ բարձր մենարէներով:

Քաղաքի գրեթէ կենտրոնում գտնուում է շուկան, բաւականաչափ խանութներով, որը, սակայն, կրակի ճարակ դարձաւ թուրք հայկական ընդհարումների ժամանակ:

Քաղաքը շրջապատուած է խաղողի բազմաթիւ այգիներով, որոնց ոռոգելու համար քաղաքի հիւսիսային կողմում դեռ պարսից տիրապետութեան ժամանակ շինուած է եղել մի լճակ. վաթսուանական թուականներին Շանգիրէյ գաւառապետի ջանքով այս լճակը վերանորոգուել է, սակայն այժմ դարձեալ աննախանձելի դրութեան մէջ է գտնուում:

Բացի անառողջ կլիմայից, Նախիջևանը ունի նաև բազմաթիւ դեղին և սև կարիճներ, մորմ (փալսնդ), մոծակներ և միքանի մանրադիտական միջատներ, որոնք թունաւորում են կեանքը գարնան և ամրան ընթացքում:

Քաղաքի արևելեան կողմում գտնուում էին Մեծ և Փոքր Հաճիվար գիւղերը, որոնք այժմ միացած են քաղաքի հետ և կազմում են նրա թաղերը: Մեծ Հաճիվար գիւղում մի տաան և հինգ տարի առաջ բաւականաչափ հայեր կային, որոնք, նեղուելով թուրքերից, տեղափոխուել են Նախիջևան: Փոքր Հաճիվարում, որ նոյնպէս Թագաքեանտ է կոչւում, բոլորն էլ հայեր են, 71 տուն, 109 ար. 99 իգ. ի միասին՝ 208 հոգի:

Քաղաքում կայ պետական քաղաքային չորս դասարանեան, հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ և մի թուրքաց քաղաքային դպրոցներ: Կայ նաև գաւառական բոլոր հիմնարկութիւնները՝ ոստիկանատուն, հաշտարար դատարան, պետական գանձարան, պոստ-հեռագրատուն, պոստային կայարան, ինչպէս նաև մի ժողովարան, մի հիւրանոց և մի քանի սաստիկ կեղտոտ քաղաքայիններ:

Բնակիչները մեծագոյն մասը շիա պարսիկներ են, իսկ փոքրագոյնը՝ լուսաւորչական հայեր, սրանք էլ մեծ մասամբ Սալմաստի գաղթականներ, միքանի տուն էլ բնիկներ: Բոլոր բնակիչների թիւը՝ 1906 թուի սկզբին հղել է 4698՝ ար. 4104 իգ. իմիասին՝ 8802 հոգի, որից՝

Հայեր	1270 ար. 1084 իգ.	իմիասին՝ 2354 հոգի
Ռուսներ	124 ար. 116 իգ.	ի միասին 240 հոգի
Եւրոպացիներ	3 ար. — իգ.	ի միասին 3 հոգի
Քարգվեցիներ.	15 ար. 5 իգ.	ի միասին 20 հոգի
Պարսիկներ	3286 ար. 2899 իգ.	ի միասին 6185 հոգի ¹⁾

Թուրքերը պարապում են այգեգործութեամբ, մանր արհեստներով և մասամբ գորգերի առևտրով, որ բերում են Պարսկաստանից: Հայերը՝ առաւելապէս առևտրով, այգեգործութեամբ, գինեգործութեամբ և արհեստներով:

Նախիջեւանից դէպի հարսու գտնուող գիւղերը.— Նախիջեւանից դէպի արեւմտահարաւ երկու վերստ հեռւորութեամբ գտնուում է Այլարատ գիւղը, (63°3'46"—39°13'48") որի արեւելեան կողմում տարածւում է մի ընդարձակ դաշտ՝ ծածկուած վարունգի, սեխի, ձմերուկի բոստաններով, իսկ միւս երեք կողմը պատած է փոքրիկ բլրակներով: Գիւղում առանձին ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ: Ունին մի հասարակ եկեղեցի և նրա գաւթում հայոց ծխական դպրոցի մի խարխուլ շէնք: Յաճախ Նախիջեւանի ոստիկանական շրջանը այս գիւղի անուանով է կոչւում, թէպէտ և ոստիկանը այս գիւղում չի բնակւում, այլ քաղաքում:

Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են 103 տուն, 303 ար. 281 իգ. ի միասին՝ 584 հոգի: Պարապում են պարտիզպանութեամբ, երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ. ունին 179 դ. 2200 ք. ս. վարելահող, 63 դ. 103 ք. ս. այգի. 88 դ. 203 ք. ս. արօտատեղի, 1 դ. 1680 ք. ս. ժարգադետին:

Մեծ Հաջիվարից հազիւ երկու վերստ դէպի հարաւ, նոյն դաշտի վրայ, փռուած է Շախաբադ գիւղը, (63°6'2"—39°11'43") որ բնում է միայն 3 դ. 2140 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղում ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ. բնակիչները թուրքեր են,

¹⁾ Բոլոր վիճակագրական տեղեկութիւնները վերցրուած են Անդրկովկասեան Վիճակագրական ատեանից, վերաբերում են 1906 թուին, և դեռ ևս չեն հրատարակուած: Շնորհակալութիւն եմ յայտնում ատեանի աւագ խմբագրող պ. Պապիրեին, որ տուեց ինձ ձեռագիրները՝ օգտուելու:

39 տուն, 138 ար. 112 իգ. ի միասին՝ 250 հոգի. ունին 475 դ. վարելահող և 26 դ. արօտատեղի:

Շաքարապատից դէպի արևմտահարաւ, մօտ 6 վերստ հեռու գտնուում է Ղարախան քեկլու գիւղը ($63^{\circ}37'6''$ — $39^{\circ}11'23''$), որ բռնում է 7 դեսեատին 240 ք. ս. տարածութիւն, և շրջապատուած է 37 դես. 1797 ք. ս. այգիներով: Ունի մի քարաշէն եկեղեցի: Բնակիչները հայեր են 192 տուն, 575 ար. 543 իգ. ի միասին 1118 հոգի: Ունին 498 դ. 302 ք. ս. վարելահող և 95 դ. 199 ք. ս. արօտատեղի:

Այստեղից էլ դէպի արևմտահարաւ, գրեթէ Արաքսի ափին ընկած է Ղարաշուղ գիւղը ($63^{\circ}1'8''$ — $39^{\circ}10'37''$): Սա բաւական ընդարձակ է, բռնում է 18 դ. 1830 ք. ս. տարածութիւն: Սա ևս ուշագրաւ ոչ մի բան չունի, բնակիչները թուրքեր են, 118 տուն, 513 ար. 447 իգ. ի միասին 560 հոգի:

Ունին 490 դ. վարելահող, 1030 ք. ս. այգի, 523 դ. մարգագետին և 10255 դ. արօտատեղի:

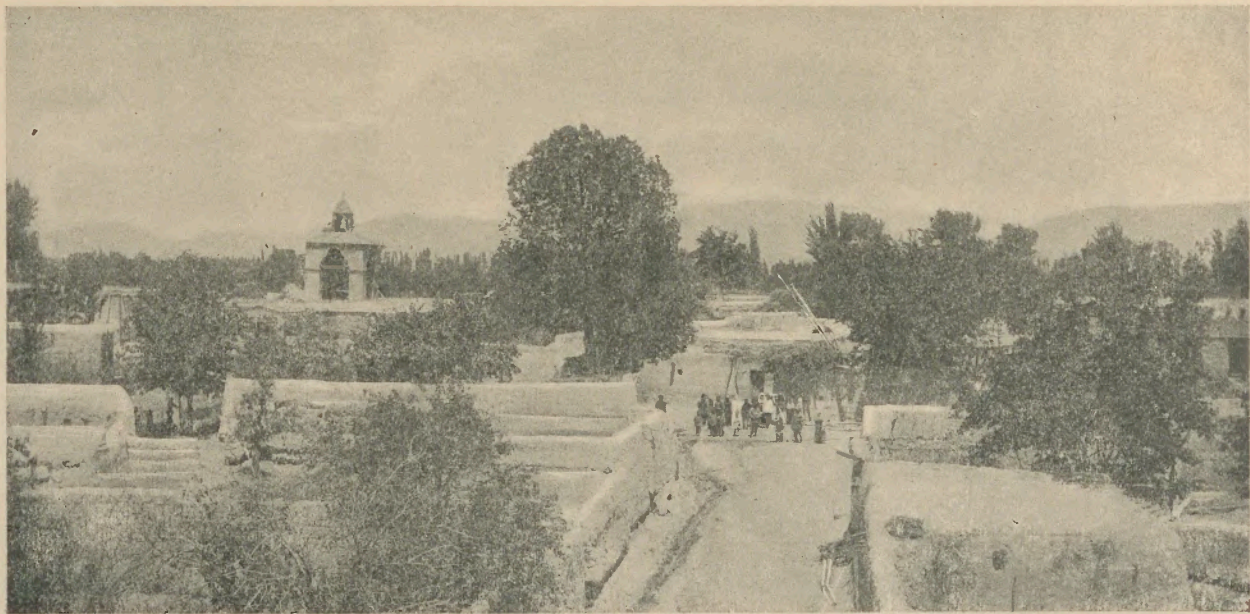
Սրանից հազիւ մի վերստ դէպի արևելահարաւ ընկած է ուղիղ նրա կէս մեծութեան (9 դ. 528 ք. ս.) Բուլլիսն գիւղը ($63^{\circ}14'5''$ — $39^{\circ}10'10''$): Բնակիչները թուրքեր են, 96 տուն, 451 ար. 389 իգ. ի միասին 840 հոգի:

Ունին 242 դ. 2310 ք. ս. վարելահող, 5 դ. 532 ք. ս. այգի և 66 դ. 2090 ք. ս. արօտատեղի:

Բուլլանի հանդէպ դէպի արևելք, ընկած են Ղոսա-դիզաւ ($63^{\circ}6'5''$ — $39^{\circ}10'24''$) փոքրիկ (5 դ. 1288 ք. ս.) աննշան գիւղը, որի մօտ 2 դ. 50 ք. ս. տարածութեամբ ձգւում է մի անտառ և 1 դ. 2064 ք. ս. այգիներ: Բնակիչները թուրքեր են, 81 տուն. 351 ար. 309 իգ. ի միասին 660 հոգի: Ունին 593 դ. 1718 ք. ս. վարելահող և միայն 10 դ. 1200 ք. ս. արօտատեղի:

Ղոշադիզայից հազիւ $\frac{1}{2}$ վերստ դէպի հարաւ արևմուտք, իսկ Նախիջևան քաղաքից միայն 4 վերստ հեռու միևնոյն դաշտավայրի վրայ փռուած է Թմբուլ գիւղը, ($61^{\circ}5'21''$ — $39^{\circ}10'8''$) որ հաւանորէն հին Տաւրասը¹⁾ պիտի լինի: Գիւղը, որ բռնում է 8 դ. 1884 ք. ս. տարածութիւն, շատ լաւ սպասարկութիւն է թողնում, որովհետև ունի բաւական լայն փողոցներ, եւրոպական ձևի մի և երկարական տներ, որոնցից շատերի առաջ կան պարտէզներ. եկեղեցին բաւական գեղեցիկ է, քարաշէն, շինական դաւառանի շէնքը միանգամայն գոհացուցիչ: Գիւղի մէջ գետ չկայ, այլ միայն չորս յորդանոս աղբիւրներ, որոնք բաւականութիւն են տա-

¹⁾ Ալիշան. Սիսական. եր. 504.

с. Тумбулъ

Թմբուլ գիւղ

Village de Toumboul

լին նաև այգիներին, իսկ արտերը ջրում են Նախիջևանի-գետից բերուած մի քանի ջրանցքներով: Գիւղը բաժանուած է երկու առանձին թաղերի, հայկական և թրքական: Հողը կալուածատիրական է, պատկանում է Նախիջևանի նախկին խանի թոռանը, միայն մեծագոյն մասը բաշխուած է ժողովրդին, որի համար վճարում են բերքի 30-ից 4-ը: Իսկ այգիների համար՝ իւրաքանչիւր փթատեղուն ($\frac{1}{10}$ դես.) 40 կոպէկ:

Բնակիչները հայեր և թուրքեր են: Հայերի փոքրագոյն մասը՝ 16 տուն, բնիկներ են, մնացածը՝ 132 տուն՝ Սալմաստի Սաւրի գիւղից գաղթականներ: Բնիկները միանգամայն ենթարկուել են գաղթականների ազդեցութեան, մոռացել են իրենց բարբառը, սովորութիւնները և ընդունել սաւրեցիներինը: Դաղթականները, որ շատ աչքաւորաց, ընդունակ և ճարպիկ մարդիկ են, թէ՛ մտաւորապէս և թէ՛ նիւթապէս բարձր են շրջակայ գիւղացիներից: Սրանց մասին երկարօրէն կը խօսենք ազգաբնակչութեան գլուխում, ուր և կը բացատրենք, թէ ինչո՞ւ սրանց «խաչագող» են անուանում:

Թուրքերն էլ ենթարկուելով այս հայերի ազդեցութեան, շատ աւելի քաղաքակրթուած են, քան մօտակայ Նեհրամ գիւղի թուրքերը, որոնց մէջ հայեր բոլորովին չկան:

Ընդհանրապէս բոլոր բնակիչներն էլ պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպահութեամբ, բամբակի մշակութեամբ և շերամապահութեամբ: Թուրքերը պարապում են նաև անասնապահութեամբ, իսկ հայ գաղթականներն առևտրով թէ՛ գիւղում, և թէ՛ մանաւանդ Ռուսաստանի գանազան քաղաքներում: Պատրաստի հազուատեղէնի առևտուրը սրանց և եարմջեցոց սիրած պարապմունքն է համարւում:

Ունին 888 դ. 361 ք. ս. վարեւահող, 40 դ. 1818 ք. ս. այգի, 12 դ. 2123 ք. ս. մարգագետին, 187 դ. 167 ք. ս. արօտատեղի:

Բոլոր բնակիչները կազմում են 196 տուն, 915 ար. 790 իգ. իմիասին՝ 1705 հոգի, որից հայերը 148 տուն են. 677 ար. 618 իգ. իմիասին 1295 հոգի, իսկ թուրքերը 48 տուն, 128 ար. 172 իգ. ի միասին՝ 410 հոգի:

Թմբուլից երկու վերստ դէպի արևմտահարաւ գտնւում է Նախաճա (ուտեստի-խան) կոչուած գիւղը: ($63^{\circ}4' - 39^{\circ}8'39''$): Տեղացիների ասելով գիւղը այս անունը կրում է այն պատճառով, որ մի ժամանակ Նախիջևանի խանի անասունների ուտեստը պահելու տեղն է եղել: Գիւղը տարածւում է Նախիջևան չայի-

և Արաքսի միջավայրում, բռնում է 5 դ. 1500 ք. ս. տարածութիւն, ունի երկու յորդ աղբիւր:

Հողը ճահճային է, ուստի և բնակիչները տանջւում են ջերմով: Գիւղի հողերը թէպէտ բաշխուած են գիւղացիների վրայ, սակայն պատկանում են Ղուլի-Սան Քալբալխանովին, այս պատճառով և՛ բերքի $7\frac{1}{2}$ -ից մէկը (ըստ տեղացիների 30-ից 4-ը) նա է ստանում. ընդամենը՝ 721 դես. 2170 ք. ս. վարելահող, 38 դ. 1010 ք. ս. այգի, 1720 ք. ս. անտառ, 88 դ. 570 ք. ս. արօտատեղի ունին: Բնակիչները հայեր և 2 տուն 11 ար. 8 իգ. թուրքեր են. ընդամենը 138 տուն, 525 ար. 483 իգ. իմիսին 1008 հոգի: Հայերը գաղթականներ են Սալմաստի Բանանխա, Սալմաստ, Սաւրի գիւղերից, ինչպէս նաև 2 տուն Աղբակից և 3 Ուրմիայից: Բացի սովորական երկրագործութիւնն ու այգեպանութիւնը, սրանք պարսպում են նաև շերամապահութեամբ և ցանում են բամբակ, որ այս շրջանում ամենից լաւն է համարւում:

Գիւղի ծայրին գտնւում է պետական երկգասեան մի դպրոց հինգ ուսուցիչներով:

Եմիսանայից $2\frac{1}{2}$ իսկ Նախիջևանից 12 վերստ դէպի հարաւ գտնւում է Ասապաս կամ Թագաբեանդ գիւղը: ($6304'11''$ — $3907'17''$) Սա հնումը բաւական նշանաւոր գիւղ է եղել, որի մասին յիշում է Թովմա Արծրունին՝ Սրամ աւանի տեղը որոշելիս, ասելով, թէ դա գտնւում է. «ի ներքոյ Ասապասայ վանացն»: Դա յիշում է նաև Սաչիկ Ա. կաթողիկոսի կոնդակի մէջ 976 թուին: Յիշում է նաև Օրբելեանը, գիւղ կոչելով, որի մօտ ԺԲ. դարի կիսին Սիւնեաց Բարսեղ եպիսկոպոսը ջորիով Արաքս գետը անցնելիս՝ խեղդուել է. նրա մարմինը հանել և տարել են Մաղարդայ վանքը թաղել: Հետզհետէ բարգաւաճելով՝ Աստապատը դարձել է գիւղաքաղաք: ԺԴ. դարի վերջին միաբանողների հակառակորդ Մաղաքիա Ղրիմեցին այստեղ դպրոց է հաստատել Սարգիս վարդապետի տեսչութեան ներքոյ: Այստեղ է եղել այն ժամանակները Տաթևացու աշակերտ Աւետիս վարդապետը:

ԺԷ. դարի սկզբին Շահ—Աբբասը գերի է տարել Աստապատի բնակիչներին Պարսկաստան, և Ջաքարիա պատմիչ ասելով իբր հարձ վերցրել է Կիւզէլ (գեղեցիկ) անունով աստապատի մի հայ կին, որ յետոյ դարձել է իւր հայրենիքը և վանք է մտել, ապաշխարել:

Չնայելով Շահ—Աբբասի աւերածութեան, Աստապատը շուրջին իւր դիրքի, շուտով վերականգնել է, և ժէ դարի կիսին Դաւեոնիէի ասելով, ներկայացնում էր մի փոքրիկ, գեղեցիկ քաղաք,

ուր կային չորս կարաւանատուն, և որի ամեն մի տունը ունէր մի մի աղբիւր: Ջրի առատութիւնը դարձնում էր երկիրը գերազանց և ժանաւանդ գինեւէտ:

Սա աշխարհի միակ երկիրն էր, որ արդիւնաբերում էր Ռոնաս (Ronas) կարմրաներկ արմատը, որով ներկում են կտաները Պարսկաստանում և Հնդկաստանում ¹⁾:

1656 թուին այստեղ մեկիք ²⁾ էր Մելիք Աստուածատուրը, իսկ Նաղիր-շահի ժամանակ՝ Մելիք Բալումը, որ 1750 թուին «փայլէր երեւելի իմն փառաւորութեամբ և ճոխութեամբ»: Սա ուրիշ հայ իշխանների հետ յիշեալ շահի հարկահաններից սաստիկ նեղութիւններ կրելով վախճանուել է և մելիքութիւնը թողել իւր Սաչատուր որդուն, որից անցել է թուանը՝ Միքայէլին: 1815 թուին վերջինիս թոռները տեղափոխուել են Թիֆլիս: ³⁾

ԺԹ. դաշի սկզբին գիւղը հետզհետէ աւերուելով, զրկուել է բնակիչներից, երբ վերջին հարուածը տուել է նրան Աբրաւ-Միրզա թագաժառանգը, որ մնացած ժողովուրդներին տեղափոխել է փոքր ինչ հիւսիս, այժմեան Աստապատ կամ Թագաքեանտ կոչուած տեղը և նրա տեղը շինել մի մեծ ամրոց, քառակուսի ընդարձակ պարսպներով և խրամով: Սակայն փոխանակ հիմքը հաստատուն անելու, վերի մասերը ծանրացրել էին մեծ քարերով, ուստի և շուտով սկսել էր քանդուել: Բերդը Աբրաւ-Միրզի անունով վերակոչուել էր Աբրաստապատ: 1827 թուի ոռոս-պարսկական պատերազմին Ճիվանբուլաղի ճակատամարտից յետոյ յուլիսի 7-ին այս ամրոցն առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ ռուսներին: Գլխաւորապէս բերդի դիրքը, և մասամբ նրա պարիսպների անկայունութիւնը պատճառ եղան, որ ռուսները անխնամ թողին բերդը. որ և շուտով աւերուեց:

Աստապատ գիւղը ընկնում է Նախիջևան չայի ձախ ափին, Չանգըլլու—սարի հարաւային կողմը և բռնում է 38 դ. 530 բ. ս. տարածութիւն: Ընդհանրապէս գիւղը զուրկ է կանոնաւոր փողոցներից, պատած է հողէ պարիսպներով, որոնց յետևում գտնուում են տները, որ բաղկացած են մի սնանի սնից, քոխիկից և սրահից: Մի քանիսն էլ ունեն մի մի կանոնաւոր սենեակ: Շատերի առաջ կան փոքրիկ պարտէզներ բարդի և պտղատու ծառերով: Գիւղը բաժանուած է երկու թաղի՝ արեւմտեանը բնիկների թաղն է, իսկ արեւելեանը՝ գաղթականներինը: Իւրաքանչիւր թաղում

¹⁾ Tavernier, I 47.

²⁾ Ս. Վարդանի եկեղ. արձանագրութիւն.

³⁾ Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակից. Լուծայ, 1900 գիրք Ա. եր. 293.

կայ մի եկեղեցի, բնիկներինը համեմատաբար աւելի գեղեցիկ է: Գիւղում կայ 9 աղբիւր, որոնց ջրով ոռոգւում են նաև այգիները: Սրանց թիւը խոշոր աշխարհն էլ մեծ չէ, մինչդեռ հին Աստապատն ամրոցը ունի պատած է եղել այգիներով: Բնակիչները բնիկներ են և գաղթականներ՝ Սալմաստի Փայաջուկ, Սաւրի, Դրիշկ, Մահլամ, Խոյի Մահլազան, Սէյդավար, Հաֆթևան գիւղերից: Կան նաև 60 տուն շիա պարսիկներ: Բոլոր բնակիչները կազմում են 391 տուն 1792 ար. 1651 իգ. ի միասին՝ 2443 հոգի, որից 1531 ար. 1432 իգ. ի միասին 2963 հոգի հայեր, 261 ար. 219 իգ. ի միասին՝ 480 հոգի շիա պարսիկներ: Պարապում են երկրա-գործութեամբ, բամբակի մշակութեամբ, մասամբ շերամապահու-թեամբ և այգեգործութեամբ: Ունին 1420 դ. 1525 ք. ս. վարելա-հող, 23 դես. այգի, 27 դ. 1200 ք. ս. անտառ, 361 դ. 1350 ք. ս. արօտատեղի:

Այս գիւղը նշանաւոր է նաև կաւագործութեամբ. այստեղ կայ 60 բրդի գործարան, և 30 բրդի փուռ: Ամբողջ շրջակայքին և դեռ հեռուն սա է կաւէ ամաններ մատակարարում:

Արքաստապատ ամրոցի հիւսիսային կողմում կիսաւեր կանգնած է Ս. Վարդանի վանք, որի մասին աւանդաբար պատ-մւում է, թէ Ս. Վարդանի անունն է նուիրուած, որովհետև Աւարայրի ճակատամարտից յետոյ ս. Վարդանի և նրա ընկեր նահատակների մարմինները բերել են այստեղ ամփոփելու և մինչև որ աստղաքան (պատանքել) են, Մակուի մեծամեծները եկել են և բռնութեամբ տարել իրանց գիւղը: Եւ որովհետև «աստ պա-տեցաւ» այդ նահատակների մարմինները, ուստի և այստեղը կո-չուել է Աստապատ:

Ս. Վարդանի վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի պա-թից: Եկեղեցու երկարութիւնն է 28 արշին, լայնութիւնը 20 ար-շին և բարձրութիւնը մօտ 35 արշին: Շինուած է մի սափէն բարձրութեամբ կարմիր քարերով, իսկ մնացած մասը թրծած աղիւսներով: Քառանկիւնի չորս սիւների վրայ բոլորում են ա-րաքական կամարներ, որոնց անկիւններում նկարուած են չորս աւետարանիչները: Կամարների վրայ յանկում է մի մանեակ, որ կրում է մի գմբէթ, 12 պատուհաններով զարդարուած: Եկե-ղեցու մէջ կայ չորս նեղ և երկար պատուհաններ և երեք դուռն: Սեղանը զարդարուած է երկու շաքք արաքական կամարակապ պտրհաններով ¹⁾: Եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային պատերի

¹⁾ Պտրհան կոչւում է պատի մէջ թողնուած պտտուհանա-նման խորշը:

մէջ ևս կան նոյնպիսի պտրհաններ: Ունի երկու կրկնայարկ խորաններ: Արևմտեան մասը, որ կանանց դասն է համարում, թաղակալ է և երկյարկանի: Ներքուստ ամբողջովին սպիտակացրած է և պատերին կան իւղանկար պատկերներ: Երեք դռնից նշանաւոր է արևմտեանը, որ բացւում է գաւթի մէջ:—Ուորապըտոյտ և կամարակալ երկու սիւների շուրջը ձգւում է շղթայածն մի քանդակ, որ ներփակում է մի գեղեցկաքանդակ մարմարանեայ խաչ, ներքեում մի բարձրաքանդակ՝ Աստուածածինը՝ Յիսուս գրկին, առջևում մինը՝ ծնրադիր, թերևս եկեղեցու շինողը: Հրեշտակներ, մի մի թագ բռնած Տիրամօր և ծնրադիր մարդու գլխների վերև: Այս քանդակի երկու կողմը կան մի մի մարմարանեայ խաչ քար, խնչպէս և մի մի փոքրիկներ սրանցից փոքր ինչ ներքև:

Գաւթի շինուած է սրբատաշ քարից. այժմ կանգուն են չորս սիւները և սրանց վրայ բոլորող ումանական կամարները, կրելով կիսաւեր ձեղունը: Կիսակործան պատերի մէջ բացւում են նեղ և երկար պատուհաններ, և երեք դուռն, որոնցից արևմտեանը նոյնպէս քանդակներով և երեք խաչով զարդարւած է:

Եկեղեցու և գաւթի վրայ կան հեռեւեալ արձանագրութիւններ:

Եկեղեցու արևմտեան դռան վերայ.

Ի թուականիս Հայոց ՌՃԴ ¹⁾ կանգնեցաւ սուրբ դուռնս այս հրաշագոյն յօրինմամբ, որ յանուն սուրբ Վարդան Զօրավարին ի վաշելութիւն աստուածապան գիւղ Բաղաբիս Աստապատու գոր ես կազմել յօջայ Սափսին ի հալալ քնչից ի փրկութիւն հոգո իւրոյ եւ ծնողսց իւրոց Միւրիջանին եւ Նարինին. եւ կողակցին Հոռովին, եւ որդւոցն պարուն Յովանիսին եւ Մարգարին եւ բուերն Խանուսին եւ...

Դռան վերև, աջ կողմի խաչի տակ.

Սբ. խաչս յօշկ. է Յովանիսին եւ ծնղցն ... Հոռովին. եւ իւր կողակցին քվին ՌՃ. եւ Ե.

Սրա ներքևի խաչի տակ. եւ միւս որդւոցն Հայրապետն Պղոսն եւ ծնղցն Գահճորին Ոհանեսին.

Ձախակողմեան խաչի տակ.

Սբ. խաչս յօշկ է Խամբակուն եւ ծնողացն Թողաքին եւ Մամախարունին, որդւոցն Ասովին, Բաղասանին, մանավանդ յօշկ է Ամբգաղէ որդի Հայրապետին եւ որդուն Դաւթին:

Սոյն խաչի մօտ ևս կայ մի ուրիշ փոքր խաչքար, որի տակ գրուած է.

¹⁾ ՌՃԴ=1655 թ. Գրիստ.

Սբ. խաչս յեսկ է դ(ա)րբին Գրիգորին, կողակցին Մարիամին, որոցն Անդրեասին, Ով. Գեսին քվ. Ռձե...

Մրանից ներքևի ձախ խաչի տակ.

Սբ. խաչս յեսկ է մեյի՛ք Աձսրին կղկցին Աւղրա եւ որոցն Թաքոսին, Նիկողայոսին դուստր Նահագիւլին եւ ծնողացն պապին, Սանդուխտին քւին Ռձ եւ Ե:

Մի քիչ ներքև.

Յս. Գս. Սբ. խաչս յեսկ է երեսփոխ(ա)ն բշխիմ. ծնողացն Ամիր խջն Գալուստին եւ կողակցին: Դասեր Յոխիսին Մարգարի... քվին Ռձե:

Եկեղեցու մէջ, սեղանի վերև, խաչի տակ.

Սուրբ խաչս բարեխօս է Ագլնց Պետրոսին եւ ծնողացն Կիրակոսին, Խաբունդանին եւ կողակցոյն Նունուսին, եւ դասերցն Շնորհ-Ֆորին Լգեթարին, Հերիմագին, քվին Ռձ եւ Է:

Աւազանի վրայ՝

Յիշատակ է սուրբ Ուազ Ըս Բաբունենց Ասուածասրին եւ Վեյուսենց Կարապետին որդի Աւետիքին քվին ՌձԼ.

Ձախ կողմի առաջին սեան վրայ.

Առաւելեան սն Յովսէփայ մեծի Բաբունապետի սուրբ խաչս բրեխօս լիցի այսմ եկեղեցոյս վերկցու Մարտիրոս վարդապետին, որ բզում երկամի՛ք յաւարս հասոյց յիւեցե՛ք եւ Աձ ողորմի առցե-իւրն եւ ծնողն տր Ներսէսին եւ Մարթային. ՌձԾ. քվին 1):

Յետին կողմի աջ սնի վրայ:

Սբ. խաչս յեսկ է Անտոնի եկղցոյս վրկցուի եւ ծնողն Մարջանի Աննայի. ՌձԾԲ քվին.

Կանանց դասի թաղակապ կամարի վրայ.

Աբրհ ոսի որդի Աղբալէն, Աձ ողորմի ասեք. ՌձեԸ քվին.

Գաւթի արևմտեան դրան խաչքարի վրայ.

Սբ. խաչս բրեխօս է Հոռումին եւ ծնողացն Խուբլուրին. Բոյրս Մարիամին որդի Յովհաննէսին, քվակս Գին Ռձե:

Մի ուրիշի վրայ, նոյն տեղը:

Սբ. խաչս բրեխօս է վարդխաթունին եւ կողակցին Սահակին որոցն Աձասրին Զաքարին, քվակ Գին Ռձ. եւ Ե.

Աբրաամապատ ամրոցից դուրս, հազիւ 5 1/2 վերստ հեռու, դէպի արևելահարաւ մնում են նախկին Ս. Յովն. Գնես կուսաստանի հիմնապատերը, որովհետև Աբրաւ-Միրզան քանդել է տուել և քարերը իւր բերդի շինութեան վրայ գործածել: Այս մասին աւանդաբար պատմում են, թէ Աբրաւ-Միրզան կամեցել է Կարմիր-

1) ՌձԾ=1701 թ. Գրիստ.

վանքը քանդել տալ և քարերը բերդի շինութեան համար գործածել, սակայն այս վանքի վանահայր Խաչատուր վարդապետը վիզը մի սուր ձգած գնացիկ չորքել է Աբբաս-Միրզի առաջ և ասել: Վերև Աստուած, ներքև դու, կամ վերցրու այս սուրը և կտրիր վիզս, և կամ մի քանդիր վանքս: Թագաժառանգը խղճում է, և հրամայում է թողնել Կարմիր Վանքը և Ս. Յովհաննէսը քանդել: Սակայն ոչ մի պարսիկ յանձն չի առնում առաջինը քանդելու Աստուած այդ տունը. միայն յետոյ մի ասորի բարձրանում է գլմբէթի վրայ և վայր դնում խաչը: Խաչատուր վարդապետը վրայ է հասնում և լալով հանում է խաչի միջից ս. Արիստակէսի աջը և տանում Կարմիր վանք: Աբբաս-Միրզան իմանալով ասորու արարքը, և նրա ակնկալութիւնը մի մեծ նուէր ստանալու, կանչում է նրան իւր մօտ և յանդիմանելով նրան, թէ երբ ոչ մի մահմէդական չհամարձակուեց ձեռք տալ այդ վանքին, ինչպէս նա լինելով քրիստոնեայ, համարձակուեց քանդել նրան, երևի նրա համար ոչ մի սրբութիւն չկայ, հրամայում է գնդակահար անել: Բայց և այնպէս՝ շարունակում է քանդել վանքը և քարերը տանել ամրոցի վրայ գործածելու:

Ինչպէս երևում է կոփածոյ քարերից, վանքը բաւական գեղեցիկ է եղել, և ունեցել է դաւիթ և պարիսպ: Այժմ այդ եկեղեցու տեղը մի հասարակ մատուռ է կանգնեցրած, մօտն էլ մի սենեակ պահապանի համար: Եկեղեցու մօտ կայ մի աւաղան, ուր տենդոդները լողանում են բժշկուելու յուսով: Սրա մօտ կայ մի ջրաղաց, մի քիչ հեռուն ընկած է նախկին ձիթահանքի ահադին բարը:

Եկեղեցու դռան առաջ մի մարմարոնեայ գերեզմանաքար կայ հետեւալ տապանագրով.

ՌՃՀ 1)

Այս է տապան տրճան յայտնի.
 Խոջայ Վարդանայ բարեպաշտի.
 Որ է ազգէն կուսումնեանցի.
 Խոստմամբ սորա Գուլիքս շինի,
 Որ է եղբայր պարոն Արզմանեանի.
 Եւ են որդիք մնասի Պողոսի.
 Աստ սէր հանգեաւ յոյն բարի.
 Որք հ. Ըղիպէք տուք ողորմիս,
 Աստուած զձեզ ողորմեսցի:

Սրա մօտ կայ նաև երկու հասարակ գերեզմանաքար, եղծուած տապանագրով:

¹⁾ ՌՃՀ=1721 թ.

Ս. Յովհաննիսի կուսաստանից հազիւ երեք վերստ դէպի հարաւ, Արաքսի անմիջապէս ձախ ափին, մօտ 60 մետր բարձրութեան մի քարաբլրի գագաթին բարձրանում է Ս. Ստեփանոսի վանքը, որ այլապէս կոչւում է Քարաճակի կամ Կարմիր վանք, երբեմն էլ Ենդրակասար ս. Ստեփանոս: Քարատակի է կոչւում, որովհետեւ տակը ամբողջովին քար է, Կարմիր է կոչւում, որովհետեւ նախ կարմիր քարով ու աղիւսով է շինուած և երկրորդ՝ աւանդութիւնն ասում է, թէ Աւարայրի ճակատամարտից վիրաւորներին բերել են այստեղ և նրանց արիւնով կարմիր է ներկուել վանքի գաւիթն ու սանդուղքները: Խնդրակատար մակդիրն էլ ստացել է նա, որովհետեւ ժողովրդական հաւատը մեծ զօրութիւն է վերաբրում նրան, ամեն խնդիր կատարում է նա: Մի չորրորդ անուն ևս ունի վանքը, որ սակայն, քիչ է գործածւում՝ Աստապատայ վանք, Աստապատ գիւղի մօտ գտնուելու պատճառով: Թուրքերը և ռուսները նրան կոչում են Կըզըլ-վանք և այդ անունով է յայտնի նաև սրա անմիջապէս մօտը 40 տարի առաջ հիմնուած փոքրիկ հայաբնակ գիւղը:

Ս. Ստեփանոսի վանքը հաւանականօրէն հիմնուած է Զ. դարում. նա յիշոււմ է Խաչիկ Ա. կաթողիկոսի կոնդակի մէջ 976 թուին, և այդ թուականը կրող մի խաչքար էլ կայ եկեղեցու դրան աջ կողմի:

Շառ-Աբբասի աւերածութիւններից յետոյ Պաղոս վարդապետը, Թումայ եպիսկոպոս առաջնորդը և Աստապատի քահանաներն ու ժողովուրդը նորոգել են պարիսպը, ինչպէս երևում է սլաքսպի վրայի արձանագրութիւնից:

Մի առ ժամանակ յետոյ, ինչպէս վկայում է Զաքարիա Վարդապատցին, «Ծերունի մաքուր աղանին կուսութեամբ պերճացեալն և հոգեով բարգաւաճեալն Յակոբ վարդապետ Աստապատեցի... զվանքն Աստապատու, որ ի վերայ Երասխայ կայ ի կատարս քարանձախն, շինեալ պայծառացոյց զբովանդակն, զպարիսպն և զեկեղեցին և զամենայն զորս ի նմա կան շինուածք»: *)

Ինքը, Յակոբ վարդապետը ամփոփուած է այս վանքի մէջ, հարաւային դասի մօտ. և ունի տապանագիր 1673 թուականով:

1697 թուին էլ Յովսէփ անունով մի վարդապետ վանքի արեւմտեան կողմում շինել է տուել բաւականաչափ բնակարաններ, և ինքը թաղուած է զանգակատանը 1706 թուին:

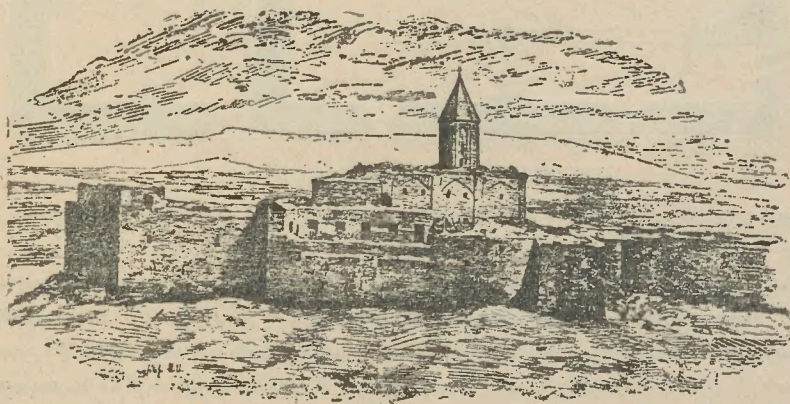
Ժ.ժ. դարի սկզբին Աբբաս-Միրզան քանդել է տուել պարսպի մի մասը՝ քարերը Աբբասապատի վրայ գործածելու համար:

*) Յիշ. Սիսական. հր. 507:

Ժողովրդական աւանդութիւնը յիշում է մի Բարսեղ անուանով կաղ վարդապետի, որ գիւղից գիւղ ընկած ժողովարարութիւն է արել, որպէսզի այս վանքը վերանորոգէ: Շահը կանչել է սրան իւր մօտ և յանդիմանել, թէ ինչի՞ է նեղում ժողովրդին, ժողովարարութիւն անելով:

Սկզբում սրա լեզուն կապ է ընկել, բայց յետոյ սիրտ է առել և ասել. «Ես կամենում եմ Աստծու տուն շինել, քո կեանքիդ համար արեւշատութիւն և տէրութեանդ յարատեւութիւն խնդրելու համար»: Պատասխանը դիւր է եկել շահին և սա հրամայել է 300 թուման նուէր և Կարմիր վանքը վերանորոգելու հրաման տալ նրան: Նա էլ եկել վերանորոգել է այս վանքը:

1736 թուին Աբրահամ կաթողիկոսը տեսնելով տեղի վանելութիւնը և միևնոյն ժամանակ ամայանալը՝ հառաչում է. «Ի՞նչ յանապատն օրհնեալ գիւղաքաղաքն և ի վանքն Աստուպատու, գեղեցկաշէն և պատուական: Աւանդ ժամանակիս նեղութեան և նուազութեան ազգիս իմոյ Արամեան. զի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զաննման վանորայս և զսուրբ ուխտսն, վասն ոչ գոլոյ թեմ և վիճակ. և թէպէտ գոն՝ բայց աճայի անշէն և անմարդաբնակ»... ¹⁾

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Ք Ը

1831 թուին Նիկողայոս վարդապետը նորոգել է տուել եկեղեցու հիմնապատերը, որ ուրիշ շէնքերի հետ բաւական ֆլաուել է 1840 թուի երկրաշարժից:

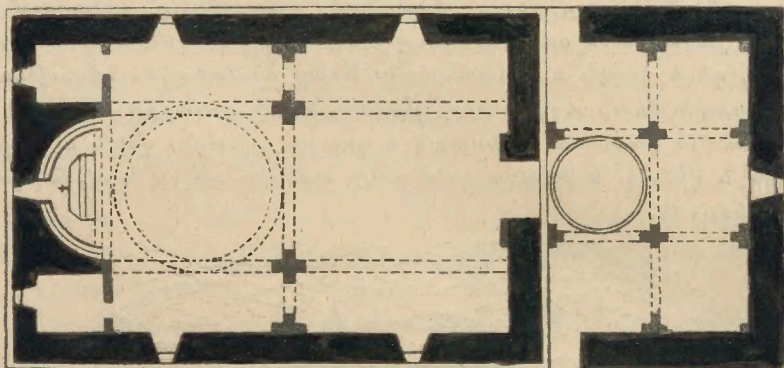
Այժմ վանքը պահպանում է մի վանահայր վարդապետ, որ վանքի սենեակները երկաթուղու վիժը անցկացնող կապալաուելն

¹⁾ Սիսական եր. 513.

տուել է օգտուելու այն պայմանով, որ նա վերանորոգէ եկեղեցու մի քանի խախտուած մասերը:

Վանքն այժմ կարող է վերանորոգուել և մասամբ ծաղկել, որովհետև նրա մօտն է գտնուում երկաթուղու մի կայարան:

Կարմիր վանքը շինուած է կարմիր, տաշած քարից մինչև մի սաժէն բարձրութեան, չհաշուած հիմքը, և թրծած աղիւսից՝ քնացած մասը և գմբէթը: Վանքը բաղկացած է եկեղեցուց և գաւթից: Եկեղեցու երկարութիւնն է 24 արշին, լայնութիւնը 19 արշին և բարձրութիւնը՝ մօտ 21 արշին: Եկեղեցին արտաքուստ շատ պարզ է, երեքական արաբական կամարներ իւրաքանչիւր պատի վրայ և երկու բարձրաքանդակ հարաւային պատի մէջ, որ ներկայացնում են Քրիստոսի մկրտութիւնը՝ կազմում են ամբողջ

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԻ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

զարդարանքը: Ներքուստ համեմատաբար շատ աւելի գեղեցիկ է, մանաւանդ, որ ամբողջովին ծածկուած է իւղանկար պատկերներով: Երկու ամբողջական և վեց որմնասիւների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի բաւական բարձր (8 արշին) գմբէթ: Հինգ քառանկիւնի պատուհան, իւրաքանչիւրը 1 արշին բարձրութեան և 10 վ. լայնութեան աղօտ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ: Ութ փոքրիկ պատուհաններ էլ բացուում են գմբէթի ներքին մասում, և սրանց միջև կան հետեւեալ սրբերի պատկերները՝ իրենց մակագրութեամբ. Սեղբեստրոս հայրապետ, Թէոդոս թագաւոր (գալիստոն ձեռին), Ս. Ներսէս, Արգար թագաւոր (դաստառակը ձեռին), Ս. Սահակ Պարթև, Տրդատիոս թագաւոր, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և Կոստանդիանոս թագաւոր: Սրանցից ներքև, կամարների անկիւններում էլ նշկարուած են չորս աւետարանիչների պատկերները. Տպաւորուծ թիւնը թուլացնում են ներքևում, պատերի մէջ բացուած պարս-

կական տգեղ պտրհանները: Սեղանը ևս դարդարուած է Տիրա-
մօր պատկերով, Յիսուսը գրկին: Ոչ մի պատկերի տակ չէ նշա-
նակուած նկարողի անունը, կայ միայն նկարելու թուականը՝
1859-1860. բոլորն էլ միջակ բաներ են և գեղարուեստական
առանձին արժէք չունին: Եկեղեցին ունի նաև երկու խորան և մի
գաղտնի պահարան՝ եկեղեցու տակ, ուր կարելի է իջնել մի դը-
նովի սանդուղի միջոցով: Նրա խորութիւնն է $3\frac{1}{2}$ արշին, եր-
կարութիւնը 3 արշ. և լայնութիւնը $3\frac{1}{2}$ արշին: Այդ տեղ էին
պահուում վանքի սրբութիւններն ու գանձերը՝ մահմեդականների
յարձակումների ժամանակ:

Եկեղեցին ունի միայն մի դուռն, արեւմտեան կողմը, որ բաց-
ւում է գաւթի կամ զանգակատան մէջ: Սրա երկարութիւնն է
14 արշին 12 վ. լայնութիւնը 9 արշին 12 վ.: Շինուած է տա-
շած քարից և թրծած աղիւսից: Երկու ամբողջական և վեց որժ-
նասիւններ այստեղ ևս կրելիս են եղել մի փոքրիկ գմբէթ, որ
1840 թ. երկրաշարժից քանդուել է: Մի կերպ կախուած են եր-
կու զանգակներ: Գաւթի մէջ կան վեց տապանաքարեր, որոնցից
միայն մինի վրայ ֆնացել է տապանագիրը կրող մարմարոնեայ
քարը, որ ցոյց է տալիս, որ այդտեղ թաղուած է Յովսէփ ար-
քեպիսկոպոսը (1666 թուին): Գաւթի հարաւային դրան ճակատին
կայ մի բարձրաքանդակ, որ ներկայացնում է այս վանքը, ներ-
քևում մի հոգևորական, (երեի Յովսէփ եպիսկոպոսը, որ նորոգել
է այս վանքը) ձեռին բուրվառ:

Գաւթի գմբէթի քարերի մէջ եղել են երկու առիւծանման
արձաններ, որոնք մի առժամանակ դրուած էին դարպասի առջև,
սակայն վերջերս Նախիջևանի-խանը տարել է և իւր տան դար-
պասի առջև կանգնեցրել:

Եկեղեցու շուրջը կան բաւականաչափ մի և երկյարկանի
սենեակներ, ընդարձակ գոմ, շտեմարան, խոհանոց և այլն:

Վանքը շրջապատուած է քառանկիւնի հաստ, բարձր և չորս
աշտարակներով ամրացած պարսպով, շինուած տաշած քարից:
Արևելեան կողմում կան երեք դարպասներ, որոնցից ամենամեծի
վերև, մի տաշած քարի վրայ դուրս է փորուած մի արծիւ՝ ճան-
կերի մէջ մի գառ, երկու կողմը մի մի խաչքար:

Կարմիր վանքում կան հետեւեալ սրբութիւնները,

1. Աջ սրբոյն Ստեփսնոսի Գախավկայի. արծաթէ, որից
կախուած է մի խաչ:

2. Աջ սրբոյն Արիսակեսի, արծաթէ, ոսկեզօծ, որից կա-
խուած է նոյնպէս ակներով զարդարուած մի խաչ:

Վանքը ունի 750 գետեաւորին հոգ և մի պարտէզ (1200 ք. ս.)

Արձանագրութիւնները

Պարսպի վրայ.

Ի ժամանակս պարսից արքային շահ Աբբասի Պաղոս վարդապետս, Թումայ եպիսկոպոս առաջնորդս, եւ մեք աւսապատեցիք ինչ եւ ժողովոյն նորոգեցինք զպարսպս զայս եւ ընկերօք իմ շինեցինք զպարսպս ի հիւանց կամաւ ամենակալին Ասուծոյ...

Մի գերեզմանաքարի վրայ, 1660 թուին.

Այս է տապան Զաւարիա վարդապետին. քվ. ՌՃԹ.

Զանգակատան հարաւային կողմի մարմարինապատ գերեզմանաքարի տապանագիրը, 1666 թուից: Քանդակուած է եպիսկոպոսական գաւազան, վերեւում երկգլխանի օձ:

Յայսմ տապանի կայ պահեստի

Յովսէփ քաջ եպիսկոպոսն արհի.

Որ է տեղեւ Աւսապատցի.

Նորոգող բազմաւիտաւ այսմ ուխտի,

Առեկերսն Յակոբայ մեծի,

Որ կայ ի դուռն խորանի,

Առ Տէր հանգեաւ ՌՃԾԽ.-ի

Յաւուր սրբոյ մեծի Զատկի:

Եկեղեցու մէջ, հարաւային կողմի գերեզմանի տապանագիրը 1673 թուից.

Այս է տապան դամբարանի,

Տեառն Յակոբայ վարդապետի.

Այս բաբունոյս մերոյ վեհի

Էին ազինք արք երեքի,

Ասուածատուր եւ Պալոն եւ Թեղոն

Որդի սոցին ծախիւք վեհս կազմի

Եւ կապարիչեն կլ շիրմի քվ. ՌՃԻԲ

Գերեզմանաքարի կողքերին էլ գրուած է.

Պալոնի հայր Հայրապետ Թեղոնի որդի Նուրիջան Ասուածատուրի որդի Ավա:

Պարսպի դռան վերեւ, արծուի մօտի խաչի տակ, 1707 թուին.

Մք խաչս բարեխօս է եւ յիշատակ է պարսպս վերակացու Յովհաննէս վարդապետին եւ ծնող սցն Մալխասին եւ Ղզեքարին եւ Բվերն Շահփարվարին. քվին ՌՃԾԶ-ին:

Կարմիր-վանքի մօտը կայ մի փոքրիկ գիւղ միւկնոյն անուանով ($63^{\circ} 4' 3'' - 39^{\circ} 5' 14''$) որ բռնուած է 4 դէս. 1350 թ. ս. տարածութիւն: Բնակիչները հայեր են, Դարաշամբից, 24 տուն, 85

ար. 75 իգ. միասին 160 հոգի: Ունին 137 դ. 870 ք. ս. վարելահող, 2000 ք. ս. այգի, 495 դ. 2285 ք. ս. արօտատեղի:

Կարմիր-վանքից հազիւ հինգ վերստ դէպի հարաւ, անմիջապէս Արաքսի ափին, այնտեղ, ուր այժմ գտնուում է Նեհրաժ պահակատունը, մնում են նախկին Խրամ փառաբեր հետքերը՝ մի եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի գերեզման:

Ապացոյց, որ այդ տեղ է եղել Խրամ քաղաքը՝ կարող է ծառայել նախ այն, որ Թովմա Արծրունին որոշակի մատնացոյց է անում, ասելով. «Որ է ի ներքոյ Աստապատայ վանացն, յեղր Երասխայ», *) և երկրորդ՝ դրա այժմեան անուն Նիհրամը՝ արաբերէն խրամ է նշանակում:

Այս քաղաքին վերաբերեալ պատմական անցքերից ամենանշանաւորը այն է, որ արաբացիները 643—44 թուին առան նըրան, տղամարդկանց սպանեցին, իսկ կանանց և երեխաներին գերի վարեցին: **) Այս աւերածութիւնից զրեթէ կէս դար յետոյ (688 թուին) այս քաղաքը կրկին ենթարկուեց արաբացիների աւերածութեան: Սակայն աւելի ողետալի եղաւ նրա վիճակը, երբ 705 թ. արաբացոց Կաշմ ոստիկանը հաւաքեց 400 հոգի հայ աւագանիներ Խրամի եկեղեցին հաւատարմութեան երդումն առնելու և երդմնազանցութեամբ փակեց նրանց եկեղեցու մէջ և այրեց ¹⁾ բնակիչներից շատերին էլ գերեց: Սակայն այս զժոխային հարուածից յետոյ էլ քաղաքը երկու դար շարունակ պահպանեց իւր գոյութիւնը, երբ 972 թուին վերջնականապէս աւերուեց մի աւագակային մեծ խմբի յարձակմամբ²⁾:

Խրամ քաղաքի տեղը ներկայացնում է մի նեղ հովիտ, անմիջապէս Արաքսի ափին: Գետի աջ, այժմեան պարսկական, ափին անմիջապէս ձգւում են մերկ լեռներ, այնպէս որ քաղաքը այն կողմը տարածուելու բոլորովին տեղ չէ ունեցել, այլ միայն ամփոփուել է ձախ ափի վրայ, որից մօտ ^{1/2} վերստ հեռու ձգւում է Ղըզըլ-գեաղուկ փոքրիկ լեռը: Մի փոքրիկ հովիտ էլ բացւում է արևելեան կողմը, այս և Կիւրհինուր լեռների մէջ, ուր նոյնպէս նկատելի են շինութեան հետքեր, բայց ոչ այնպէս խիտ, ինչպէս Արաքսի անմիջապէս ափին: Եկեղեցին գտնուում է մի փոքրիկ հողաբլրի վրայ: Տնատեղերում գտնուում են թաղուած կարամանի, որոնք հաւանականօրէն գինի պահելու համար են յատկացրուած

*) Թովմա Արծրունի 116.

**) Ղևոնդ պատմ. եր. 18,

¹⁾ Ասողիկ. եր. 124, Թովմա Արծրունի եր. 116. Ղևոնդ Պատմ. եր. 33.

²⁾ Չամչեան Հայոց պտմ. II. եր 842.

եղել: Գիրեզմանաքարեր տապանագրերով և առանց նրանց՝ ոչ մի հատ չեն նկատուած:

Խրամ քաղաքից 2 վերստ հեռու, Արաքսի աջ ափին գտնուում է Կառաշամբ փոքրիկ գիւղը և նրա մօտ՝ Մաղարդայ հոչակաւոր վանքը, երկուսն էլ պարսից պետութեան սահմանում:

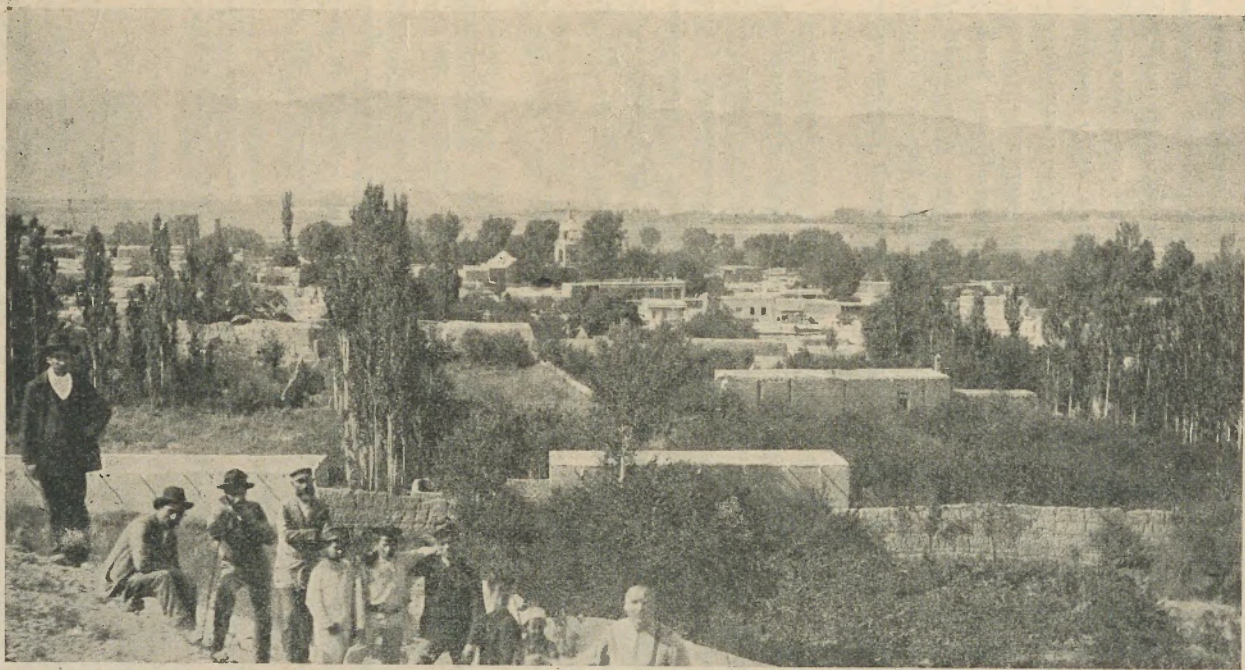
Նախիջևանից դէպի հիւսիս գտնուող գիւղերը

Նախիջևանից դէպի արեւմտահիւսիս գտնուում է Բաղաշխան գիւղը ($63^{\circ}6'17''$ — $39^{\circ}12'54''$), որ բռնում է 2 դես. 1604 ք. ս. տարածութիւն և իւր մօտ ունի 2 դ. 880 ք. ս. տարածութեան անտառ: Գիւղում ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ. բնակիչները շիա թուրքեր են, 28 տուն, 137 ար. 83 իգ. իմիասին 220 հոգի: Ունին 140 դ. 1298 ք. ս. վարելահող և միայն 2110 ք. սաժէն արօտատեղի:

Բաղաշխանից $1\frac{1}{2}$ վերստ դէպի հիւսիս, իսկ Նախիջևանից 12 վերստ դէպի հիւսիս-արեւելք գտնուում է այգիներով շրջապատուած և պարտէզներով հովանաւորուած Նարմալ գիւղը, ($63^{\circ}6'42''$ — $39^{\circ}13'54''$) որ բռնում է 14 դ. 2234 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղի անունը տեղացիների սրախօսութեամբ յառաջացել է Նարմ-ջան, կէս մարդ խօսքից, որպէս թէ քաղաքին մօտիկ գտնուելով միշտ կեղեքուել են Նախիջևանի խաներից:

Գիւղը շատ լաւ տպաւորութիւն է գործում: Թէպէտ ոչ բոլորը, սակայն կան բաւականաչափ գեղեցիկ, և նոյն իսկ երկյարկանի, եւրոպական ձևով կահաւորուած բնակարաններ, մի քանի լայն փողոցներ, ուռենիներով զարդարուած. բաւական գեղեցիկ եկեղեցի գմբէթով, որ շինուած է 1860 թուին: Սակայն պարսկական ազդեցութիւնը դեռ ևս չէ անհետացել, ցեխէ պարիսպները ձգւում են ծուռն ու մուռ փողոցների երկու կողմում, պաշտպանելով իրենց յետևում շինուած հասարակ տները: Գիւղը գուրկ է աղբիւրներից, բայց ունի բաւականաչափ ջրհորներ, որոնց ջուրը կարելի է խմելու համար էլ գործածել:

Մի մեծ արիւ Նախիջևանի գետից սրանց համար ջուր է բերում, սակայն յաճախակի պատահող հեղեղները շուտ շուտ փչացնում են և մեծ ֆնասներ պատճառում գիւղացիներին, իսկ Նախիջևան-գետը բարձրացած միջոցին քաղաքի հետ յարաբերութիւնը կամ կտրւում և կամ շատ վտանգաւոր է դառնում, որովհետև կամուրջներ չկան: Գիւղի հողերի մի մասը իրենց գիւղացիների սեփականութիւնն է դարձել, մի մասը դեռ պատկանում է Զիլֆիղար-խանովին. մի մասն էլ արքունական է: Գիւղի բը-

ԵԱՐՄՁԱ ԳԻՒՂ

նակիչները կազմում են բնիկները և գաղթականներ: Բնիկները պարսկահայոց գաղթականութեան միջոցին 8 տուն են եղել, իսկ այժմ դարձել են 40 տուն, սրանք առանձնացած են հարաւային թաղում և պահել են թէ իրենց բարբառը և թէ սովորութիւնները: Գաղթականներն երեք խմբի են բաժանուած, Սաւրեցիներ, Խոսրովեցիներ և Խոյեցիներ: Ո՛չ բնիկները և ո՛չ էլ գաղթականները միմեանց հետ չեն ձուլուել և այժմ էլ նկատուած են որպէս առանձին միութիւններ. այսպէս՝ թէ գիւղապատկան հողը, թէ ջուրը և թէ հարկը գիւղացիների վրայ բաժանելիս՝ նախ չորս հաւասար մաս անելով, յանձնում են այս չորս «թայֆաներին», չնայելով, որ սրանք հաւասարաչափ տներից կամ անձերից չեն բաղկացած: Յետոյ արդէն իւրաքանչիւր թայֆան ինքնուրոյնօրէն բաժանում է իւր անդամների մէջ:

Գրեթէ բոլորն էլ պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, գինեգործութեամբ, բամբակի մշակութեամբ և շերամապահութեամբ: Սաւրեցիներից շատերն էլ զանազան քաղաքներում առևտուր են անում, մանաւանդ պատրաստի հանդերձեղէնի: Առաջները մշակում էին նաև ծխախոտ և պատրաստում էին քթախոտ, որ այս կողմերում ամենալաւն էր համարւում:

Ունին 715 դ. 2081 ք. ս. վարելահող, 100 դ. 115 ք. ս. այգիներ, 68 դ. 1080 ք. ս. արօտատեղի:

Բնակիչները 176 տուն են. 623 մօր. 602 իգ. իմիասին 1225 հոգի:

Նարմշայից դէպի հիւսիս գտնւում է 'Աուլի-բէկ-ղիզա (6307'2"—39015'19") և 'Քեարիւմ-բէկ-ղիզա (6307'7"—39015'33") փոքրիկ, հայաբնակ գիւղերը, որոնք իրենց անուններն ստացել են գիւղատէր 'Աուլի-բէկ և 'Քեարիւմ-բէկ եղբայրներից: Առաջին մէջ կայ մի նորակառոյց եկեղեցի և միդասեան պետական դպրոց. բնակիչները Սալմաստի Մահլաւ գիւղից են. ընդամէնը 66 տուն, 191 ար, 183 իգ. իմիասին 374 հոգի:

Երկրորդ գիւղը, որ միայն 1 դ. 1000 ք. ս. տարածութիւն է բռնում, յիշատակութեան արժանի բան չունի, բնակիչները 31 տուն են, 51 ար. 50 իգ. իմիասին 104 հոգի:

Առաջին գիւղը ունի 113 դ. 600 ք. ս. վարելահող և 236 դ. 600 ք. ս. արօտատեղի, իսկ երկրորդը՝ 67 դ. 550 ք. սաժէն վարելահող, 13 դ. 1700 ք. ս. այգի և 1 դես. արօտատեղի:

'Քեարիւմբէկ-գիզայից դէպի հիւսիս, հազիւ երկու վերստ հեռու մի բլրակի շուրջ տարածւում է Քիւլ-քափա գիւղը (6307'4"—39016'43"): Բլուրը, որ ներկայացնում է եօթը յարկանի մի գերեզ-

մանատուն *) և մեծ մասամբ մարդկանց աճիւնից է բաղկացած՝ կոչուում է Քիւլ-թափա, այսինքն Մոխրա-գագաթ, և իւր անունն էլ տուել է գիւղին: Այս բլրի գագաթին մի ժամանակ մի փոքրիկ ամրոց ևս շինուած է եղել, իսկ այժմ բարձրանում է մի հասարակ մատուռ, որ շինել են պարսկահայ գաղթականները, կարծելով, որ այս գիւղում պահուած ո. Հռիփսիմէի մասունքը այս բլրի մէջ ծածկուած պիտի լինի: Սակայն յետոյ այդ մասունքը գտել են բլրից փոքր ինչ հարաւ-արեւելք, դաշտում կանգնած մի կիսաւեր մատրան մէջ, քարէ սարկոֆաժի մէջ ամփոփուած: Մասամբ վերանորոգել են այդ հին, հասարակ մատուռը, մասունքը ամփոփել են մի արծաթեայ աջի մէջ և դրել իրենց նորաշէն եկեղեցու մէջ, սարկոֆաժն էլ պահել նոյն եկեղեցու խորանում:

Բնակիչները հայ գաղթականներ են Սալմաստի Փայաջուկ գիւղից: Պարապմունքը միևնոյնն է, միայն սրանք բամբակ չեն մշակում, որովհետեւ բաւականաչափ ջուր չունեն: Ընդամէնը՝ 126 տուն են. 191 ար. 183 իգ. իմիասին՝ 374 հոգի:

Քիւլ-թափայից փոքր ինչ հիւսիս ընկած է Մամաւրգալ դիզաւ փոքրիկ, աննշան գիւղը 58 տուն, 119 ար. 94 իգ. իմիասին՝ 213 հոգի բնակչով, որից 39 տունը, 40 ար. 33 իգ. իմիասին՝ 73 հոգի, հայեր են և 19 տունը, 79 ար. 61 իգ. իմիասին 140 հոգի թուրքեր:

Սրանից էլ փոքր ինչ հիւսիս գտնւում է Ալագեագ Մագրան (6307'22"—39018'36") որ տեղաւորուած է մի դաշտի վրայ, որի հիւսիս-արեւելեան կողմում բարձրանում է Սարի-գաղ լեռը, իւր առջև՝ ունենալով երկու շարք բլուրների, որոնցից հիւսիսայինը կոչուում է Ղուլլի-գաղ (հորի-սար), որովհետեւ սրա գագաթին կայ 2 հոր 20 սաժէն խորութեամբ և մօտ մի արշին տրամագծով: Հարաւային շարքի բլուրներն էլ Միս-սար (պղնձի-սար) անունն են կրում, որովհետեւ պղնձագոյն են, այստեղ գտնւում է հասարակ մարմարիոն:

Գիւղը բռնում է 7 դ. 1200 ք. ս. տարածութիւն, ջրառատ է, ունի երեք արիւ և մի աղբիւր: Բոլոր հողը արքունական է. 192 դ. վարելահող 39 դ. 1200 ք. ս. այգի, 14 դեսևատին, 600 ք. ս. արօտաւեղի: Բնակիչները հայ գաղթականներ են Սալմաստի Սոմ-Մահլամ, Կալասար, Հաֆթվոն գիւղերից և Խոյից: Ընդամէնը՝ 98 տուն են, 298 ար. 278 իգ. իմիասին՝ 576 հոգի: Պարապմուն-

*) Տես «Նախապատմական շրջան».

քը նոյնն է. այստեղ համեմատաբար բամբակի մշակութիւնը աւելի յառաջացած է, որովհետեւ ջուր շատ ունին:

Ալագեազ-Մազրից հազիւ 3 վերստ դէպի հիւսիս գտնւում է Խալխալ հայաբնակ գիւղը. ($63^{\circ}7'17''$ — $39^{\circ}20'15''$), որ բռնում է 2 դես. 2110 ք. ս. տարածութիւն: Այս գիւղն ունի 128 դ. 190 ք. ս. վարելահող, 40 դ. 2060 ք. ս. այգիներ, 5 դես, 120 ք. ս. անտառներ. 9 դես. 1160 ք. ս. արօտատեղի: Բնակիչները 99 տուն են. 162 ար. 133 իգ. իմիասին 295 հոգի:

Խալխալը այս ոստիկանական շրջանի վերջին գիւղն է, որ գտնւում է Ջահրի գետակի ձախ ափին: Այստեղից անցնելով գետը պատահում ենք Նազարապատ և Դիտուվար գիւղերին, որոնք Բ. ոստիկանական շրջանի մէջ են անցկացրած, և յետոյ արդէն գալիս ենք Վերին-Ուզուն-Օբան ($63^{\circ}6'32''$ — $39^{\circ}17'30''$):

Սա բռնում է 4 դես. 1840 ք. ս. տարածութիւն, կալուածատիրական է և պատկանում է մի թուրքի. գիւղի ստորոտում կայ բարդի ծառերի անտառ 10 դ. 1064 ք. ս. տարածութեամբ: Դիւղում կայ մի աղբիւր և մօտից անցնում է Դալմա-արիւր, որի ջուրը իւրաքանչիւր 18 օրից յետոյ չորս օր գործ է ածւում այս գիւղի այգիներն (43 դ. 1064 ք. ս.) և վարելահողերը (251 դ. 1366 ք. ս.) ջրելու. ունին միայն 4 դես. 240 ք. ս. արօտատեղի: Դիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները 66 տուն են. 256 ար. 209 իգ. իմիասին 465 հոգի, որից 33 տուն, 118 ար. 107 իգ. իմիասին 225 հոգի Խոյեցի հայեր են, 27 տուն, 138 ար. 102 իգ. իմիասին 240 հոգի թուրքեր: Պարապմունքը նոյնն է: Դիւղից փոքր ինչ հիւսիս գտնւում է Ներքին կամ Աշաղա Ուզուն-Օբան, որի բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 84 տուն, 340 ար. 330 իգ. իմիասին 670 հոգի:

Ուզուն-օբա-աշաղայից փոքր ինչ հարաւ բարձրանում է Բիւլ-Թափա-բլուրը, որ գերեզմանատուն է եղել *): Սրա մօտ է Խալիլու փոքրիկ հայաբնակ գիւղը, որ բռնում է 1150 ք. սամէն տարածութիւն, 39 տուն բնակչով՝ 148 ար. 139 իգ. իմիասին՝ 287 հոգի: Ունին 73 դ. 1200 ք. ս. վարելահող, 3 դ. 1990 ք. ս. այգի, և 648 դ. 1320 ք. ս. արօտատեղի:

Ապա գալիս է Շիւմահմուս գիւղը, ($63^{\circ}5'47''$ — $39^{\circ}15'14''$) որ բռնում է 5 դ. 2230 ք. ս. տարածութիւն: Շրջապատուած բազմաթիւ այգիներով և պարտէզներով, գիւղը բաւական լաւ տպաւորութիւն է թողնում: Դիւղի ծայրին շինուած է շինական դատարանը մի քանի գեղեցիկ սենեակներից բաղկացած: Դիւղի մէջ

*) Տես «Նախապատմական շրջան».

կան բաւականաչափ գեղեցիկ, մի և երկյարկանի տներ, շրջապատուած պարտէզներով: Մի քանի լայն և կանոնաւոր փողոցներ էլ աւելացնում են գիւղի վայելչութիւնը: Միակ, պարզ եկեղեցու գաւթում հօթանասնական թւականներում բացուած է եղել ուսումնարան, որի եկամտի մի աղբիւրն էլ նոյն եկեղեցում պահուող Ս. Նշան մասունքի խաչամբողքն է կազմել: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այս գիւղը միայն չորս վերստով հեռու է գտնւում քաղաքից և վաղուց ի վեր դպրոց ունի, բնակիչները մտաւորապէս համեմատաբար աւելի բարձր են, քան միւս գիւղացիները: Բնակիչները բնիկներ և գաղթականներ են Սալմաստի գիւղերից. ընդամէնը 184 տուն են, 683 ար. 654 իգ. ի միասին 1337 հոգի: Ունին 938 դ. 920 ք. ս. վարելահող, 22 դ. 1345 ք. ս. այգի. 18 դ. 485 ք. ս. անտառ. և 1407 դ. 1575 ք. ս. արօտատեղի:

Կըվրաղի հասարակութեան գիւղերը.—Նախիջևան քաղաքից դէպի հիւսիս-արևմուտք, ընդարձակ տարածութեան վրայ ընկած են ութ թրքարնակ գիւղեր, որոնք կազմում են Կըվրաղի գիւղական հասարակութիւնը:

Սրանք են.

Ղարաբաղլար.—(62°51'32"—39°25'49"): Բնւում է 9 գետնատին 1800 ք. ս. տարածութիւն, և շրջապատուած է այգիներով: Երեւում է, որ հնումը բաւական նշանաւոր տեղ է եղել այժմ մնում են մի գիւմբազի, մի մինարէի և մի կարաւանատան աւերակները: Շոպէնը ենթադրում է, թէ կարող էր այստեղ գտնուել Տիգրան Ա. հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը, սակայն դեռ ևս ոչ մի հիմք չկայ այդ ենթադրելու:

Ժէ. դարում ձեմելլի իտալացի ճանապարհորդը այցելել է այս գիւղը, նրան Գարապա է կոչում և աւելացնում, թէ այստեղ կայ քառակուսի ձևով շինուած մի մեծ, գեղեցիկ կարաւանատուն և մօտը մի աղբիւր, որի մօտին հայերը աւանդում էին, թէ Նոյի Սեմ որդին է հասել՝ վէժը ճեղքելով: Դաւեոնիէն էլ է եղել այստեղ և նրան Կարաբաղլեր է անուանել ¹⁾:

Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են. 192 տուն, 903 ար. 887 իգ. ի միասին 1790 հոգի:

Ունին 2995 դ. 1500 ք. ս. վարելահող, 13 դ. 1200 ք. ս. այգի, 116 դ. 600 ք. ս. մարգագետին և 12062 դ. 600 ք. սափ. արօտատեղի:

Խիբն և կամ Խաննաւ և կամ Խաննախ (62°56'36"—39°24'

¹⁾ Ալիշան, Սիսական. եր 505.

2'') Մի աննշան գիւղ է, Ձնաբերդից մօտ երեք վերստ դէպի արևելահարաւ և բռնում է 7 դես. 1200 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները թուրքեր են 39 տուն. 174 ար. 146 իգ. ի միասին՝ 320 հոգի: Ունին 1090 դ. 1335 ք. ս. վարելահող, 3. դ. այգի 1495 դ. 1340 ք. ս. արօտատեղի:

Իւրչի—Գերդասար. (62°48'56"—39°24'46"). Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, 3 դես. 1800 ք. ս. տարածութեամբ և 56 տուն թուրք բնակչով, 273 ար. 217 իգ. ի միասին 490 հոգի: Ունին 462 դ. 1730 ք. ս. վարելահող, 4 դ. 1200 ք. ս. այգի, 78 դ. 1800 ք. ս. արօտատեղի:

Կըվրաղ (62°46'41"—39°24'18"). Տեղաւորուած է Շարուր-Դարալագեագի և Նախիջևանի գաւառների սահմանագլխում, բռնում է 10 դես. տարածութիւն: Ուշադրութեան արժանի ոչինչ չունի. բնակիչները թուրքեր են, 176 տուն. 819 ար. 771 իգ. ի միասին՝ 1590 հոգի: Ունին 2038 դ. 1675 ք. սաժէն վարելահող, 8 դես. 1200 ք. ս. այգի և 1362 դ. արօտատեղի:

Այստեղ է գտնուում այս հասարակութեան շինական դատարանը:

Խոկ հնումը Կոզ. (62° 50' 10"—39° 22' 37") Տարածուած է մի առուակի ափին, և բռնում է 12 դես. 1440 ք. ս. տարածութիւն: Շրջակայքում կան բաւականաչափ շինութիւնների և 2 կարաւանատան հետքեր, հիւսիսային կողմում մի փոքրիկ ամրոցի աւերակ: Այս բոլորն ապացուցանում են, որ սա հնումը բաւական նշանաւոր աւան է եղել և իւր անունը տուել է այս գաւառակին, որ մինչև այժմ էլ կրում է, թէպէտև՝ ուստական արդի բաժանմամբ՝ վերակոչուած է Կըվրաղի հասարակութիւն:

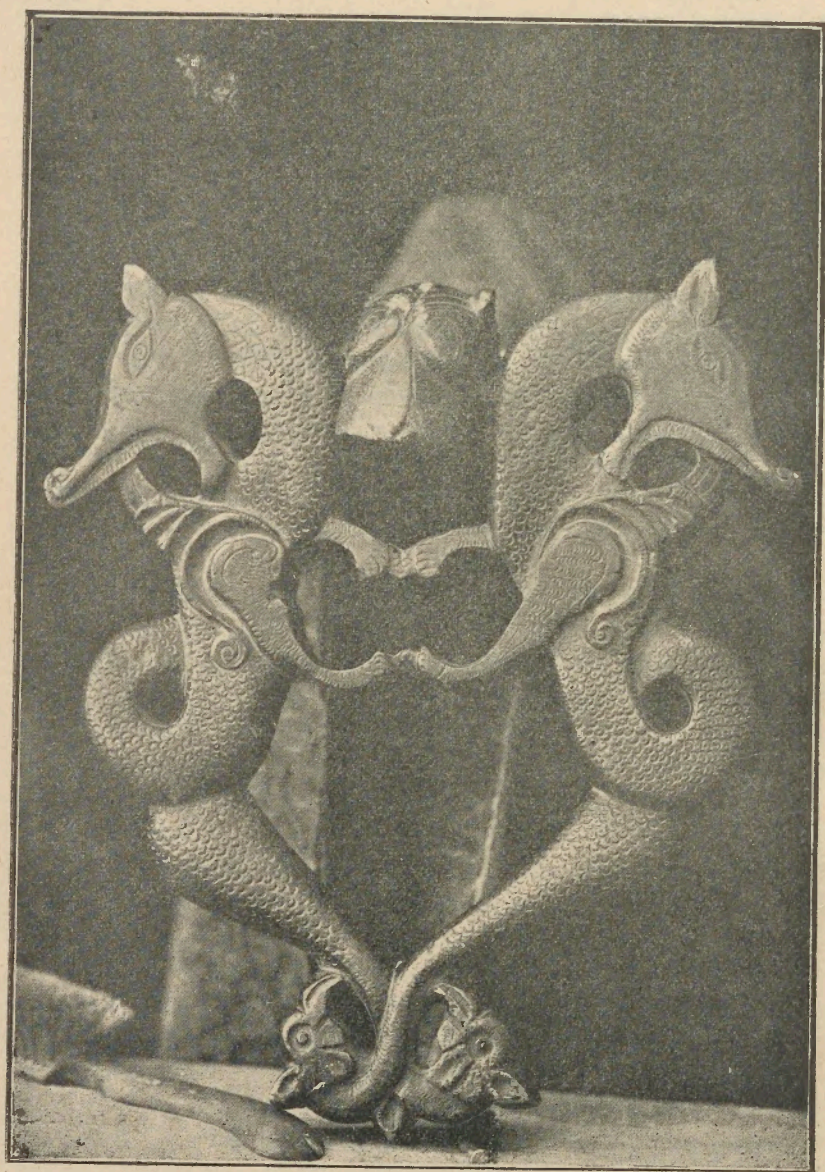
Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են. 127 տուն, 593 ար. 507 իգ. ի միասին՝ 1100 հոգի, պարապմունքը նոյնն է. ունին 3145 դ. հող, 3 դ. այգի և 11024 դ. 1750 ք. ս. արօտատեղի:

Խոկից մինչև Նախիջևան, 28 վերստ երկարութեամբ տարածուած է մի անջրդի, ամայի դաշտ, որ կոչուած է Բոյիւկ-դուզ: Այժմ մի ընկերակցութիւն է կազմուած ոռոգելու այս դաշտը:

Սուս. (62° 58' 10"—39° 21' 54"). Համանուն աղահանքից 3 վերստ հեռաւորութեան վրայ ընկած մի փոքրիկ գիւղ է և բռնում է 2 դես. 298 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր և քրդեր են, 97 տուն, 465 ար. 365 իգ. ի միասին՝ 830 հոգի, որից 118 ար. 92 իգ. ի միասին 210 հոգի թուրքեր են, 347 ար. 273 իգ. ի միասին՝ 620 հոգի քրդեր: Բացի սովորական պարապմունքից, աշխատում են նաև աղահանքում: Ունին 526 դ. 600 ք. ս. վարելահող և 2724 դ. 1527 ք. ս. արօտատեղի:

Ղաբուլլու. ($60^{\circ}46'38''$ — $39^{\circ}25'52''$). Մի աննշան, փոքրիկ գիւղ է, 2 դ. 1000 ք. ս. տարածութեամբ. ունի մի սառնորակ, յորդ աղբիւր: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են 32 տուն, 158 ար. 142 իգ. ի միասին՝ 300 հոգի: Ունին 360 դ. վարելահող, 1022 դ. 650 ք. ս. քարքարոտ արօտատեղի:

Նահրախի. ($62^{\circ}45'28''$ — $39^{\circ}25'15''$).—Բնում է 6 դ. 2360 ք. սաժէն տեղ, բաւական զեղեցիկ տեսք ունի, և շրջապատուած է այգիներով (1440 ք. սաժէն տարածութեամբ): Սրա մօտ գլտնըւում է համանուն պահակատունը, և մի քիչ էլ հեռու երկաթուղու կայարանը: Գիւղի մէջ ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ, բնակիչները շիա պարսիկներ են, 119 տուն, 541 ար. 459 իգ. ի միասին 1000 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1329 դ. 200 ք. սաժէն վարելահող, 8 դ. 2180 ք. ս. մարգագետին և 579 դ. 990 ք. ս. արօտատեղի: Գիւղում կայ պետական երկգասեան մի դպրոց:

ՄԻ ԴՐՈՇՄ (?).

դր 52 613

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Կ Ա Մ

Գ Ե Ղ Ա Ր Ք ՈՒ Ն Ի Ք

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆԱԽԱԳԵՏՄԵԼԻՆ ԹԻՋԸՆ ¹⁾

1906 թուի կատարած պեղումներս. ²⁾

Այս տարի ամառը, դժբաղդարար, բաւական ուշ յաջողուեց ինձ վերսկսել իմ սովորական ճանապարհորդութիւնները հնագիտական և ազգագրական նպատակով: Արդէն յուլիսի 1-ն էր, երբ ես Նոր-Բայազէտ հասայ, փնտում էր մի երկու շաբաթ՝ որ գիւղացիներն սկսէին հունձը, երբ շատ դժուար է մշակներ գտնել, մահաւանդ աֆսպիսի տեղերում, ուր համայնքը միահամուռ ուժերով հնձում է եղեգնի շամբերը և ապա բաժանում իւր անդամների մէջ: Այսպէս է և՛ Զաղալու գիւղը, որտեղ այդ միևնոյն պատճառով ես չկարողացայ պեղումներ կատարել անցեալ տարի: Այս պատճառով և՛ ես անմիջապէս ուղևորուեցայ այդ գիւղը, ուր մընալով երկու ամբողջ շաբաթ՝ կատարեցի հետեւեալ պեղումները:

Զաղալուն տեղաւորուած է Սևանայ լճի հարաւ-արեւելեան անկիւնում, լճի անմիջապէս ափին, քաղաքից 76 կիլոմետր հեռու: Սա իւր այժմեան անունը ստացել է այն «զաղան»ներից, քարայրներից, որ գտնուում են թէ՛ լճի ափին քարձրացող ժայռերի և՛ թէ՛ փոքր ինչ բարձր՝ հարթ տարածութեան վրայ: Այստեղ է գտնուում մի սեպածե արձանագրութիւն, որի իմաստն այն է, թէ

¹⁾ Տես Ազգագրական Հանդէս գ. XIV:

²⁾ Այս տարուայ պեղումները կատարել եմ Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութեան յանձնարարութեամբ և գտնուած իրերը ցուցադրուած են Կովկասեան թանգարանի նոյն հնագիտական ընկերութեան Կովկասեան ճիւղի բաժնում:

Սարգուրի, Արգիշտի որդին, Խալախացուց հզօր արքայից արքան, որ բնակուում էր Տուշպա քաղաքում, նուաճել է Արքութիւնի երկիրը,¹⁾ և բաժանել է նրան Ուրտահինի երկրից: ²⁾

Զաղալուում կան բազմաթիւ դամբաններ, որոնցից ամենից նշանաւորները գտնուում են լճի արևելեան ափին, հարթ, գեղեցիկ տարածութեան վրայ, ուր կայ նաև մի հինաւուրց աղբիւր, որ յայտնի չէ, թէ երբ է բերուած, նրա խողովակներից միսին մենք հանգիպեցանք բաւական հեռուն՝ պեղում կատարելիս: Թէ գիւղում և թէ շրջականներում աղբիւրներ բոլորովին չկան:

Բացի այս ու այն կողմ ցրուած դամբաններից, գիւղից 3 կիլոմետր հեռու արևելեան ափին շարուած են երեք շարք դամբաններ, ձգուելով հիւսիսից հարաւ, միմեանցից 3—10 մետր հեռու: Առաջին շարքը լճից հազիւ 100 մետր հեռու լինի, լճի մակերևոյթից 1—2 մետր բարձր, միայն այս տեղը ճահճային է: Երկրորդ շարքը, որ համեմատաբար փոքր ինչ աւելի բարձր գիւղի վրայ է, առաջինց 50 մետր հեռու է, իսկ երրորդը՝ երկրորդից հազիւ 30 մետր հեռու: Իւրաքանչիւր շարքում 30—40 դամբաններ կան:

Երկրորդ շարքի հիւսիսային կողմում բարձրանում է մի շատ մեծ դամբան, որի նմանը կայ նաև սրանից մօտ 5 կիլոմետր հեռու՝ հիւսիս-արևելք՝ Գիլլի հարթութեան վրայ, որից ոչ այնքան հեռու նկատելի է մի լակիւստի հետք. — Գիլլի գետակը Սեանայ լիճը թափուելու տեղից փոքր ինչ հեռու, լճի մէջ, նրա մակերևոյթից մօտ մի մետր ցածր ցցուած են չորս գերաններ միմեանց հանդէպ:

Փորձի համար ես առաջին օրը պեղել տուի իւրաքանչիւր շարքից մի դամբան: Երեք շարքի դամբաններն էլ միմեանց նման էին, սալաքարերը վերցնելուց յետոյ բացւում էին գերեզմանը, չորս կողմից անտաշ քարով պատ քաշած, և 1—2 մետր խորութեամբ դատարկ, պատերի քարերը ծխից սևացած էին. $\frac{1}{2}$ —1 մետրաչափ փորելուց յետոյ բացւում էր այրուած կմախքը՝ մօտը բրոնզէ իրեր և կաւէ ամաններ: Թողնելով երկրորդ և երրորդ շարքի դամբանները նկարագրել իրենց հերթում, ես կամենում եմ այստեղ յառաջ բերել առաջին շարքի դամբանի նկարագրութիւնը, որովհետեւ դրա պատճառով ես հրաժարուեցայ այդ շարքի միւս դամբանները պեղելու մտադրութիւնից:

¹⁾ Սեանայ լճի այս հարաւային ափերը.

²⁾ Հաւանականօրէն Երեանից դէպի արևելք գտնուող լեռնային կողմերը, ըստ Նիկոլսկու:

Ա. դամբան. Սա շրջանաձև էր, շուրջանակի պատած մեծ-մեծ քարերով. տրամագիծը վեց մետր էր, բարձրութիւնը 1 մետր: Փորելով մի մետրաչափ՝ պատահեցանք երեք սալաքարի, որոնք վերցնելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը՝ որ ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, քառանկիւնի էր, անտաշ քարերով պատ քաշած, 2,30 մետր երկարութեան, 1,50 մետր լայնութեան և 2 մետր խորութեան: Գերեզմանը դատարկ էր և մի մետրից աւելի ջրով լցուած, պատերն էլ ծխից պեղած: Կէս մետրաչափից աւելի փորելուց յետոյ գտանք մի այրուած ազդոսկր. սակայն ջրի խորութիւնը և սաստիկ սառնութիւնը թոյլ չտուեց մեր մշակահերին շարունակելու պեղումը: Ենթադրելով, որ նոյն շարքի բոլոր դամբանները լցուած կլիանն ջրով, քանի որ շուրջը ճահճային է. ես հրաժարուեցայ այս շարքի դամբանները պեղելու մրտքից և քաջալերուելով այն հանգամանքից, որ միւս երկու շարքի տեղը չոր է, համեմատաբար աւելի բարձր դիրք ունի և բաց արած դամբանների մէջ շուր չկար, հետեւեալ օրն իսկ վարձեցի վաթսուն մշակ, որոնցից 20-ին յանձնեցի պեղել մեծ դամբանը՝ իսկ մնացածին չորս չորս կամ երկ-երկու յանձնարարեցի բաց անել միւս փոքր դամբանները:

Ապա մշակների վրայ հսկելու հոգսը յանձնարելով ինձ ուղեկցող տեղական քահանային և իմ պահնորդին, անցեալ տարի իմ ցուցումներով ինձ հետ 2 ամիս շարունակ աշխատող Գէորգ մշակի հետ սկսեցի հետազօտել բացուած դամբանները և միառմի նկարագրել, խստիւ արգելելով մշակներին, որ տապանաքարերը վերցնելուց յետոյ չհամարձակուեն այլ ևս պեղել:

Այժմ անցնենք դամբանների նկարագրութեան:

Իմ պեղած դամբանների առաջին խումբը կազմում է այսօտեղի դամբանների երկրորդ շարքը, և թուով 16 հատ է:

Առաջին խմբի առաջին դամբանը 11 1/2 մետր տրամագիծ ունի, շուրջանակի մեծ-մեծ քարերով պատած: Գետնի մակերևոյթից 2 մետր բարձր է, գազաթը հարթ. երկրորդ շրջանակ չի նկատուում: Մի մետրաչափ փորելուց յետոյ բացուեց 3 սալաքար, նրանցից երկուսը 70-ական սանտիմետր, իսկ մինը մէկ ու կէս մետր լայնութիւն ունէր: Երկուսն էլ 1,80 մետր երկարութիւն ունէին: Սրանց վերցնելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը, որ ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, չորս անկիւնանի էր, անտաշ քաքով պատած: Դատարկ էր, միայն արեւելեան կողմից աւազը հոսել էր և մի մասը լցրել: Երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր և խորութիւնը 1,60 մետր: Պատերը սեւացած էին, դետինը պատած էր ճշ սևացած հողով: Մօտ մի մետ-

րաչափ պեղելուց յետոյ գերեզմանի արևմտեան մասում բացուեց մի երկարագլուխ կմախք, աջկողքի վրայ, հիւսիսից հարաւ պառկած, և ոտները կուճ բերած: Կմախքը այրուած էր, բայց ոչ լիովին, այնպէս որ ոսկորները կիսայրուած ու սեպցած փուռ էին: Սրա գօտկատեղից գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն, կողքին մի պառկած պուլիկ, փոքր ինչ հետու մի ֆիրուլ, և մի մատանի, ոտների մօտ 12 հատ բրոնզէ նետ: Արևելեան պատի միջից էլ դուրս եկաւ 2 բրոնզէ մատանի և մի կոտորուած դաշոյն, նոյնպէս բրոնզից:

Երկրորդ դամբանը 17,50 մետր տրամագիծ ունէր, շուրջանակի պատած մեծ մեծ քարերով, գետնի մակերևոյթից 5 մետր բարձրութեան, գազաթը հարթ: Մօտ 5 մետր փորելուց յետոյ բացուեց երեք ահագին սալ քարեր, մինը 2 մետր, մինը $1\frac{1}{2}$ և երրորդը մի մետր լայնութեան, բոլորն էլ 2,50 մետր երկարութեան: Սրանց տակ բացուած էր գերեզմանը, արևելքից արևմուտք ուղղուած, հետևապէս և ծածկի սալ քարերը ձգուած էին հիւսիսից հարաւ: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 4,50 մետր, լայնութիւնը 2,10 մետր. 2,15 մետր խորութեամբ բոլորովին դատարկ էր, չորս կողմը մեծ անտաշ քարերով պատեր էին քաշուած, որոնք ծխից սեպցած էին: Մօտ $1\frac{1}{2}$ մետր պեղելուց յետոյ շուրջ դուրս եկաւ, շարունակեցինք պեղումը հետեւեալ օրերը, խորացրինք մի մետրից աւելի, սակայն ոչինչ չգտանք: Հարկաւոր էր աւելի խորացնել, սակայն շուրջ թոյլ չէր տալիս:

Երրորդ դամբանի տրամագիծն էր $10\frac{1}{2}$ մետր, նոյնպէս շուրջանակի պատած մեծ մեծ քարերով, բարձրութիւնը գետնի մակերևոյթից $1\frac{1}{2}$ մետր: Այսչափ փորելուց յետ բացուեցան 3 սալ քարեր, որոնց տակ ձգուած էր գերեզմանը 3,10 մետր երկարութեամբ, 1,30 մետր լայնութեամբ՝ արևելքից արևմուտք ուղղուած և ամբողջովին աւազով լցուած: 1,80 մետր խորութեան պեղելուց յետ արևմտեան կողմում բացուեց մի երկարագլուխ այրուած կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, որը սաստիկ այրուած լինելու պատճառով չկարողացայ սեռը որոշել: Սրա մօտից դուրս եկան 2 բրոնզէ ապարանջան. հարաւային կողմում կար գտան կմախք, որի կիսայրուած կմախքը վերցրի, իսկ հարաւ արևմտեան անկիւնում, կմախքի ոտների մօտ՝ մի պուլիկ: Գերեզմանի ամբողջ արևելեան մասը բռնած էր մի եղան վառուած կմախք, որից վերցրի միայն մի վէգ, որովհետև զանգը այրուած էր:

Չորրորդ դամբանը անհամեմատ փոքր էր, 5 մետր տրամագիծով, շուրջանակի քարերով պատած և գետնից միայն մի մետր բարձր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,10 մետր, լայնու-

թիւնը 1 մետր, ուղղուած արեւելքից արեւմուտք, քառանկիւնի և հասարակ քարերով պատած: Գերեզմանը ամբողջովին լցուած էր հողով, որը մի մետրաչափ պեղելուց յետոյ բացուեց մի տղամարդու, մի կնոջ և մի երեխայի կմախք, իրար վրայ ածած և վառած: Տղամարդու մօտից դուրս եկաւ մի երկաթէ սուր, մի գաւազանի բրոնզէ գլուխ, մի երկաթէ ապարանջան, 2 բրոնզէ խողովակ, կնոջ ձախից մի բրոնզէ մանեակ, վեց հատ բրոնզէ ապարանջան մի ձեռից և մինը միւսից, մի ոսկորէ մատանի: Երեխայի ձեռից էլ դուրս եկաւ 2 բրոնզէ ապարանջան: Հիւսիսային պատի մօտ դրուած էր մի քասա և մի պուլիկ. մի պուլիկ էլ հարաւ արեւմտեան անկիւնում կար, ինչպէս և մի ուրիշը՝ մէջտեղում, ոսկորների մօտ:

Հինգերորդ դամբանը 6 մետր տրամագիծ ունէր. շրջապատուած էր մեծ մեծ քարերով, և գետնից մի մետր բարձրութեան էր, հարթ գազաթով. գերեզմանն ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, ծածկուած 3 սալերով. երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 1,35 մետր: Ամբողջովին լիքն էր հողով: $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեան պեղելուց յետոյ բացուեց մի կմախք հիւսիսից հարաւ ուղղուած և վառուած: Սրա կողքից դուրս եկաւ մի բրոնզէ գօտի և մի բրոնզէ նիզակ: Ոտների մօտ, հարաւ արեւմտեան անկիւնում, գտնուում էր մի պուլիկ՝ մէջը մի բրոնզէ դաշոյն դրուած:

Վեցերորդ դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, գերեզմանն ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, և ծածկուած 3 մեծ սալ քարերով. երկարութիւնն էր 2,80 մետր. լայնութիւնը 1 մետր, $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեամբ դատարկ էր: Գերեզմանը 4 բարակ, 60 սանտիմետր բարձրութեան սալերով բաժանուած էր երկու մասի. արեւմտեան մասի երկարութիւնն էր 1 մետր, իսկ արեւելեանը 1,80 մետր: Արեւմտեան մասից $\frac{1}{2}$ մետրաչափ փոքրիւց յետոյ դուրս եկաւ մի տղամարդի, մի կնոջ և մի երեխայի երկարադուխ կմախքներ. բոլորն էլ վառուած: Ոսկորների հետ դուրս եկան երեխայի մի բրոնզէ ապարանջան և մի նոյնպէս բրոնզէ ֆիբուլ: Երկրորդ, արեւելեան, մասի մէջ տեղում կար մի պուլիկ թաղուած, ամբողջովին մրով պատած: Քարերից նկատելի էր, որ այս մասում ևս մի բան այրուած էր, սակայն հեաքը չկար, ոչ մի կտոր ոսկոր չերևաց:

Եօթերորդ դամբանի տրամագիծը 7 մետր էր, բարձրութիւնը 1 մետր. գերեզմանի երկարութիւնը 2, 25 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր, խորութիւնը 2 մետր. գերեզմանը ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք. պատած անտաշ քարերով, քառանկիւնի ձևով և դատարկ: Կէս մետրաչափ պեղելուց յետոյ բացուեց մի

երկարագլուխ կմախք հիւսիսից հարաւ ուղղուած և վառուած: Ոտների մօտ կային 2 պուլիկ, մէջքին մի բրոնզէ գօտի, 1 բրոնզէ դաշոյն, 2 բրոնզէ խողովակ:

Ութերորդ դամբանը վեց մետր տրամագիծ ունէր, և միայն մի մետր բարձրութիւն, գազաթը հարթ էր, մեծ մեծ քարերով պատած: Գերեզմանը բացուեց մի մետրաչափ փորելուց և 3 սալաքարեր վերցնելուց յետոյ, ուղղուած էր արևելքից արևմուտք, քառանկիւնի էր և անտաշ քարերով պատած: Երկարութիւնն էր 2,80 մետր, լայնութիւնը 1 մետր, խորութիւնը 1,30 մետր, ամբողջովին հողով լցուած: Արևմտեան կողմում կար մի տղամարդի, մի կնոջ և մի երեխայի երկարագլուխ կմախքներ, բոլորն էլ հիւսիսից հարաւ ուղղուած և վառուած: Թէ տղամարդու և թէ կնոջ մօտից դուրս եկան երկական բրոնզէ խողովակներ, տղամարդու թևից և ոտից մի մի բրոնզէ ապարանջան, մատից մի մատանի, կնոջ թևից բրոնզէ ապարանջան, ուլունքներ, և մի փոքրիկ, բրոնզէ մազխիլ: Երեխայի մի ձեռից 2 և միւսից մի բրոնզէ ապարանջան: Գլխների և ոտների մօտ երկական պուլիկներ: Արևելեան կողմը ևս մի կնոջ կմախք, նոյնպէս հիւսիսից հարաւ ուղղուած և վառուած: Սրա մօտից դուրս եկան ուլունքներ և մի շատ հետաքրքրական բան, որի ինչ լինելը դեռ չէ որոշուած:

Խններորդ դամբանի տրամագիծն էր եօթը մետր, բարձրութիւնը մի մետր, շուրջանակի պատած էր քարերով և գազաթը հարթ էր, գերեզմանը բացուեց ոչ թէ շրջանի ուղղակի մէջ տեղը, ինչպէս միւսները, այլ նրա հարաւային կողմը, երբ իզուր փորուած տեղից խաչաձև կտրեցինք դամբանը: Ծածկուած էր երեք մեծ սալերով, և ուղղուած արևելքից արևմուտք: Մի մետր լայնութիւն ունէր, $1\frac{1}{2}$ մետր խորութիւն, և 2, 40 մետր երկարութիւն, որը, սակայն, մի մետր բարձրութեան անտաշ քարերով բաժանուած էր երկու մասի, արևմտեան մասն աւելի ընդարձակ էր, 1,40 մետր երկարութեան, կէս մետրաչափ փորելուց յետոյ այս մասում երևեցաւ մի երկարագլուխ տղամարդու կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, և վառուած: Սրա մօտ գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն, մի բրոնզէ դանակ, 12 հատ բրոնզէ նետեր, մի բրոնզէ ֆիբուլ և բաւականաչափ ուլունքներ: Մի պուլիկ գլխի և մինը ոտի մօտ դրած:

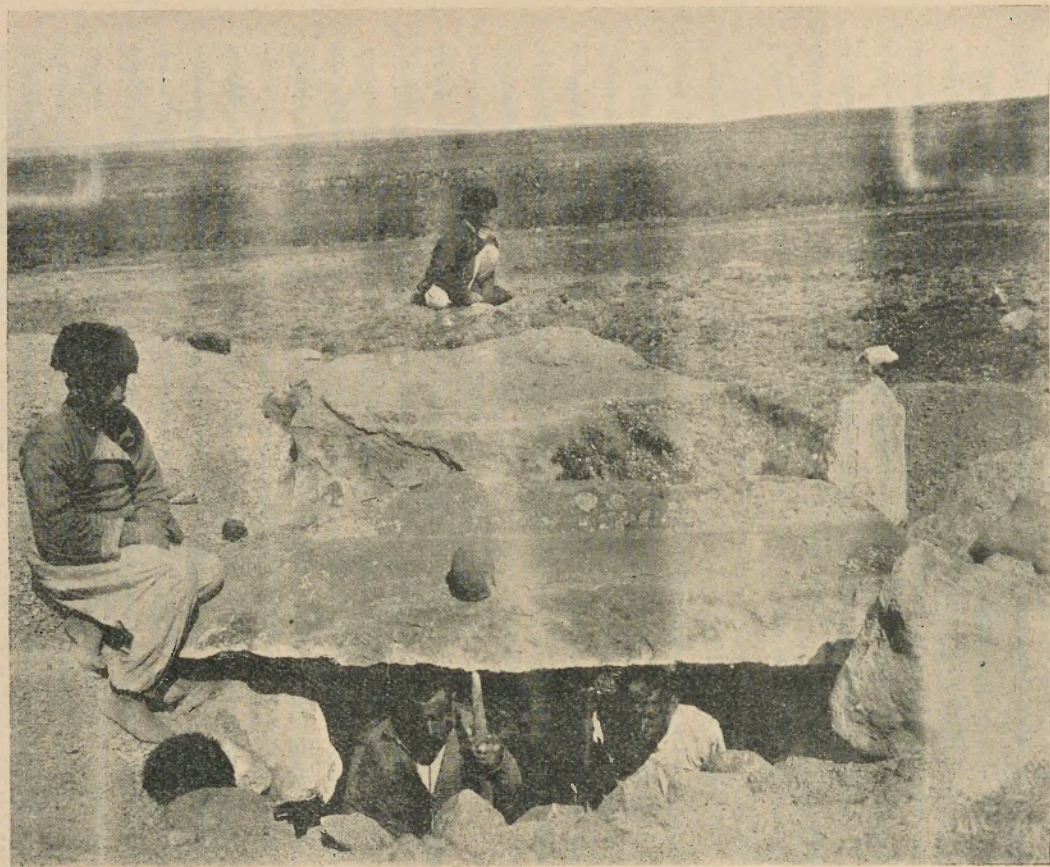
Երկրորդ, արևելեան մասը, աւելի փոքր էր, մի մետր երկարութեան և միկնոյն լայնութեան և խորութեան, իւր մէջ պարունակում էր մի կնոջ երկարագլուխ կմախք, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ուղղուած և վառուած: Վզին կային ուլունքներ, թևերին

երկու բրոնզէ ապարանջան, մատերին երեք նոյնպիսի մատանի, զլիսի մօտ դրած էր մի պուլիկ:

Տասերորդ դամբանը շատ մեծ էր, 19 մետր տրամագծով և գետնից 5 մետր բարձրութիւն ունէր. վերջանում էր հարթ գագաթով. շուրջը պատած էր մեծ քարերով: Գերեզմանի ուղղութիւնն էր դարձեալ արեւելքից արեւմուտք, ծածկուած երեք մեծ սալաքարերով. երկարութիւնն էր 4 մետր, լայնութիւնը 2 մետր և խորութիւնը նոյնպէս երկու մետր: Գերեզմանն ամբողջովին լցուած էր հողով: Հիւսիս արեւելեան անկիւնում իրար վրայ ածուած էին 10 երկար գլուխներ, իսկ հարաւ արեւմտեան անկիւնում տասը կմախք, նոյնպէս իրար վրայ: Ո՛չ մի կմախք էլ չէր այրուած: Այս կմախքներից մինի վրայից գտնուեց մի բրոնզէ գօտի, ուրիշ ոչինչ:

Տասն և մէկերորդ դամբանը 15 մետր տրամագիծ ունէր, 3 մետր բարձրութիւն, շուրջանակի պատած էր մեծ մեծ քարերով և վերջանում հարթ գագաթով: Գերեզմանն ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, ծածկուած 3 մեծ սալերով և պատած անտաշ քարերով, երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը 2 մետր, $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեամբ դատարկ էր: Կէս մետրաչափ պեղելուց յետոյ երևաց, որ սրա մէջ հիւսիսից հարաւ պառկած և վառուած էին մի տղամարդու, մի կնոջ և մի երեխայի երկարագլուխ կմախքներ: Տղամարդու կմախքի վրայից դուրս եկաւ հինգ հատ ձեռի և 2 հատ ոտի բրոնզէ ապարանջան, երկու բրոնզէ խողովակ, կնոջ վրայից՝ մի բրոնզէ մանեակ, երեք բրոնզէ ապարանջան, մի ականջի գինդ, երկու մատանի և վեց խխունջ, որ իբր դարդարանք են գործ ածուել: Երեխայի վրայից՝ մի բրոնզէ մանեակ, չորս բրոնզէ ապարանջան և 2 գինդ:

Տասներկուերորդ դամբանը բաւական մեծ էր, 21 մետր տրամագծով, շուրջանակի մեծ մեծ քարերով պատած և գետնի մակերևոյթից 3 մետր բարձր, հարթ գագաթով: Գերեզմանը ուղղուած էր դարձեալ արեւելքից արեւմուտք, ծածկուած երեք մեծ սալերով, որոնք $3\frac{1}{2}$ մետր երկարութիւն ունէին. միջին սալը, որ ամենից լայնն էր, 1 մետր 50 սանտիմետր էր: Գերեզմանը քառանկիւնի էր, անտաշ քարերով պատած: Երկու մետր խորութեամբ դադարկ էր, և պատերը ծխից սևացած: Կէս մետրաչափ փորելուց յետոյ դուրս եկաւ ջուր, շարունակեցինք պեղումը մի մետրաչափ ևս, և արեւելեան կողմում գտանք ձիու այրուած աւառներ, մի բրոնզէ դեղեցիկ սանձ և մի բրոնզէ խողովակաձև դարդարանք: Ջրի խորութիւնը թոյլ չտուեց շարունակելու պեղումը:

ժԱ. Դ Ա Մ Բ Ա Ն

Տասերեքերորդ դամբանի տրամագիծն էր 21 մետր, բարձրութիւնը 3 մետր, հարթ գագաթով, շրջապատուած մեծ մեծ քարերով: Գերեզմանն ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, քառանկիւնի էր, անտաշ մեծ քարերով պատած ու երեք մեծ սալերով ծածկուած, որոնցից ամենամեծը 2 մետր լայնութիւն ունէր: Երկարութիւնն էր չորս մետր, $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեամբ դատարկ էր, պատերը ծխից սևացած: Կէս մետր փորելուց յետոյ ջուր դուրս եկաւ, կէս մետր էլ փորեցինք և ջրի մէջ գտանք երկու երկարագլուխ կմախքներ հիւսիսից հարաւ պտուկած և այրուած: Մի քիչ հեռու կային տաւարի ոսկորներ, նոյնպէս այրուած: Ջրի միջից դանուեց մի ոսկորէ շուրի: Պեղումը ստիպուեցանք ընդհատել, երբ ջրի խորութիւնը մի մետրից անցկացաւ:

Տասչորսերորդ և ԺԵ դամբանները նոյնպէս շատ մեծ էին 19 և 21 մետր տրամագծով և 3 մետր բարձրութեան: Երկուսի գերեզմաններն էլ 2 մետրաչափ խորութեամբ դատարկ էին, պատերը ծխից սևացած: Պեղումներ կատարելիս ջուր դուրս եկաւ, որը և խանգարեց կանոնաւոր հետազոտութեան: Մինի միջից միայն դուրս եկաւ ձիու այրուած գանգի կտորներ:

Տասնեկեցերորդ դամբանը այս խմբի ամենամեծն է, և բարձրանում է թէև նոյն շարքում, սակայն վերջին դամբանից մօտ 50 մետր հեռու: Տեղացիներից սա կոչւում է Բոլոր-դաւր, այսինքն կլոր բարձրութիւն, և իր այս անունը նա տուել է այս կողմի ամբողջ հարթութեան և դամբաններին: Թէպէտ կլոր է կոչւում, սակայն կլոր չէ, այլ ձուածե, արեւելքից արեւմուտք ուղղուած: Երկարութեան տրամագիծն է 41 մետր, լայնութեանը 34 մետրը: Ո՛չ թէ ուղղահայեաց, այլ բաւական թեք լանջերով է բարձրանում մօտ 6 մետր: Դադարթ տափարակ էր, փոքր ինչ գոգաւոր: Երկարութեան տրամագիծն է 25 մետր, լայնութեանը 18 մետրը: Դամբանի ստորոտում շուրջանակի մեծ մեծ քարեր են շարուած, զագաթին չկան, երևի գիւղացիները տարել են, ինչպէս և՛ տարել են ստորոտի արեւելեան և հարաւային կողմի քարերը: Թէպէտ ամենից յարմար կըլինէր պեղել կողքից կամ խաչաձև, սակայն որովհետև այդ գէպքում հարկաւոր կըլինէր ամբողջ ութ մետր տարածութիւն իզուր կըտրել, ուստի ես պեղել տուի գագաթից, 8 մետր երկարութեամբ և 5 մետր լայնութեամբ: Չորս մետր խորութեան փորելուց յետոյ հանդիպեցանք անտաշ քարերով շարուած չորս պատերի, որոնք միմեանցից հեռու էին 6 մետրը երկարութեամբ և չորս մետր լայնութեամբ: Պատերը մօքուր էին և այրուածի հետքեր չէին նկատուում: Շարունակելով պեղել այս պատերի միջև, մենք մեծ քարերի չպատահեցանք, ամբողջո-

ԺԶ. Դ Ա Մ Բ Ա Ն

վին ծովի աւազով էլ լցուած: Երբ երկու մետր ևս խորացանք, գտանք մի տաշած քարից խնամքով պատրաստուած ֆաղիւս գերեզմանի մէջ տեղում պառկեցրած: Մրա բարձրութիւնը 1,30 մետր է, շրջապատը 1,10 մետր, գլուխը մեծ է և բոլորակաձև, ամբողջը կլոր է, միայն ներքին մասին քառանկիւնի ձև է տրուած պատուանդանի մէջ անցկացնելու նպատակով: Պատուանդան չունէր: Մի մետրաչափ ևս փորելուց յետոյ, երբ դամբանը շրջապատող դաշտի մակերևոյթից մի մետր խորացել էինք՝ բացուեց մի մեծ սալ քար, որի տակից դուրս եկաւ մի ձիւզ գանգ և առաջին ոտները: Այսպիսի մեծ սալերով պատած էր ամբողջ յատակը, երբ հանում էինք այդ սալերը, բարձրից աւազը թափւում էր դամբանի մէջ, ուստի և ստիպուեցանք կրկին լայնացնել դամբանը, և ապա շարունակել, սալերը վերցնել, սակայն իսկոյն սալերի տակից ջուր էր դուրս գալիս: Խորացրինք մի մետրաչափ ևս, սակայն ոչինչ չկարողացանք գտնել: Չուրը սասաիկ սառն էր և մշակները, որ մինչև գօտկատեղին ջրով ծածկուած էին, սաստիկ տրտնջում էին և չէին կամենում շարունակել խորացնել:

Ի նկատ առնելով որ դամբանի շրջապատող դաշտի մակերևոյթից մենք ընդամէնը երկու մետր էինք խորացրել, ևս ենթադրում էի, որ մօտ մի մետր էլ խորացնելուց յետոյ կը հասնենք կրճաթքին, սակայն մշակները հնարաւորութիւն չունեցան շարունակելու, մանաւանդ որ ոչ մի յարմարաւոր գործիք չունէինք:

Ցաւելով, որ մեծ դամբանների ննջեցեալները այնքան խորն են թաղուած, որ այժմ դժուար է հանել, որովհետեւ լճի մակերևոյթը բարձրացել է, ևս այլ ևս չիւրծեցի այս շարքում եղած մեծ դամբանները պեղել և անցայ միւս շարքին, այս տեղ ևս զգուշանալով մեծ դամբանները փորելուց, թէպէտ և սրանք այստեղ շատ սակաւաթիւ էին:

Այս երրորդ շարքի դամբանները ևս միմեանցից հազիւ 3—5 մետր հեռաւորութեան վրայ են գտնուում, և բոլորն էլ կլոր են, շուրջանակի քարերով պատած: Հարթ գագաթների վրայ չեն նկատուում երկրորդ շրջանակ, միայն երբեմն գերեզմանի սալ քարերը երևում են, որովհետեւ շարունակ փչող քամին հետզհետէ տարել է սրանց վրայի հողաթմբերը: Կարելի է ենթադրել, որ այս շարքը աւելի նորագոյն ժամանակի է, քան առաջինը, որովհետեւ սրա միջից երևում են երկաթէ իրեր, մինչդեռ առաջինից գրեթէ բացառապէս բրոնզէ իրեր էին դուրս գալիս: Այս շարքից ևս պեղեցի 11 դամբան, որոնցից առանձին ուշագրութեան արժանի են միայն չորսը, որովհետեւ փնտցածները մեծ մասամբ կանանց գերեզմաններ էին, արեւելքից արեւմուտք ուղղուած, որի մէջ

պառկած էին լինում մի մի կանացի կմախք, հիւսիսից հարաւ. մի երկու ապարանջան, ուլունքներ, ֆիբուլ և մի կամ մի քանի կաւէ ամսն. կազմում էին սրանց ամբողջ հարստութիւնը: Այս պատճառով և՛ ես զանց եմ առնում այդ 7 դամբանի մի առ մի նկարագրութիւնը:

25. Առանձին ուշադրութեան արժանի առաջին դամբանի տըրամագիծն էր $7\frac{1}{2}$ մետր, բարձրութիւնը դաշտի մակերևոյթից մի մետր: Գագաթը հարթ էր, և շուրջանակի մեծ մեծ քարերով պատած: Մի մետրաչափ փորելուց յետոյ երեւցան երեք մեծ սալքարեր, որոնք վերցնելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը քառանկիւնի, արեւելքից արեւմուտք ուղղուած, անտաշ քարի պատերով և ամբողջովին լցուած աւազախառն հողով: 1,60 մետր խորութեան փորելուց յետոյ երևաց, որ այս գերեզմանում հանգստանում էին մի տղամարդու, նրա կնոջ, երեխայի և հաւանօրէն երեք ծառաների կամ մօտիկների ոսկորները: Տղամարդը պառկած էր գերեզմանի արեւմտեան կողմը, հիւսիսից հարաւ, ձախ կողքի վրայ, ոտները կուճ բերած և երեսը դէպի կիսն ուղղած, որ նոյն ձևով պառկած էր գերեզմանի արեւելեան կողմը, միայն աջ կողմի վրայ, այնպէս որ սա էլ իւր երեսը ամուսնուն էր դարձրել: Երկուսի միջև պառկած էր փոքրիկ երեխան, նոյնպէս հիւսիսից հարաւ: Սրանց զըլխի վերեւ, հիւսիսային պատին կից, պըպըզած դրութեամբ կային երկու տղամարդու կմախք, մինն էլ հարաւային պատի մօտ, դարձեալ պըպըզած ձևով: Բոլորն էլ երկարագլուխ էին, բոլորն էլ այրուած: Գերեզմանը բաւական հարուստ էր բրոնզէ և երկաթէ իրերով ու կաւէ ամաններով: Արեւմտեան կողմի տղամարդու, ըստ իս՝ գերեզմանի տիրոջ, մօտ գտնուեց վզին՝ մի մանեակ, մէջքին՝ մի բրոնզէ և մի երկաթէ դաշոյն, ձեռներին 3 բրոնզէ ապարանջան, մատին՝ մի բրոնզէ մատանի, ոտներին՝ հինգ բրոնզէ ապարանջան, փոքր ինչ հեռու էլ 2 բրոնզէ նետ. արեւելեան կողմում պառկած կնոջ մօտից դուրս եկաւ՝ մի վզի մանեակ, երկու բրոնզէ խողովակ, երկու բրոնզէ ապարանջան, և մի մատանի: Երեխայի ծնօտի տակ գտնուեց մի բրոնզէ սվաստիկա, մօտը մի բրոնզէ խողովակ, թևերին բրոնզէ ապարանջան: Հիւսիսային պատին կից պըպըզած կմախքներից արեւմտակողմինի վրայ գտնուեց միայն մի բրոնզէ դաշոյն. իսկ արեւելակողմինի վրայ մի բրոնզէ դօտի, մի երկաթէ թուր, մի ոտի բրոնզէ ապարանջան:

Հարաւային պատի մօտ պըպըզած կմախքի մօտ գտնուեց մի վզի բրոնզէ մանեակ, մի երկաթէ դաշոյն, մի ձեռի և մի ոտի ապարանջան:

Բոլոր կմախքների մօտ դրուած էին կաւէ ամաններ, որոնց

բոլորի թիւը 22 էր, դասաւորուած հետեւեալ կարգով: Արեւմտեան կմախքի սնարի մօտ դրուած էր մի քասա և մի կուլա, փոքր ինչ հեռու՝ չորս պուլիկներ: Այս տղամարդու և երեխայի կմախքի միջև հինգ փոքրիկ կարասներ, հիւսիսային կողմի արեւմտեան կմախքի առաջ մի, իսկ արեւելեանի առաջ վեց պուլիկ, և հարաւային կմախքի առաջ չորս պուլիկ:

26. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 9 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Գերեզմանը ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, քառանկիւնի էր, անտաշ քարերով պատած, 2,15 մետր երկարութեան, 1,25 մետր լայնութեան և 2,20 մետր խորութեան, ծածկուած երեք մեծ սալքարերով:

Գերեզմանի արեւմտեան կողմը հիւսիսից հարաւ պառկած էր մի երկարագլուխ կմախք, աջ կողքի վրայ: Գլխի շուրջը շարուած էին չորս քարեր, թէ կմախքն էր այրուած և թէ քարերը յորտուած: Կմախքի առաջ կար մի պուլիկ, ձեռին 2 բրոնզէ ապարանջան և կողքին մի երկաթէ դաշոյն:

27. Երրորդ դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր, գերեզմանը, որ ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք և ծածկուած 3 սալերով, քառանկիւնի էր, անտաշ քարերով պատած և մի մետրաչափ դատարկ: Երկարութիւնն էր $2\frac{1}{2}$, լայնութիւնը 1 մետր: Կէս մետրաչափ փորելուց յետոյ բացուեց մի երկարագլուխ կմախք, հիւսիսից հարաւ պառկած և այրուած. սրա մէջքին կար մի սքանչելի բրոնզէ գօտի, մօտը մի երկաթէ թուր, մի բրոնզէ դանակ, մի քիչ հեռու 2 բրոնզէ նետ, մի բրոնզէ դաշոյն, 5 բրոնզէ ապարանջան և մի բրոնզէ Ֆիբուլ: Հիւսիսային կողմում դրուած էր մի պուլիկ, որի մէջ կար մի բրոնզէ դաշոյնի երախակալ. երկու պուլիկ էլ դրուած էին արեւելեան և հիւսիսարեւելեան կողմերում:

28. Չորրորդ դամբանը գտնուում էր այս շարքի ամենահիւսիսային ծայրում, Բոլոր-դարից էլ այն կողմը: Սրա շրջապատն էր 5 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Շուրջանակի պատած էր քարերով, սակայն քարերից շատերը տարուած էին: Մի մետրաչափ փորելուց յետոյ, բացուեցան երկու դամբան, միմեանցից միջնորմով բաժանուած և իւրաքանչիւրն առանձնապէս երեքական սալերով ծածկուած: Երկու գերեզմաններն էլ ուղղուած էին արեւելքից արեւմուտք, երկուսն էլ քառանկիւնի էին, անտաշ քարերով պատած: Առաջինի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1 մետր, լցուած էր ծովի աւազով: 1,10 մետր փորելուց յետոյ գտանք մի այրուած ազդոսկր, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, մի քիչ հեռու մի բրոնզէ դաշոյն և 2 հատ վանակատի նետ:

Միւս գերեզմանը նոյնպէս գրեթէ նոյն մեծութեան էր, այստեղ ևս գտնուեցին այրուած ոսկորներ, որոնք ցոյց էին տալիս, որ դիակը նախքան այրելը հիւսիսից հարաւ է ուղղուած եղել: Այս տեղից էլ գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն և 9 հատ վանակատի նետեր: Ոչ մի պուլիկ չկար երկու գերեզմանի մէջն էլ:

29—32. Այս շարքերից դուրս այս ու այն կողմը մէկուսի ընկած դամբաններից էլ պեղեցի երեքն, սակայն առանձին հետաքրքրութեան արժանի բան չգտայ. սրանք էլ միեւնոյն տեսակի էին և աղքատ, հազիւ մի երկու մատանի կամ ապարանջան ներփակում էին իւրեանց մէջ թաղուած և այրած կմախքների հետ: Այս պատճառով և՛ բաւականացայ այս չափով և անցայ գիւղի արեւմտահարաւային կողմը, գիւղից մօտ մի կիլոմետր հեռու, ուր մի ժայռապատ բլրի լանջին, որ յայտնի է «Յաչքարի տակ» անունով, գտայ բաւականաչափ դամբաններ:

32—37. Պեղելով սրանցից 5 հատ ես համոզուեցի, որ սրանք պատկանում են այն շրջանին, երբ դիակները չէին այրում, ինչպէս «Բոլոր—գարի» դամբաններինը, այլ թաղում էին՝ հիւսիսից հարաւ ուղղուած: Սրանց միջից գրեթէ առանց բացառութեան բրոնզէ իրեր էին դուրս գալիս:

Այս դամբանները բոլորն էլ գետնի մակերեւոյթից մօտ կէս մետր բարձրութիւն ունին, կլոր են, 5—5 մետր տրամագծով և շուրջանակի քարերով պատած: Սրանց միջի գերեզմանը ուղղուած է հիւսիսից հարաւ, մօտաւորապէս 2 մետր երկարութեան, 1 մետր լայնութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեան, քառանկիւնի և անտաշ քարերով պատած: Ամեն մի գերեզմանի մէջ կար միայն մի կմախք, հիւսիսից հարաւ պառկած, մօտը մի քանի պուլիկ, բրոնզէ ապարանջան, մատանիներ և այլն: Այս դամբաններից դուրս եկած իրերից ամենահետաքրքրականը մի ֆիբուլ է, որ ներկայացնում է երկգլխանի մի թռչուն: Այդ դամբանում կար միայն մի երկարագլուխ, կանացի կմախք, ոտների մօտ մի քասա, ձեռքին 2 և ոտին 3 բրոնզէ ապարանջան, մի մատանի, մի բրոնզէ խողովակ և վերոյիշեալ ֆիբուլը:

«Յաչքերի տակ» կոչուած բլրի հանդէպ, լճի անմիջապէս ափին բարձրանում է մի ուրիշ բլուր, ուր նոյնպէս կայ դամբաններ: Զաղալուեցիները այս դամբանները սատանաների բնակարաններ համարելով բլուրը կոչել են Սասանի սանիս—սատանի տուն:

Այս դամբանները միաձեւ են, կլոր, շուրջանակի մեծ մեծ քարերով պատած, 3—4 մետր տրամագծով, գետնից հազիւ $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան: Գերեզմանն ուղղուած է արեւելքից արեւ-

մուտք, քառանկիւնի է, անտաշ քարերով պատած և ծածկուած մեծ մասամբ երեք, երբեմն և երկու սալ քարերով: Ընդհանրապէս գերեզմանի երկարութիւնը լինում է 1 $\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 1 մետր և խորութիւնը 1—1, 25 մետր: Բոլորն էլ լքցուած են լինում աւազախառն հողով: Մեծ մասամբ իւրաքանչիւր գերեզմանում թաղուած է լինում միայն մի ննջեցեալ, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, այսինքն գերեզմանի լանքսին, աջ կողքի վրայ, ոտները կուճ բերած և երեսը գէպի արեւմտա-հարաւ ուղղուած: Պատահում են նաեւ, որ միեւնոյն գերեզմանում երկու և երբեմն աւելի կմախքներ են լինում, մինը, աւելի պատուաւորը, գերեզմանի արեւմտեան մասում, միւսը՝ արեւելեան:

38. Առաջին դամբանում պառկած էր երկարագլուխ մի կնոջ կմախք, հիւսիսից հարաւ, որի մօտից գտնուեց 2 բրոնզէ ապարանջան, մի բրոնզէ խողովակ և մի քիչ ուլունք:

39. Երկրորդ դամբանը նոյնպէս կնոջ էր, հիւսիսից հարաւ պառկած. մօտից դուրս եկաւ մի բրոնզէ ապարանջան, մի բրոնզէ գօտի, մի ոսկորէ մատանի և մի վանակատի դանակ:

40. Երրորդ դամբանի արեւմտեան կողմում հիւսիսից հարաւ պառկած էր մի տղամարդ, իսկ արեւելեան կողմում՝ մի կին՝ երեսները միմեանց դարձրած: Սրանց ոտների կողմը, արեւմուտքից առնելք պառկած էր մի յաղթանդամ տղամարդ: Արեւմտեան մասում թաղուած տղամարդու մօտ էլ կար տաւարի ոսկորներ, որոնցից վերջրի վէզը: Այս տղամարդու մօտ, որի գանգը և ազդրերը վերջրի, գտնուեց մի երկաթէ թուր, բրոնզէ երախակալով, մի երկաթէ նիզակ, մի բրոնզէ նետ: Կնոջ մօտից դուրս եկաւ երկու զոյգ բրոնզէ ապարանջան, 2 բրոնզէ խողովակ, 3 բրոնզէ մատանի և ուլունքներ: Ոտների մօտ պառկած տղամարդու մօտից էլ դուրս եկաւ մի բրոնզէ գօտի և մի բրոնզէ դաշոյն: Երկու պուլիկներ էլ զրուած էին մինը տղամարդի, միւսը կնոջ գլխների մօտ:

41. Չորրորդ դամբանը բաւական նման էր երրորդին. այստեղ ևս կային երկու, մի տղամարդու և մի կնոջ, երկարագլուխ կմախք, տղամարդը արեւմտեան, կինը արեւելեան կողմը պառկած, միայն տղամարդը հարաւից հիւսիս, իսկ կինը՝ հիւսիսից հարաւ: Երեսները դարձեալ միմեանց դարձրած: Տղամարդու մօտից գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն և 2 բրոնզէ ոտի ապարանջան, իսկ կնոջ մօտից միայն ուլունքներ:

42. Հինգերորդ դամբանի արեւմտեան կողմում պրպըղած ձևով կային երկու երկարագլուխ տղամարդկանց կմախք, որոնցից մինի մօտ գտնուեց մի երկաթէ դաշոյն, բրոնզէ պատեանով,

ձեռի 2 և ոտի 2 բրոնզե ապարանջան, 2 բրոնզե խողովակ: Միևսի մօտ մի երկաթէ և երկու բրոնզէ, մինը մեծ և միւսը փոքր դաշտյաններ: Հիւսիս արևմտեան անկիւնում դրուած էին 2 պոլիէրներ: Այս երկու կմախքների գանգերն էլ վերցրի:

43. Վեցերորդ դամբանը ներփակում էր իւր մէջ մի երկարազուլի կնոջ և մի երեխայի կմախք, հիւսիսից հարաւ պառկած: Երեխայի մօտ դրուած էր մի փոքրիկ պոլիէր. կնոջ ձեռին կար մի բրոնզէ ապարանջան, նոյնպիսի մինն էլ երեխայի ձեռին:

44. Եօթերորդ դամբանի արևմտեան կողմում պառկած էր մի երկարազուլի տղամարդու, իսկ արևելեանում՝ մի նոյնպիսի կնոջ կմախք, երեսները միմեանց դարձրած. գլխների մօտ դրուած էր մի մի պոլիէր: Տղամարդու մօտից գտնուեց մի բրոնզէ դաշտյան, մի բրոնզէ նիզակ, նիզակի բրոնզէ օղբ, մի բրոնզէ խողովակ, մի բրոնզէ քամանդ, ոտերի բրոնզէ երեք ապարանջան, կնոջ մօտից երկու հատ ձեռի բրոնզէ ապարանջան, ուլունքներ և մի հատ ոսկորէ օղակ:

45—51. Սատանի տանիսից մօտ 100 մետր դէպի արևմուտք, դարձեալ լճի ափին քարձրանում է մի ուրիշ բլուր, որ կոչւում է «Գիւու-տանիս» — դէի տուն և որի վրայ նոյնպէս կան դամբաններ: Սրանք թէև շուրջանակի պատած են քարերով, սակայն իրենց վրայ թմբեր չունեն, հաւանօրէն քամին տարել է: Միքանիսի գերեզմանաքարերն արդէն իսկ երևում են, միւսները բացւում են, հէնց որ միքիչ փորում են: Սրանք ևս միանգամայն նման են Սատանի տանիսի դամբաններին, ուղղուած են արևելքից արևմուտք, միայն կմախքները դրուած են հիւսիսից հարաւ: Այս դամբաններից շատերը վերջին ժամանակներս բացուած են և թուրքեր թաղուած, այս պատճառով և՛ թէպէտ արտաքին տեսքը անեղծ մնացել է, սակայն իսկական կմախքները կամ հանուած են և խառնի խուռն մի կողմ ածուած և կամ բաւական խորը թաղուած լինելով, ազատ են մնացել աւերիչ ձեռքերից: Սրանցից պեղեցի 10 հատ, որոնցից առանձին ուշադրութեան արժանի են հետևեալ երեքը

52. Առաջինը 5 մետր տրամագիծ ունէր, շուրջանակի քարերով պատած. մէջտեղում երևում էին երկու մեծ սալեր, մինը $1\frac{1}{2}$ մետր, միւսը 1 մետր լայնութեան և մօտ 2 մետր երկարութեան: Այս քարերը վերցնելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը՝ արևելքից արևմուտք ուղղուած, $2\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, մի մետր լայնութեան, ամբողջովին աւաղախառն հողով լցուած: Գերեզմանը քառանկիւնի էր, անտաշ քարերով պատ քաշած: $1\frac{1}{2}$ մետր փորելուց յետոյ բացուեց մի երկարազուլի մարդու կմախք,

զլուխը հիւսիս արեւելեան անկիւնում, ոտները հարաւ-արեւմտեան, երեսը դէպի հարաւ դարձրած: Սրա ձեռքին գտնուեց 5 բրոնզէ ապարանջան, մի բրոնզէ դաշոյն, մի բրոնզէ խողովակ: Մի քսաս դրուած էր գլխի յետերը, ուրիշ երկուսն էլ հիւսիս արեւմտեան անկիւնում:

53. Երկրորդ դամբանը աւելի մեծ էր, 6 մետր տրամագծով. շրջապատուած քարերով. մէջտեղում երևում էին երեք սալաքար, որոնց վերջնելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը՝ արեւելքից արեւմուտք, սակայն սրա մէջ մօտ ժամանակներս մի քիւրդ էին թաղել: Հողերի միջից դուրս եկաւ մի բրոնզէ գօտի և ոտի մի մեծ բրոնզէ ապարանջան:

54. Երրորդ դամբանը, որ նման էր երկրորդին թէ իւր տեսքով և թէ իւր վիճակով, բացուած էր ելել. որովհետեւ կմախք չկար և հողի միջից գտնուեց մի բրոնզէ կոտրատուած գօտի, մի բրոնզէ ապարանջան և մի բրոնզէ խողովակ:

Դևի տանիսից մօտ յիսուն մետր հեռու, հարթութեան վրայ, «Տէրտէրի» արտի մէջ ևս, կան միքանի մեծ դամբաններ, որոնցից պեղեցի երկուսը:

55. Սրանցից առաջինը կլոր էր, 23 մետր տրամագծով, շուրջանակի մեծ մեծ քարեր շարուած: Բարձրութիւնը դաշտի մակերևոյթից հասնում էր չորս մետրի, գագաթը տափարակ էր, և չունէր երկրորդ շրջանակը: Պեղեցինք կողքից, գերեզմանը քառանկիւնի էր, չորս ահագին սալերով ծածկուած, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, և անտաշ, մեծ քարերով պատ քաշած: Երկարութիւնն էր 7 մետր, լայնութիւնը 4 մետր: Չորս մետրաչափ խորութեան դատարկ էր: Երկու մետրաչափ էլ մենք պեղեցինք, սակայն ձիու ու մարդու ատամներից և մի քանի ձիու բրոնզէ զարդարանքներից գտաւ բան չգտանք: Բրոնզէ զարդարանքներն էլ սաստիկ փթած էին և շուտով փշրուեցան:

56. Երկրորդ դամբանը համեմատաբար փոքր էր, 15 մետր տրամագծով, շուրջանակի քարեր շարուած: Բարձրութիւնը 3 մետր էր, և վերջանում էր հարթ գագաթով: Պեղեցինք կողքից, գերեզմանը քառանկիւնի էր, արեւելքից արեւմուտք ուղղուած, ծածկուած 3 ահագին սալերով: Անտաշ քարերով պատ էր քաշած: Երկարութիւնը 8, 50 մետր էր, լայնութիւնը 6 մետր, 3 մետր խորութեամբ դատարկ էր: Մօտ երկու մետրաչափ պեղեցինք, դուրս եկաւ հիւսիսից հարաւ ուղղուած մէկ տղամարդու և մի ձիու սաստիկ փթած ոսկորներ և ձիու չորս բրոնզէ զարդարանք:

57. Այս դամբարանից էլ մօտ 70 մետր հեռու, Չալալու և Նարփուզլու գիւղերի սահմանագլխում, ճանապարհին կից բարձ-

րանում է մի մեծ դամբան: Սա ձուածիր է, արևելքից արևմուտք ուղղուած: Մեծ տրամագիծը հասնում է 45 մետրի, իսկ փոքրը՝ 40 մետրի: Հետզհետէ բարձրանալով մինչև 6 մետր՝ վերջանում է տափարակ, կլոր գագաթով, որ 30 մետր տրամագիծ ունի: Դամբանի ստորոտում շուրջանակի մեծ մեծ քարեր են շարուած: Գագաթին ևս նկատելի են քարեր, սակայն շրջանակն արդէն անհետացած է, որովհետև քիւրդերի գերեզմաններ են փորուած վերան և մի քանի անյաջող փորձեր են կատարուած՝ պեղելու: Ամբողջ դամբանը պատած էր խոտով: Գերեզմանի ամենափոքր սալը գտնելու յուսով ևս պեղել տուի արևելքից դէպի արևմուտք, և հիւսիսից դէպի հարաւ: 4, 30 մետր խորութեան վրայ, դամբանի հիւսիսային կողմում բացուեցան բաւական մեծ սալքարեր, որոնցից մինը վերցնելով՝ մտանք գերեզմանի մէջ: Սա 2, 80 մետր խորութեամբ դատարկ էր, ուղղուած հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի և մեծ անտաշ քարերով պատ քաշած: Ծածկուած էր չորս երկար և լայն սալերով: Երկարութիւնն էր 6, 60 մետր, լայնութիւնը 2, 80 մետր: Արևմտեան կողմից պատը մէկ ու կէս մետրաչափ քանդուած էր և այստեղից նոյն մեծութեան մի անցք էր ձգուած դէպի արևմուտք 7 մետր երկարութեամբ: Շրջելով այրի մէջ, նկատեցինք, որ հարաւային կողմը ցեխի պատով բաժանուած է, որի միայն մի մասը քանդուած էր. ներս նայեցինք և տեսանք, որ մի մարդկային կմախք աճիւնացած պարկած է, վերցրի մի քիչ այդ աճիւնից և մնացածը լաւ գննեցի մի որևէ բան գտնելու յուսով, բայց ոչինչ չգտայ: Այն միայն նկատեցի, որ ննջեցեալը պառկած է եղել հիւսիսից հարաւ: Սրա մօտ մի ուրիշ բաժանմունք էլ կար, նոյնպէս ցեխէ պատով բաժանուած: Նկատելի էր՝ որ նախ փայտէ սիւններ են խփել և ապա սրանց օգնութեամբ ցեխէ պատ կանգնեցրել. փայտերն արդէն բոլորովին փթել էին: Այստեղ պառկած էր մի ձի, ամբողջովին փոշիացած, միայն ատամները դեռ ևս անփութ էին, ուստի և ես վերցրի, աւելացնելով վերան նաև փոքր ինչ աճիւն: Զննելով ձիու աճիւնը գտանք հետեւիւ բրոնզէ զարդարանքները, 2 հատ կրծքին կախուլու կիսալուսիններ, բրոնզից 4 հատ մեծ կոճականման զարդարանքներ, 2 զանգականման զարդարանք:

Ապա սկսեցինք պեղել գետինը, ճրագներով նայել ամեն տնկիւն, և երբ այլ ևս ոչ մի բան չգտանք, համոզուեցինք, որ արևմտեան կողմից ձգուող աւանը յատուկ փորուած է, ով գիտէ երբ, ննջեցեալի մօտի իրերը գողանալու նպատակով:

58. Այս դամբանից բարձր, Եարփուզլու թրքաբնակ գիւղի արտերի մէջ, «Եարտալա» կոչուած տեղում ևս պեղեցի մի

գեղեցիկ դամբան, որ կընդունէր, 25 մետր տրամագծով, և 4 մետր բարձրութեան: Շրջապատուած էր մեծ մեծ քարերով և վերջանում էր հարթ գագաթով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, 6 մետր երկարութեան էր, 5,60 մետր լայնութեան: Երկու մետր խորութեամբ դատարկ էր, քառանկիւնի, անտաշ, մեծ քարերով պատած և 3 մեծ սալերով ծածկուած: Դժբաղդարար սրտ էլ արևելեան պատի քարերից մի քանիսն հանուած էին: Մի մետրից աւելի պեղելուց յետոյ գտանք մի երկարագլուխ ալրուած կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, մօտը կար մի բրոնզէ դիւրզ, երկու բրոնզէ նետ և մի բրոնզէ ապարանջան, ուրիշ ոչինչ: Կարելի է ենթադրել, որ այս դամբանը ևս անձեռնմխելի չէր մնացել:

59. Նոյն վիճակին ենթարկուած է եղել և՛ մի ուրիշ, մեծ դամբան, որ բարձրանում է առաջին մեծ դամբանի հանդէպ: Սա ևս արտաբնական մի բլուր էր ձևացնում. 18 մետր տրամագծով և 4 մետր բարձրութեամբ, սուր գագաթով: Շուրջը քարեր չուկային, ոչ էլ գագաթին: Մօտ վեց մետր խորութեան պեղելուց յետոյ բացուեցան երեք քարեր, որոնց միջև ձգուած էր և մի փոքրը: Այս վերջինը ծայրէ ի ծայր չէր հասնում, այլ երկու մեծ սալերի միջև թողնուած փոքրիկ անցքն էր ծածկում: Այս անցքից մենք մտանք ներս. 3 մետր խորութեամբ մի դատարկ, քառանկիւնի գերեզման էր, անտաշ քարով պատած: Երկարութիւնը 6 մետր էր, լայնութիւնը 4 մետր: Գերեզմանը սկսեցինք պեղել, 2 մետրաչափ պեղելուց յետոյ գտանք մի ոսկորէ կոճակ, այս մեզ խրախուսեց և մենք շարունակեցինք պեղումը, 3 մետրաչափ էլ պեղեցինք, հոգը վեղբաներով դուրս քաշելով, այս անգամ գտանք մի բրոնզէ ֆիւրուլ. կրկին շարունակեցինք պեղումը երկու մետրաչափ, սակայն ոչինչ չգտանք, սովորական աւազն էր, որ հեշտութեամբ փոքրում էր: Չորրորդ օրը այլ ևս ոչ մի բանի չպատահելով՝ որոշեցինք ընդհատել, ենթադրելով, որ կամ պեղուած է և կամ զողացուած, մանաւանդ որ դուրս էին գալիս ոսկորների մանր կտորներ, կոտրատուած պոլիկներ:

60—65. Այս դամբանից փոքր ինչ հեռու կան երեք ուրիշ դամբաններ, որոնք լճափի փոքրիկ ցածր ու հարթ տարածութեան անմիջապէս կպած լինելով, այդ կողմից բացուել են, կամ բացել են: Սրանք էլ մեր բացած դամբանների նման մեծ քարերով պատած և 3 կամ չորս սալքարերով ծածկուած, 3 մետրից աւելի խորութեամբ դատարկ գերեզմաններ են, որոնց յատակը 1—2 մետրաչափ պեղել տուի, կարծելով թէ այս բարձրաւանդակի եզրի

փլշելովն են մի կողմից բացուել, հետեւապէս և՛ դեռ ևս անեղծ են, սակայն ոչինչ չգտայ:

Այս անյաջողութիւնը և՛ մասամբ այս կողմերում բռնկած հայ-թրքական ընդհարումներն ստիպեցին թերի թողնել արդէն կիսով չափ պեղած երեք ուրիշ դամբաններ և հետանալ դէպի Ալի-զըռը:

66. Անցնելով Գեօտակ-բուլաղ հայաբնակ գիւղով, ես մի գիւղացու ցուցմամբ պեղեցի մի դամբան, որ գտնուում էր գիւղի հանդիպակած բլրի լանջին: Դամբանի տրամագիծն էր 15 մետր, բարձրութիւնը 3 մետր. շուրջանակի ունէր մեծ մեծ քարեր և վերջանում էր հարթ գագաթով: Գերեզմանը քառանկիւնի էր, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և երեք մեծ սալերով ծածկուած: Թէպէտ շուրջը անտաշ քարերով պատ էր քաշած, սակայն ամբողջ գերեզմանը լի էր աւազախառն հողով: Երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Մօտ 2 մետր պեղելուց յետոյ բացուեց մի երկարագլուխ կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, կողքին մի երկաթէ երկար թուր՝ բրոնզէ երախակալով, ինչպէս նաև 2 պուլիկ:

67—69. Գեօտակ-բուլաղից անցայ Քեօլսնի-ղրուղ, ուր գտնուում է մի հինաւուրց ամբոցի հիմքեր և մի սեպածե արձանագրութիւն՝ այս ամբոցի անմիջապէս մօտը՝ լճափին: Որոնելով ամբոցի շուրջը դամբաններ, ես կարողացայ միայն երեք հատ գտնել, որը և՛ պեղեցի: Սրանցից մինը գտնուում էր ամբոցի արեւմտահարաւային կողմը, մի բլրի գագաթի: Կլոր էր, շուրջանակի քարերով պատած, 7 մետր տրամագծով: Երկու մեծ սալեր վերցնելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը, որ տաշած քարով պատած էր. երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր. ամբողջովին լիքն էր հողով: Մօտ 2 մետր պեղելուց յետոյ բացուեց մի երկարագլուխ կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և սաստիկ փթած: Մօտը ոչ մի իր կամ պուլիկ չգտնուեց:

Այսպէս էին նաև միւս երկու դամբանները, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ուղղուած գերեզմաններով, և մի մի կմախքներով, միայն սրանք պատեր չունէին, այլ մի մեծ սալ ձգուած էր յատակին, ու ննջեցեալը դրա վրայ պառկեցրած:

Յուլիսի 20-ին անցայ Ալիղրուղ, որ տեղաւորուած է Սևանայ լճի հարաւային ափին, մօտ 4 կիլոմետր հեռու, մի բարձրութեան վրայ: Սրա արեւմտահարաւային կողմում ևս, մի սարի գագաթի վրայ նկատելի է մի հինաւուրց ամբոցի հետքեր: Այս սարի թէ լանջին և՛ թէ ստորոտում կան դամբաններ, որոնք այնքան էլ մեծ չեն, մինչդեռ այստեղից 3-4 կիլոմետր հեռու, «Այի Եսեւ» (քարակոյտի ետև) կոչուած տեղում կան անհամեմատ աւել-

լի մեծերը: Եւ որովհետեւ այստեղ չկարողացանք շատ մշակներ գտնել, ուստի և ստիպուեցայ հրաժարուել այդ մեծ դամբանները պեղելու մտադրութիւնից և պեղեցի այս ամբողջի ստորոտում գտնուած դամբաններից միայն վեցը:

70. Սրանց մէջ ամենահետաքրքրականը այն էր, որ գտնուում էր արտերի մէջ, հարթութեան վրայ, համեմատաբար աւելի մօտիկ լճին: Սա կլոր էր, 5 մետր տրամագծով, շուրջանակի մեծ մեծ քարերով պատած և գետնից մի մետր բարձր, հարթ գագաթով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, ծածկուած երեք մեծ սալքարերով: Քառանկիւնի էր և անտաշ քարով պատած: Երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը 2 մետր: Ամբողջովին լրացուած էր աւազախառն հողով: Երկու մետրաչափ փորելով գտանք հինգ երկարագլուխ տղամարդկանց կմախքներ, գերեզմանի հարաւային կողմում պըպըզած, երեսները դէպի հարաւ: Սրանցից ամէն մինի մօտ կար մի մի բրոնզէ դաշույն, իսկ մինի մօտ նաեւ ձեռի մէկ և ոտի երկու բրոնզէ ապարանջան: Ոտի երկու ապարանջանները մի մատանիով միացած էին և ձգուած աջ ոտը: Կմախքների շուրջը շարուած էին հինգ պուլիկներ:

71—75. Միւս հինգ գերեզմանները միատեսակ էին, կլոր, 3—4 մետր տրամագծով, շուրջանակի քարեր շարուած, գետնին հաւասար կամ հազիւ կէս մետր բարձր: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի էր, անտաշ քարով պատած և առաւելապէս մի մեծ սալով ծածկուած: Երկարութիւնը 2—2 1/2 մետր, լայնութիւնը 1 մետր, խորութիւնը մինչև 1 1/2 մետր: Սրանց մէջ պակած էր լինում միայն մի կմախք, մեծ մասամբ կնոջ, հիւսիսից հարաւ, ձեռին բրոնզէ ապարանջան, մատանի և ուլունքներ, կողքին մի կամ մի քանի պուլիկ:

76—78. Ալիզընդից անցայ սրանից մօտ մի կիլոմետր հեռու գտնուող Զովախաչ գիւղը, ուր նոյնպէս 3 դամբաններ բաց արի: Սրանք ևս միանգամայն նման էին վերոյիշեալ հինգ դամբաններին և բացի մի հիւսիսից հարաւ ուղղուած երկարագլուխ կմախքից, մի երկու բրոնզէ ապարանջանից և պուլիկից ուրիշ ոչինչ չէին ներփակում:

79—80. Ապա անցայ վերին Ղառանլըղ, որ դարձեալ շատ հեռու չէ Ալզընդըղից: Այստեղ, գետակի ափին բացի երկու դամբան. արտաքուստ շուրջանակի քարեր էին շարուած և մի սալաքար երևում էր. սալաքարը վերցնելով բացուեց մի կարաս՝ ուղղա հայեաց և բերանը դէպի վեր, որի մէջ պըպըզած ձևով մի երկարագլուխ կմախք կար, սաստիկ փթած: Կարասը արգէն կոտորատուել էր, այնպէս որ վերցնել չկարողացայ: Այդ երկու

նոյնանման դամբանների մէջ ոչ պուլիկ և ոչ էլ մի որեւէ իր չկարողացայ գտնել:

Յուլիսի 25-ին անցայ 'Լուլալի գիւղը, որ գտնւում է Նոր-Բայազէտ քաղաքի մօտ, հազիւ երկու կիլօմետր հեռու: Շրջկլով գիւղի շրջակայքը եւս դամբաններ նկատեցի խաղախաչի տակը: Կալերի վերեւը, Տիկնաձորում, Նաշարի-դարում, Գասոյի վարում, Բղդէի վանքում և Քարափի գլխիւ: Այս բոլոր տեղերումն էլ միքանի դամբաններ պեղել տուի, որոնք են.

1. Խաղախաչում. խաղախաչը գտնւում է գիւղի արեւելեան կողմը, մի կիլոմետր հեռու ձգուող բլրակի լանջին: Այս անունը սա ստացել է այն քառաժայռից, որի մէջ կայ մի կլոր անցք: Հաղող երեխաներին աւանդաբար բերում այս անցքով երեք անգամ անց են կացնում, որպէսզի հազից բժշկուին: Եթէ երեխան չի կարողանում անցնել, նրա շորերն են անցկացնում: Քարի վրայ, ոչ մի խաչ չէ քանդակուած և եթէ հազի խաչ է կոչւում, այստեղ խաչ բաւը սրբի, ուխտատեղու նշանակութիւն ունի:

Արդ այս խաղախաչում պեղեցի 13 դամբան.

81. Առաջին դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Շուրջանակի պատած էր մեծ մեծ քարերով. գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած երեք քարերով. քառանկիւնի էր, անտաշ քարով պատած, երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր. $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեամբ փորելով՝ գտանք մի երկարագլուխ կնոջ կմախք՝ պպըղա՝ դրութեամբ, ձեռին մի տպաբանջան և մի մատանի, ուրիշ ոչինչ: Պէտքէ նկատել, որ ընդհանրապէս կանանց դամբանները շատ աղքատ են լինում:

82. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,25 մետր: Քառանկիւնի էր, անտաշ քարով պատած և երեք մեծ սալերով ծածկուած: Մէկ ու կէս մետր խորութեան պեղելուց յետոյ բացուեց երեք երկարագլուխ կմախք. մինը տղամարդու, որի մօտից գտնուեց մի բլրոնդէ դաշոյն, մինը կնոջ՝ որը զարդարուած էր մի բրոնզէ մանիակով և մի մատանիով և բազմաթիւ ուլունքներով, և երրորդը՝ երեխայի, որը ոչ մի զարդարանք չուներ: Սրանց գլինների մօտ դրուած էին երեք պուլիկներ, որ արդէն կոտորուել էին:

83. Երրորդ դամբանի տրամագիծն էր 9,50 մետր, բարձրութիւնը մի մետր: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, ծածկուած վեց սալերով, 2,50 մետր երկարութեան, 2 մետր լայնութեան, առանց պատերի: Մէկ մետր խորութեան փորելուց

յետոյ բացուեց երկու երկարագլուխ կանանց կմախքներ, պպղած ձևով, որոնց մինի մօտից դուրս եկաւ մի բրոնզէ ֆիւրուլ: Սրանցից մինի գանգը վերցրի: Նկատելով որ լիցքը չի վերջանում, շարունակեցինք պեղումը և $1\frac{1}{2}$ մետրաչափ ևս պեղելուց յետոյ բացուեց մի ուրիշ գերեզման, որ նոյնպէս հիւսիսից հարաւ էր ուղղուած և ունէր անտաշ քարից չորս պատ: Երկարութիւնը 2 մետր էր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$: Այստեղ, հարաւային կողմում, կար մի երկարագլուխ տղամարդու կմախք, պպղած ձևով, որի գանգը վերցրի: Սրա մօտ գտնուեց մի բրոնզէ քամանդ, մի շատ գեղեցիկ, բրոնզէ ապարանջան, և մի բրոնզէ գաշոյն: Կողքերքին դրուած էին երեք պուլիկներ:

Եւ որովհետեւ գետինը դարձեալ փափուկ էր՝ շարունակեցինք պեղումը և $1\frac{1}{2}$ մետրաչափ պեղելուց յետոյ հանդիպեցանք մի երրորդ գերեզմանի, որ առանց պատերի էր: Այստեղ անկանոն կերպով միմեանց վրայ ձգուած էին 12 երկարագլուխ կմախքներ, որոնցից վերցրի 3 գանգ: Սրանց մօտից ոչ պուլիկ և ոչ էլ մի որևէ իր գտնուեց:

84. Զորրորդ դամբանի տրամագիծն էր 9 մետր. բարձրութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր. լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր, նոյնքան էլ խորութիւնը՝ լցուած աւաղախառն հողով: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 3 սալերով: Քառանկիւնի, անտաշ քարերով պատած գերեզմանի հարաւային կողմում պպղած դրութեամբ կային մի տղամարդու և երկու կը նոջ երկարագլուխ կմախքներ, առանց մի որևէ իրի կամ պուլիկի:

85. Հինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը 70 սանտիմետր: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի էր և անտաշ քարով պատած և սալերով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր, խորութիւնը փոքրիկ յետ՝ $1\frac{1}{2}$ մետր: Հիւսիսից հարաւ պառկած էր մի երկարագլուխ կնոջ կմախք, որի մօտից գտնուեց միայն մի քանի ուլունքներ:

86. Միանգամայն սրա նման էր վեցերորդ դամբանը:

87. Եօթերորդ դամբանի տրամագիծն էր 6,50 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, ծածկուած 3 սալերով. քառանկիւնի և անտաշ քարերով պատած: Երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը 1 մետր: Երկու մետր խորութեան պեղելով բացինք մի երկարագլուխ կնոջ կմախք, գերեզմանի մէջտեղում պպղած, շուրջը 7 պուլիկ, միջին կարմիր ուլունքներ:

88. Սրան միանգամայն նման էր ութերորդ դամբանը, միայն

աւելի փոքր էր, ու չորս ամաններ ունէր պպղած և ուլունքներով զարդարուած երկարազլուխ կնոջ շուրջը:

89. Նոյնն էր նաև իններորդ դամբանը, միայն այստեղ՝ պպղած կնոջ կմախքը ամանների փոխարէն ունէր մի բրոնզէ գօտի և մի նոյնպիսի մատանի: Սրա գանգը վերցրի:

90—92. Իսկ տասերորդ, տասնեմէկ և տասներկուերորդ դամբանները բացի պպղած երկարազլուխ կանացի մի մի կմախքից, ուրիշ ոչինչ չէին պարունակում:

93. Տասերեքերորդ դամբանը, նոյն մեծութեան և նոյն ձևի էր, հիւսիսից հարաւ ուղղուած՝ և ներփակում էր մի տղամարդու կմախք, որ պպղած ուղղութիւն, սնարի մօտ մի պուլիկ, և կողքին 12 հատ վանակատի նետեր ունէր:

II. Կալերի վերեւ.—Իմ այս գիւղում կատարած պեղումների II խումբը գտնուում է «Կալերի վերև» կոչուած տեղում, որ ընկած է Սազախաշից հարաւ, մօտ մի կիլոմետր հեռու, նոյն բլրակների շարքի արևմտահայեաց լանջին, գիւղից մօտ կէս կիլոմետր հեռու: Այստեղ հս պեղեցի 5 դամբան: Սրանցից առաջին, երրորդ և չորրորդը մի տեսակ էին:

93—95. Այս երեքից իւրաքանչիւրի տրամագիծն էր 3—4 մետր, բարձրութիւնը մինչև կէս մետր: Շուրջանակի պատած էին քարերով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի էր, անտաշ քարերով պատած և 2—3 սալերով ծածկուած. երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: 1—2 մետր խորութեան փորելուց յետոյ բացւում էր մի երկարազլուխ կնոջ կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած: Առաջին դամբանի կմախքի մօտից դուրս եկաւ միայն մի բրոնզէ ապարանջան, երկրորդից բրոնզէ մի նոյնպիսի ապարանջան և մի գինտ: Երրորդից՝ ուլունքներ և սնարի մօտ՝ մի պուլիկ:

96. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, բարձրութիւնը $\frac{1}{2}$ մետր. շուրջանակի նոյնպէս պատած էր մեծ մեծ քարերով, գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի էր, անտաշ քարով պատած և 2 սալքարով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Ամբողջովին լցուած էր աւալախառն հողով: Երկու մետրաչափ պեղելով գտանք, որ հարաւային կողմում պպղած դրութեամբ կար մի երկարազլուխ կնոջ կմախք, որի վրայից դուրս եկաւ մի բրոնզէ ապարանջան, մի բրոնզէ գօտի, 2 բրոնզէ մատանի և բաւականաչափ ուլունքներ: Վերցրինք սրա գանգը: Ապա հիւսիսային կողմում գտանք հինգ: Երկարազլուխ կանացի կմախքներ զարձեալ պպղած դրութեամբ և երեսները դէպի հարաւ գարձրած, որոնց մօտից ոչինչ չգտնուեց:

97. Հինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Շուրջանակի պատած էր քարերով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի էր, անտաշ քարով պատած և միայն մի մեծ սալով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1 մետր: Մի մետրաչափ փորելով՝ տեսանք գերեզմանի մէջտեղում մի տղամարդու երկարագլուխ կմախք, պզգած դրութեամբ, որի գլխին կար բրոնզէ մի վարսակալ, ձեռին մի բրոնզէ ապարանջան, կողքին մի բրոնզէ դաշոյն և նոյնպիսի մի նիզակ, շուրջը՝ ութ պուլիկ շարուած: Սրա տակ, հագիւ 0,30 մետրաչափ խորութեան փորելուց յետոյ բացուեց վեց երկարագլուխ տղամարդկանց կմախքներ պզգած դրութեամբ, որոնց մօտ ոչ մի իր չկար: Վերցրի թէ առաջնի և թէ այս վերջիններից երեքի գանգերը:

III. Տիկնաձոր. — «Կալերի վերև» կոչուած տեղից դէպի հարաւ, նոյնպէս կէս կիլոմետր հեռու, միենոյն բլուրների շղթայի արևմտահայեաց՝ լանջին ևս կան բաւականաչափ դամբաններ: Այս տեղը տեղացիներից կոչուում է Տիկնաձոր, այսինքն տիկնիկի ձոր, այստեղ կայ մի մեծ ժայռ քար, որ իբր սրբութիւն պաշտուում է. վերջին ժամանակներս նրա վրայ մի քանի խաչեր են կերտել:

Այստեղի դամբաններից պեղեցի 7 հատ:

98. Առաջին դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, բարձրութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 0,80 մետր, ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, չորս կողմից անտաշ քարով պատած և ծածկուած մի մեծ սալով, յատակում ևս մի մեծ սալ կար: 70 սանտիմետր խորութեան փորելով բացինք վեց կմախք, բոլորն էլ պզգած ձևով: Սրանցից մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք տեղաւորուած էին գերեզմանի հարաւային կողմը, երեսները միմեանց դարձած, դրանց հանդէպ, գերեզմանի մէջտեղը կար մի ուրիշ տղամարդու կմախք, մինն էլ արևելեան կողմը, ինչպէս և երկուսը՝ արևմտեան: Հարաւային կողմի տղամարդի գլխին կար մի բրոնզէ վարսակալ, իսկ կնոջ ձեռին երկու բրոնզէ ապարանջան: Կինը տղամարդու ձախ կողմն էր: Արևմտեան կողմի երկու կմախքներից մինի գլխին ևս գտնուեց մի վարսակալ, որ վերցնելիս փշրուեց, և սրանց առաջում երկու պուլիկ, մինը մեծ, միւսը փոքր: Սրանց գանգերից ևս վերցրի չորսը:

99. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 8,50 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Շուրջանակի պատած էր մեծ մեծ քարերով: Գերեզմանի երկարութիւնն էր $2\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 2 մետր,

խորութիւնը՝ փորելուց յետ՝ 2¹/₂ մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած չորս սալերով: Գերեզմանը քառանկիւնի էր և անտաշ քարով պատած: Ամբողջովին լցուած էր աւազախառն հողով: Գերեզմանի մէջտեղում կար մի տղամարդու, մի կնոջ և մի երիտասարդի երկարագլուխ կմախք, պպզած և երեսները դէպի հարաւ դարձրած: Սրանցից երկուսի գանգերը վերցրի: Արեւմտահիւսիսային անկիւնում կար մի պուլիկ, սրա մօտ մի կմախք, որ կարծես վերևից գահավիժել էր այստեղ, որովհետև գլուխը ներքևում էր գտնուում, իսկ ոտները վերևում ցցուած էին: Գլխի տակ կար մի ջարդուած պուլիկ, որ երևի ընկնելիս էր ջարդել: Սրա կողքին կար մի ուրիշ պուլիկ. մէջը մի կրտսրուած մարդու գլուխ դրուած. միքիչ հեռու, նոյն արեւմտեան պատին կից կային երկու երկարագլուխ կմախքներ պպզած ձևով, մինի երեսը դէպի արևելք, միւսինը դէպի արեւմուտք դարձրած: Հարաւային պատին կից դարսուած էին 11 պուլիկ, սրանցից միքանիսը միմեանց վրայ էին դրուած: Արևելեան պատի մօտ ևս կային 3 պուլիկ:

100. Չորրորդ դամբանը 6 մետր տրամագիծ ունէր և գետնի մակերևոյթից մի մետր բարձր էր. շուրջանակի մեծ մեծ քարերով պատած: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, 2 մեծ սալերով ծածկուած, քառանկիւնի և անտաշ քարերով պատած: Երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը՝ 2 մետր և խորութիւնը՝ պեղելուց յետոյ՝ նոյնպէս 2 մետր: Գերեզմանի հարաւային կողմում կար մի երկարագլուխ կմախք, պպզած ձևով, և սրահանդէպ՝ հիւսիսային կողմում նոյնպէս երկու տղամարդու կմախք, զարձեալ պպզած: Հարաւային կողմի կմախքի դաստակից գտնուեց մի՝ և սրունքներից՝ երկու բրոնզէ ապարանջան, կողքին մի երկաթէ դաշոյն, որ փշրուեց և մի նոյնպիսի նիզակ: Հիւսիսային կողմի կմախքների վրայ ոչ մի իր չկար: Պատերին կից շարուած էին 12 հատ մեծ և փոքր պուլիկներ:

101—104. Երրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ և եօթերորդ դամբանները խեղճ կանանց էին. տրամագիծը 3—4 մետր, բարձրութիւնը մինչև կէս մետր: Գերեզմանը հիւսիսից հարաւ ուղղուած, քառանկիւնի, անտաշ քարերով պատած և 1—2 քարով ծածկուած. երկարութիւնը 1¹/₂—2 մետր, լայնութիւնը 0,60—1 մետր և խորութիւնը՝ մինչև 1 մետր: Իւրաքանչիւրի մէջ պառկած էր մի երկարագլուխ կանացի կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած: Միքանիսի միջից ոչ մի իր գուրս չեկաւ, մեքանիսի միջից էլ մի կամ երկու բրոնզէ ապարանջան և մատանի:

IV. Նաջարի-դար.—Ղուլալիսում պեղած դամբաններին չոր-

բորդ խումբը գտնուում է գիւղից մօտ երեք կիլոմետր հեռու, դէպի արեւելահարաւ, Նաջարի (հիւսնի) դար կոչուած ցածրադիր բլուրների լանջերին: Սրանցից մի քանիսը միմեանց մօտ են կուտակուած, միւսները մէկ-մէկ ցրուած: Ընդհանրապէս այս դամբաններն որոշուած են սոյն գիւղի միւս դամբաններից թէ իրենց շուրջը շարուած և թէ գերեզմանի վրայ ձգուած քարերի մեծութեամբ: Միենոյն ժամանակ կմախքները սաստիկ փթած են, այնպէս որ հնարաւոր չեղաւ գոնէ մի գանդ վերցնել:

105—109 Այստեղ են պեղեցի 10 դամբան, որոնցից բաւանձին ուշադրութեան արժանի են հետևեալ հինգը:

110. Առաջին դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը մի մետր: Պատած էր անագին քարերով: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,25 մետր, խորութիւնը՝ պեղելուց յետոյ $1\frac{1}{2}$ մետր. ուղղուած էր արեւելահիւսիսից՝ արեւմտահարաւ: Ծածկուած էր երկու սալքարերով: Գերեզմանի հարաւային կողմում պղծած դրութեամբ կային մի տղամարդու, մի կնոջ և մի երեխայի երկարագլուխ կմախք, երեսները դէպի հարաւ դարձրած: Կնոջ և երեխայի ձեռքերից դուրս եկան մի մի բրոնզէ ապարանջան: Հիւսիսային և արեւմտեան պատերին կից շարուած էին չորս պուլիկներ:

111. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 7 մետր, բարձրութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր. գերեզմանի երկարութիւնը $2\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր և խորութիւնը՝ փորելուց յետոյ նոյնպէս $1\frac{1}{2}$ մետր. ուղղուած էր արեւմտահիւսիսից արեւելահարաւ: Ծածկուած 2 սալերով, քառանկիւնի և անտաշ քարերով պատած: Արեւելեան կողմում կար մի երկարագլուխ, պղծած կնոջ կմախք, գագաթին մի բրոնզէ վարսակալ, ականջին նոյնպիսի գինտ, աջ ձեռին չորս բրոնզէ ապարանջան, մատին 3 մատանի: Հարաւային կողմում էլ կային երկու պղծած, կանացի կմախքներ, որոնց վրայից ոչինչ չգտնուեց:

112. Երրորդ դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր, գերեզմանի երկարութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 1 մետր. խորութիւնը՝ փորելուց յետոյ՝ 1 մետր: Ուղղուած էր արեւմտահիւսիսից արեւելահարաւ, ծածկուած 2 սալով, քառանկիւնի, և անտաշ քարով պատած: Սրա հարաւային կողմում պղծած դրութեամբ կային երկու երկարագլուխ կմախքներ, մինը տղամարդու և միւսը կնոջ: Վերջինիս վրայից դուրս եկաւ մի բրոնզէ ապարանջան:

113. Չորրորդ դամբանի մէջ ոսկորներն անկարգ կերպով թափուած էին միմեանց վրայ, երեւի մի ժամանակ բացուած է եղել:

114. Հինգերորդը և սրա հետ նաև ֆնացած վեցը նոյն ձևի, միայն աւելի փոքր էին և ներփակում էին մի մի կանացի երկարագլուխ կմախքներ, պպզած ձևով: Այս հինգերորդի միջից դուրս եկաւ բրոնզէ մի տափարակ մանեակ և ձեռի մի ապարանջան: Միւսները միջից կամ ոչ մի իր և կամ մի երկու ապարանջան և մի քանի մատանի:

V. Բղդէի վանքի¹⁾ շուրջը գտնուում է իմ պեղումների հինգերորդ խումբը: Այս տեղը գտնուում է Խազախաչից դէպի արևելք, հարթութեան վրայ: Դամբանները բազմաթիւ չեն և ինչպէս երևաց, ոչ էլ այնքան նշանաւոր: Այստեղ ես պեղեցի վեց դամբան: Գրեթէ բոլոր դամբաններն էլ կլոր էին, 3—4 մետր տրամագծով, բոլորն էլ գետնից հաղիւ կէս մետր բարձր, հարթ գագաթով: Գերեզմանները ուղղուած էին հիւսիսից հարաւ, ծածկուած 1—3 քարերով, քառանկիւնի և անտաշ քարերով պատած:

115. Առաջին դամբանը ամենահետաքրքրականն էր: Այստեղ կային մի տղամարդու և մի կնոջ երկարագլուխ կմախքներ, պպզած ձևով: Կնոջ ձեռներից դուրս եկան երկու բրոնզէ ապարանջան, տղամարդու մօտից մի վանակաւոր դանակ, որ շատ գործածուելուց նկատելի կերպով մաշուել էր: Շուրջը զրուած էին երկու քասա և մի շատ փոքրիկ պուլիկ, ձեռքով շինուած:

116. Երկրորդ դամբանի մէջ կար մի պպզած կմախք, մօտը միայն մի պուլիկ:

117. Երրորդի մէջ երկու պպզած կմախքներ, մի տղամարդու և մի կնոջ, առաջին գլխից դուրս եկաւ մի բրոնզէ վարսակալ, երկրորդի ականջից մի մեծ, բրոնզէ գինու և մի տափակ, գեղեցիկ ապարանջան:

118—120. Միւս երեքի մէջ կային միմիայն մի մի կմախք, պպզած ձևով, առանց մի որևէ իրի:

VI. Քառափի գլոխ.—Այս գիւղում պեղած դամբաններիս վեցերորդ խումբը գտնուում էր «Քառափի գլոխ» կոչուած տեղում, գիւղից մի կիլոմետր հեռու դէպի հիւսիս:

111—124. Այստեղ պեղեցի միայն չորս դամբան, որ գտնուում էին միմեանց մօտ, մի հարթութեան վրայ: Բոլորն էլ շուր-

¹⁾ Բղդէ, Բաղդասար, անունով մինը այստեղի դամբանների մինի վրայից մի մեծ սալ է տանում իւր գոմը սալաշատակելու: Մտատանջուելով թէ մի գուցէ սա սրբի վրայից է վերցրել՝ նա հիւանդանում է, մի առ ժամանակից յետոյ որդին վախճանւում է: Ենթադրելով թէ այս բոլորը այդ սալի սրբիցն է, վերադարձնում է սալը իւր տեղը և նրա վրայ մի փոքրիկ մատուռ կառուցանում, որը և նրա անուամբ այժմ Բղդէի վանք է կոչւում:

ջանակի քարեր ունէին, և գետնի երեսին միանգամայն հաւասար էին: Բոլորն էլ ծածկուած էին մի-մի մեծ սալով: Գերեզմանները հիւսիսից հարաւ էին ուղղուած, քառանկիւնի, սակայն առանց պատերի: Առաջին երկուսի միջից սաստիկ փթած ոսկորների կտորներ դուրս եկան, երրորդից՝ հարաւից հիւսիս պառկած մի կմախքի հետ մի պուլիկ, իսկ չորրորդից՝ որ միւսներից մեծ էր, մօտ 4 մետր տրամագծով և գերեզմանը ունէր 2 մետր երկարութիւն, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և նոյնքան խորութիւն՝ դուրս եկաւ մի տղամարդու կմախք՝ հարաւից հիւսիս ուղղուած և աջ կողքի վրայ պառկած: Մնարի մօտ կար մի թաս, արծաթապատ, մէջը երկու արծաթէ դրամ և երկու մեծ ուլունքներ: Դուրս եկան նաև սաստիկ փթած երկաթի կտորներ:

125. Շրջելով գիւղը՝ մի գիւղացու տան մօտ նկատեցի մի տապանաքար, 3 մետր երկարութեան և 1,25 մետր լայնութեան: Ենթադրելով որ սա կռապաշտական դամբան կը լինի, քանի որ ձգուած է հիւսիսից հարաւ՝ ես վերցնել տուի: Եւ յիրաւի, բացուեց մի կմախք, աւփոփուած քառանկիւնի վեց սալ քարերով պատած գերեզմանի մէջ: Կմախքը տղամարդու էր, երկարագլուխ, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և մէջքի վրայ պառկած: Նրա երեսի վրայից գտնուեց երկու գեղեցիկ արտասուաց սրուակներ:

Նոր-Բայազէս.—Յուլիսի վերջին վերադառնալով Նոր-Բայազէս քաղաքը, ես միքանի պեղումներ կատարեցի սրա շրջակայքում:

Նախ անցայ դէպի հիւսիս, մօտ 5 կիլոմետր հեռու քաղաքից և 3 կիլոմետր լճից: Այստեղ, մի քարքարոտ բլրի լանջին, որ յայտնի է Փռի (կարկառի) բերան, գտնուում են բաւականաչափ դամբաններ, միքանիսը միմեանց մօտ, միւսները միմեանցից հեռու: Ընդհանրապէս բոլորն էլ շուրջանակի քարերով պատած են, գետնից $1-1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան, հարթ գագաթներով:

126—130. Այստեղ ես պեղեցի հինգ դամբան, որոնց գերեզմաններից մինը կլոր էր, միւսները հիւսիսից հարաւ ուղղուած, երկուսը ունէին անտաշ քարից պատեր, միւսները ոչ: Բոլորից էլ դուրս էին գալիս վանակատի կտորներ և մարդու ու ձիու ատամներ, ուրիշ ոչինչ: Պարզ էր, որ այս դամբանները չափազանց հին լինելով՝ կմախքներն արդէն բոլորովին հող էին դարձել:

131—135. Քաղաքի հարաւային կողմում, մօտ մի վերստ հեռու Դարի գլոխ կոչուած տեղում ես պեղեցի 5 դամբան: Սրանք եւ շուրջանակի պատած էին քարերով և 3—4 մետր տրամագիծ

ունէին: Գերեզմաններն ուղղուած էին դարձեալ հիւսիսից հարաւ, ծածկուած 2—3 քարով, քառանկիւնի էին և անտաշ քարերով պատած: Այստեղի դամբաններից միայն մինի միջից՝ մի պզգած կանացի կմախքի մօտից՝ դուրս եկաւ մի բրոնզէ մախաղ, միւսների միջից բացի մի քանի կոտրատուած ամաններից՝ ուրիշ ոչինչ: Իւրաքանչիւր գերեզմանում լինում էր մի կամ երկու պզգած կմախք, բոլորն էլ երկարագլուխ:

Քաղաքի արևելեան կողմում, սուրբ Յովհաննէս կոչուած ուխտատեղուց փոքր ինչ հեռու պեղեցի 10 դամբան:

Որովհետեւ ս. Յովհաննէս ուխտատեղին կապաշտական ժամանակներից մնացած մի սրբավայր է, հետեապէս և՛ կարող է որևէ առնչութիւն ունենալ մեր պեղումների հետ, ուստի և ես կարևոր եմ համարում մի երկու խօսք ասել սրա մասին.

Ահագին մեծութեան քարեր հանդիպակաց ժայռից պոկուել են և գլորուելով իրար վրայ ընկել ու կաղմել մի քարայր՝ երեք բաժանմունքից բաղկացած: Վերջին բաժանմունքը համեմատաբար շատ փոքր է և բոլորովին մուկ:

Իրիստոնէական աւանդութիւնը այս այրի մասին ասում է, թէ երանոտում թաղուած Ս. Յովհաննէսի ճգնարանն է եղել, որ յամենայն դէպս XVI դարուց առաջ է եղել, որովհետեւ սրա մօտի մի մեծ քարի վրայի արձանագրութիւնը ասում է, թէ 1549 թուին Թովմա անունով մէկը եկել է «ի Գաւառէն ի ծառայութիւն սուրբ Յովհաննիսին»:

Կապաշտական սովորութիւններից մնացել են հետեւեալ երկուսը.—Ուխտաւորները մեխեր են խփում այս այրի քարերին, եթէ մեխը մտնում է քարի մէջ, գուշակում են, որ իրենց ուխտը կատարուելու է, իսկ եթէ ծուռւմ է և չի մտնում, այս արդէն նշան է՝ որ ուխտը չպէտք է կատարուի: Այրի պատերը ծածկուած են բաղմաթիւ մեխերով, շատ մեխեր էլ ծուռւած ընկած են այս և այն անկիւնում:

Միւս սովորութիւնը վերաբերում է սրա մօտ գտնուած հանքային աղբիւրին, որի առաջ հիւանդ ուխտաւորները մոմ են վառում, ջրով լուացւում, որ բժշկուեն, ինչպէս նաև այս ջրից տանում են խնոցու մէջ ածում, որպէս զի աւելի շատ կարագ ստանան:

136—138. Այստեղ պեղած դամբաններից երեքը միատեսակ էին.—փոքր, 1½—2 մետր տրամագծով, շուրջանակի քարերով պատած և զետնից շատ քիչ բարձր: Երեքի վրայ ևս նկատելի էր մի-մի մեծ սալ քար, որոնց վերցնելուց յետ մօտ 1 մետր խորութեամբ փորեցինք՝ և գտանք մի-մի փոքրիկ սալ՝ դրուած մի

մի կարասի բերանի, իսկ կարասների մէջ մի-մի պղպած, երկարագլուխ կմախք, սաստիկ փթած:

Ո՛չ մի իր և ոչ իսկ պուլիկ չկար սրանց մօտ: Կարասներն էլ ճեղքոտուած էին, այնպէս որ մեր ջանքը ամբողջովին հանելու՝ ի դերն ելաւ:

139—145. Միւս եօթը դամբանները քաղաքի հարաւային կողմում բացուած դամբաններին միանգամայն նման էին, ուստի և զանց եմ առնում կրկին նկարագրելու: Այս դամբաններից դուրս եկան:

Երկու պուլիկ, մի բաղանման բրոնզէ պանտըլով, մի կրկնակ բրոնզէ ապարանջան և այլ բրոնզէ ապարանջաններ:

146. Մի գերեզման էլ հիւսիսից հարաւ ուղղուած և վեց սալքարերից բաղկացած անցեալ տարի բացուել էր քաղաքում, Հայոց նորակառոյց եկեղեցու մօտ, որի մէջ եղել էր մի կմախք հիւսիսից հարաւ, մէջքի վրայ պառկած, մօտը մի պուլիկ, որ փըշրուել էր և մի արտասուաց գեղեցիկ սրուակ, որ պ. Գ. Արծրունին տուեց ինձ:

147—151. Քաղաքից դէպի արեւմուտք, Փաշաքեանտ գիւղից դէպի արեւմտահիւսիս եւ նկատեցի երեք շարք դամբանների, որոնք ձգուած են հիւսիսից հարաւ, միմեանցից 20—50 մետր հեռու: Սրանցից շատերը գետնից 2—3 մետր բարձր են, հարթ գագաթներով, շատերը կլոր, իսկ մի քանիսը ձուածիր: Սրանցից եւս պեղեցի միայն չորսը, որոնցից առանձին ուշադրութեան արժանի է միայն մինը, մանաւանդ որ միւսների միջից դուրս եկած իրերը և գանգերը միանգամայն նման էին այս դամբանի միջից դուրս եկածներին: Այս դամբանի տրամագիծն էր 21 մետր, բարձրութիւնը՝ 2 մետր. շուրջանակի պատած էր քարով, և հարթ գագաթ ունէր: Գերեզմանը ծածկուած էր դարձեալ երեք մեծ սալքարերով, ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, և 5 մետր երկարութիւն, 4 մետր լայնութիւն և 5 մետր բարձրութիւն ունէր: Մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ պառկած էր մի տղամարդու, կողքին երկու կանանց և սրանց մօտ չորս երեխաների՝ երկարագլուխ կմախքներ, որոնց վրայից գտնուեց բրոնզէ մի գեղեցիկ դաշոյն, մի նիզակ, 3 մեծ և մի փոքր բրոնզէ ապարանջան և մի բաղանման պանդըլով: Սրանցից փոքր ինչ հեռու, հարաւային անկիւնում բացուեց 12 պղպղպած, նոյնպէս երկարագլուխ կմախքներ, որոնց մօտ ոչ մի բրոնզէ իր չկար, այլ միայն մի ամբողջ և մի քանի կոտրատուած պուլիկներ: Գերեզմանի հիւսիսային կողմում եւս գրուած էր մի մեծ կաւէ կուժ և չորս պուլիկներ:

Նկատելով, որ այլևս նոր տիպի դամբաններ և նոր տեսա-

կի իրերը չեն պատահում, ես որոշեցի շատանալ կատարած 151 դամբանների պեղումով և վերստին առնալ: Սեանի վանքում ես տեսայ արժանապատիւ Վահան վարդապետ Գէորգեանին, որը նոյնպէս վկայեց, որ գիւղացիները վարելահողի մեծ պակասութիւն զգալով, հարթում են դամբանները, որպէսզի կարողանան ցանել նրանց բռնած տարածութեան վրայ: Այսպիսով շատ դամբաններ կամ բացւում են և իրերն ու կմախքները կոտորւում և կորչում, կամ բոլորովին հարթուելով անճանաչելի դառնում, անհետանում: Բարեբաղդաբար արժանապատիւ հայր սուրբը զանազան ժամանակներում պատահել է այդպէս բացուած հինգ դամբանների և իրերը խնամքով հաւաքել իւր մօտ: Զիջելով իմ խնդրին՝ նա միացրեց իւր այդ փոքրիկ ժողովածուն իմ ժողովածուի հետ, որովհետեւ միևնոյն գաւառին էր վերաբերում, նուիրելով Հնագիտական ընկերութեան:

Մանրամասն հարցովորձ անելով, ես կարողացայ նկարագրել այդ հինգ դամբանները այսպէս.

152. Առաջին դամբանը բացուել է Օրդակլու գիւղում, լճի անմիջապէս ափին, խճուղու մօտ: Դամբանը գետնի մակերևոյթից բարձր չէ եղել, շուրջանակի ունեցել է մանր քարեր և մէջտեղում՝ երեք մեծ սալ: Տրամագիծը եղել է 3 մետր: Գերեզմանը, որ բացուել է երեք երկացող սալերը վերցնելուց անմիջապէս յետոյ, եղել է կլոր, տաշած և անտաշ քարերով պատած, մօտ երկու մետր տրամագծով: Գերեզմանը հողով լցուած է եղել. մօտ $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեան փորելով գտնուել են մէջտեղում երկու և պատերին կից՝ հինգ երկարազլուխ կմախքներ: Մէջտեղի մի կմախքի վրայ (տղամարդու) գտնուել է մի բրոնզէ դաշոյն և երկու բրոնզէ ապարանջան, իսկ միւս կմախքի (կնոջ) վրայ՝ մի բրոնզէ ապարանջան, մի մատանի և բաւականաչափ ուլունքներ: Այս երկու կմախքի մօտերը դրուած են եղել մի մեծ քասա, մի փոքրիկ գաւաթ, մէջը ոչխարի ոսկորներ, և մի փոքրիկ պուլիկ:

153 Երկրորդ դամբանը բացուել է առաջինից փոքր ինչ հարաւ. սա ևս ունեցել է շուրջանակի դարսած մանր քարեր և մէջտեղի երեք քարերը երկալիս են եղել: Տրամագիծն եղել է 3 մետր, գետնի մակերևոյթին հաւասար: Գերեզմանը՝ ուղղուած է եղել արեւելքից արեւմուտք, 2 մետր երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան և 2 մետր խորութեան: Արեւմուտքից դէպի արեւելք, մէջքի վրայ պառկած են եղել չորս կմախքներ, որոնց սնարի մօտ դրուած է եղել մի կանթաւոր կաւէ աման, կողքերին մի մի պուլիկ, ոտների մօտ էլ մինը: Աջ կողմի երկու կմախքների մի-

ջև նոյնպէս դրուած է եղել մի փոքրիկ պուլիկ, որի մէջ եղել է մի բրոնզէ ապարանջան և միքիչ ուլունքներ: Այս գերեզմանում գտնուել է նաև մի արծաթէ դրամ:

154. Երրորդ դամբանը բացուել է նոյն գիւղում, այժմեան ս. Գէորգ ուխտատեղու մօտ, լճափին: Շուրջանակի ունեցել է մեծ մեծ քարեր, և գետնի մակերևոյթից կէս մետր բարձր է եղել: Տրամագիծը հասել է 3 մետրի: Գերեզմանը ուղղուած է եղել հիւսիսից հարաւ, ծածկուած միայն մի մեծ սալով և պատած անտաշ քարերով: Երկարութիւնը եղել է 2 մետր, լայնութիւնը 1 մետր և խորութիւնը՝ 2 մետր: Գերեզմանի հարաւային կողմում եղել է մի կարաս, մէջը մի մարդկային կմախք, պպըզած ձևով, վերան ուլունքներ և մի բրոնզէ գինտ: Սրա հանդէպ՝ մի ուրիշ, փոքր ինչ փոքր կարաս՝ պառկած ձևով և մէջը մի երեսայի կրմախք, վերան՝ ուլունքներ: Երկու կարասների միջև դրուած է եղել մի կանթաւոր պուլիկ:

155. Չորրորդ դամբանը բացուել է նոյնպէս նոյն գիւղում, լճափին, այժմ Սատանախաչ կոչուած տեղում: Գետնի մակերևոյթից հազիւ կէս մետր բարձրութիւն է ունեցել և պատած է եղել մեծ մեծ քարերով: Տրամագիծը հասել է 3 մետրի: Գերեզմանը ուղղուած է եղել հիւսիսից հարաւ, ծածկուած մի մեծ սալով և պատած մեծ մեծ սալերով: Երկարութիւնը եղել է 1 1/2 մետր, լայնութիւնը՝ մի մետր և խորութիւնը՝ 2 մետր: Գերեզմանի մէջ միմեանց մօտ կանգնեցրած են եղել երկու կարաս՝ մէջը մի մի կմախք՝ պպըզած ձևով և զարդարուած միայն ուլունքներով: Իւրաքանչիւր կարասի մօտ դրուած է եղել մի պուլիկ:

156. Հինգերորդ դամբանը բացուել է Յամաքաբերդ գիւղում: Շուրջանակի պատած է եղել քարերով, 3 մետր տրամագիծ է ունեցել, և գետնի մակերևոյթից շատ քիչ բարձր: Գերեզմանը ուղղուած է եղել հիւսիսից հարաւ, ծածկուած 2 մեծ սալերով, և պատած տաշած քարով: Գերեզմանի մէջ հիւսիսից հարաւ պառկած են եղել երկու կմախքներ, որոնցից մինի վրայից գտնուել է մի բրոնզէ ապարանջան, բաւականաչափ ուլունքներ և ոսկորից շինուած զարդարանքներ: Կմախքների կողքերին դրուած են եղել երեք պուլիկ:

Մ Ը Տ Ե Ն Ը Խ Օ Ս Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Նկարագիր Երեզակայ սուրբ Կարապետի վանից եւ Երզակայից
ճորիւն. գրեց Մեսրոպը արք-եպիսկոպոս Սմբատեան. Թիֆլիս 1906 թ.

Բեռնագիր արձանագրութիւնների յայտնագործութեամբ նը-
շանաւոր Մեսրոպը արք-եպիսկոպոս Սմբատեանը իւր «Գեղարքունի
գաւառի» և «Շամախու թեմի» նկարագրութեան հաստատիր գրքե-
րի վրայ աւելացրեց մինը ևս՝ Երնջակի ս. Կարապետի վանքի և
շրջակայքի նկարագիրը, որ միանգամայն նման է առաջիններին
թէ իւր արժանաւորութիւններով և թէ, մանաւանդ, իւր թերու-
թիւններով:

Գնահատելով հանդերձ սրբազանի հնախոյզ ոգին, անխոնջ
աշխատասիրութիւնը, ճանապարհորդութեան ահագին նեղութիւն-
ները կրելու յօժարութիւնը, արձանագրութիւններ կարդալու մեծ
վարժութիւնը, որ արդէն ձեռք է բերել, չենք կարող, սակայն,
չաւել՝ որ այդ ահագին աշխատութիւնները գիտական արժէք
չունեն, որովհետեւ ներկայացնում են պիտանի և անպէտք նիւ-
թերի ժողովածու, առանց մի որեւէ սխտեմի հաւաքած կամ դա-
սաւորած, և որ գլխաւորն է, անպէտք նիւթերը, մանաւանդ իւր
անձի, իւր խօսած քարոզների, իւր այս կամ այն գիւղում ստա-
ցած պատուի, կերած կերակրների և այլ մանրամասն և անհամ
նկարագրութիւնները ահագին տեղ են բռնում:

Արժանաւոր և գիտական արժէք ունեցող մասը, այսինքն
արձանագրութիւնները, ձեռագիրների յիշատակարանները, հրո-
վարտակների պատճէնները և մի քանի տեղագրական և պատմա-
կան տեղեկութիւններ—միանգամայն կորչում է այդ ահագին
զանգուածի մէջ:

Լեզուն ևս մի խառնուրդ է գրաբարի և աշխարհաբարի:

ԵՐՈՒԱՆԻՆԻ

—

Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde գերմանական հանդի-
սում, որ հրատարակում է Բերլինի Սոցիալական ընկերութեան
ջանքերով, 1906 թ. 3-րդ և 4-րդ համարներում լոյս են տեսել
Բ. Խալաթեանի Թարգմանութեամբ քրդական մի քանի հեքիաթ-

ներ, որոնք տպուած են եղել «Ազգագրական հանդիսում» և «Էմի-
նեան Ազգագրական ժողովածուի» մէջ: Այդ հեքիաթներն են.
Մամօ և Զինէ, Դալու համզա, Նաքար-օղլի, Մամազին, Սեհապէ,
Համուտէ Շանկէ և այլն: Եւ դեռ խոստացում են շարունակելու
հետեւեալ 1907 թ. համարներում:

Գերմանացի էմիլ Բոսսպէրը Zeitschrift für Ethnologie հան-
դիսում (XXXVII հատոր) մանրամասն մի ուսումնասիրութիւն է
ներկայացնում և նկարագրում է այն բոլոր դամբանները, որոնք
նա պեղել է Գանձակի նահանգում Բայեան (Բանանց) գիւղի շըր-
ջակայքում: Այդ դամբանները պատկանում են բրոնզէ ու երկա-
թէ շրջաններին և անշուշտ արիական ծագումն ունեն: Դամբան-
ները գտնուում են Բոչկէր գետի երկու ափերում և գլխաւորապէս
ներկայացնում են մասամբ քարերով պատած հանգստարաններ,
մասամբ էլ առանց քարերի, ուղղակի հողի մէջ փորուած: Ու-
շադրութեան արժանի էր մի մեծ դամբան Բարսեղահող կոչուած
սարահարթի վրայ, որ ներկայացնում էր խմբովին թաղած
կմախքների գերեզման: Քարերով պատած գերեզմաններում պա-
տահող քարէ սիւները, ֆալիւսաձև քարերը, ապացուցանում են,
որ յիշեալ հանգստարաններում ամփոփւած են եղել տղամարդ-
կանց դիակներ:

Յայտնի արեւելագէտ Ed. Sachau հրատարակել է նեստո-
րական եկեղեցական տաղերի բեկորներ, որոնք գտնուել են Զի-
նական Թուրքեստանում: Այդ տաղերից երեւում է, որ ասորական
նեստորականութիւնը շատ մեծ կուլտուրական ազդեցութիւն է
ունեցել Զինական Թուրքեստանում:

Էտ Նօլօտնի անունով հնագէտը Mitteilungen d. Musealver
ժողովածուի XVIII հատորում մանրամասն նկարագրում է այն
հին հողմէական գերեզմանատունը, որ գտնուել է Լայրախում,
Աւստրիայի Ուկրայնայում: Այդ դամբանը հաշւում է Քրիստոսի
ծննդից 1—4 դար առաջ եղած ժամանակէ: Այդտեղ մեծ մա-
սամբ գտնուեցին, պեղումների միջոցին, այսպէս անուանւած, այ-
րած դիակների գերեզմաններ, թէև պատահում են նաև կմախք-

ների գերեզմաններ: Առաջին տեսակ դամբանների մէջ էլ պատահում էին զանազան տեսակի գերեզմաններ. աղիւսային գերեզմաններ, որոնք ամբողջապէս աղիւսով են պատած և մէջտեղը գտնուում է այրած ածիւնի ածիւնամանը և սրա մօտ էլ զանազան պուլիկներ. հասարակ գերեզմաններ, որոնք առանց աղիւսի են և բաղկանում են դիակը այրելու փոսից, որի մէջ է գտնուում ածիւնամանը կամ այրւած կմախքներն առանց ածիւնամանի: Ածիւնամաններն գլխաւորապէս ունեն հետեւեալ ձեւը. սովորաբար սրանք զնդաձև են և զլազուրով պատած. երբեմն էլ կողքից կոթ ունեն և վրան խուփ: Իսկ ածիւնամանների քովը գտնուած ամանները մեծ մասամբ կաւէ ափսէներ և թասեր են, ապակեայ թասեր, բաժակներ: Երբեմն էլ գտնուում էին դրամներ, մետաղէ փոքրիկ արծաթահզր հալէլիներ, բրօնզէ ապարանջաններ, ֆիբուլներ, զնդասեղներ, ուլունքներ, վէզեր (երեսանների գերեզմաններում):

Կլալիֆի, այսինքն ոչ այրւած դիակների, գերեզմանները համեմատաբար քիչ էին պատահում. դրանք հատ հատ ցրուած էին միւս տեսակ դամբանների միջև: Կմախքներն այդ գերեզմաններում պարկած են լինում կամ ուղղակի հողի մէջ առանց թաղի, կամ սրբատաշ քարերով պատած հանգստարանների մէջ: Երբեմն այդ կմախքների մօտից գտնուում էին մեխեր ու փթած փայտի մնացորդներ, որոնք պարզ ապացոյց են, որ այդ դիակները երբեմն դադաղների մէջ են տեղաւորուած եղել: Այդ կմախքների մօտ շատ քիչ էին իրեր գտնուում. յիշուում են պատահած իրերից փքրիկ լամպարներ, օղեր, ֆիբուլներ, ձեռքի ապարանջաններ, գօտիներ: Մի կմախքի վրայից գտնուել են դրամներ 50 հատ, որոնք տեղաւորուած են եղել գօտու վրայ: Այդ դրամները բրոնզէ էին և Կոստանդին մեծի, սրա որդի Կոստանդին II-ի ժամանակեայ, ուրեմն սրանից կարելի է եզրակացնել, որ յիշեալ գերեզմանները ամենաուշը 330-333 թւականներից են: Կմախքների բերաններին դրուած են դրամներ, որոնք հին հռովմէական սովորութեամբ զըրւում էին մեռնողի բերանին և կոչւում էին «մահաւան օրօլ»:

Գերմանական Արևելեան ընկերութեան միջոցով հրատարակուող «Mitteilungen d. Deutschen Orientgesellschaft» տեղեկութիւնների վերջին պրակում համառօտ նկարագրուած են այն պեղումները, որոնք ընկերութեան ձեռնբեցութեամբ կատարուել են Եգիպտոսում 1905 թ. ամառեայ ընթացքում Աբուսիր-էլ-մէէթ տեղում, ուր գտնուում է նախապատմական մի հին գերեզմանա-

տուն: Բոլոր գերեզմանների թիւը հասնում է 5000-ի, որոնցից պեղուել են մօտաւորապէս 1000 հատը: Այդ դամբանները պատկանում են նորագոյն նէօլիտեան շրջանին, մօտաւորապէս 3500 տարի Քր. ծն. առաջ: Կմախքները, որոնք ընդհանրապէս զմուսւած չեն, թաղուած են պպզած դիրքով, և կողքերին ցրուած են եղել բազմաթիւ իրեր, որոնցից շատերը, լինելով կաւից, այրած քարից, կալկից շինւած, մեծ հետաքրքրութիւն են շարժում: Շատ նշանակալից է մի ուղտի կմախքի ներկայութիւնը մի գերեզմանում, որովհետեւ որքան ներկայումս գիտութեանը յայտնի է գոյութիւն ունեցող տեղեկութիւններից, ուղտերի գործածութեան մասին եզրպատուում առաջին տեղեկութիւնները հասնում են ոչ առաջ քան 500 տարի Քր. ծն. առաջ: Ըստ երևոյթին այն ժամանակուայ մարդկանց մարմինները, ինչպէս կարելի է եզրակացնել կատարած պեղումներից, զարդարուած են եղել նկարներով:

Նոյն վերոյիշեալ Արևելեան գերմանական ընկերութեան տեղեկութիւնների մէջ 1906 թ. մայիս ամսւայ պրակում գետեղուած է մանրամասն նկարագրութիւն այն պեղումների, որոնք կատարուել են այդ ընկերութեան նախաձեռնութեամբ Ասորիքի և Միջագետքի զանազան տեղերում: Պեղումները կատարուել են զըլխաւորապէս դամբանների վրայ և մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում, որովհետեւ պարզ պատկեր են տալիս հին Ասորիքի սովորութիւնների ու հաւատալիքների մասին: Այդ դամբանները պեղուել են անցեալ ձմեռը Բաբելոնում Եփրատի մօտ և Ասսուրքայում Տիգրիսի ափերի մօտ: Ամենայն հաւանականութեամբ այդ գերեզմանները, որոնք ասորական ծագումն ունեն, պատկանում են 7-րդ դարուն Քր. ծն. առաջ:

Պեղումների միջոցին գտնւում էին թէ կմախքներ և թէ զանազան իրեր: Հին ասորիները թաղում էին իրենց մեռելները կամ ուղղակի հողի մէջ, կամ թէ պպզած ձևով նստեցնում էին կաւէ դագաղի մէջ և կամ պսակեցնում էին երկու կաւէ կարանների մէջ, որոնք իրենց բերաններով միացած էին լինում. շատ անգամ էլ թաղում էին աղիւսով պատած ու ծածկուած, կանոնաւոր ձևով շինուած հանգստարաններում: Ստէպ գտնւում էին 10-12 կրմախքներ, միասին թաղած: Հետաքրքիրն այն է, որ նոյն այդ դարէշրջաններին պատկանող նոյն տեղերում գտնւած ուրիշ գերեզմաններից երևում է, որ դիակներ թաղելու սովորութեան հետ միաժամանակ գոյութիւն է ունեցել նաև դիակներ այրելու սովոր:

րութիւնը, որովհետեւ այդ աղիւսեայ գերեզմաններում պատահում էին այդպիսի այրման հետքեր: Կմախքների մօտ պեղման միջոցին իհարկէ գտնւում էին սովորաբար զարդարանքներ, ոսկէ, արծաթէ, բրօնզէ օղեր, թեւի և ոտքի ապարանջաններ, գլխի գնդասեղներ, զէնքեր, կաւէ պուլիկներ ու թասեր զանազան ձևերի, պղնձէ փսէներ, որոնց մէջ նկատելի էին կերակուրի մնացորդներ. այս վերջին տեսակի ամաններ միշտ գտնւում էին կրմախքների աջ ձեռքի մօտ: Իւրաքանչիւր գերեզմանի պատի մէջ շինւած էր լինում մի նիշ (փորուածք) լամպարի համար: Բացի այդ՝ պեղումների շնորհիւ հաստատոււմ է մի հետաքրքիր փաստ, որ ասորացիները իրենց մեռելներին թաղում էին հենց իրենց ապրած տանը, յատակի տակ, սենեակի պատի մօտ:

Ex Oriente Lux հանդիսում Վիլհելմ Փօն Լանդաուն փորձում է աչքի անցկացնել այն նշանակութիւնը, որ ունեցել են փիւնիկեցիք հին ժողովրդների կուլտուրական կեանքի վերաբերմամբ: Որքան յայտնի է հայկական պատմութիւնից՝ հայերն էլ ի միջի այլոց ունեցել են կուլտուրական և առևտրական շփումներ այդ հին ժողովրդի հետ: Ընդհանրապէս մինչև այժմ պատմական գիտութեան մէջ տիրապետում է մի կարծիք. թէ փիւնիկեցիք մեծ ազդեցութիւն են ունեցել և մեծ դեր են խաղացել հնադարեան ժողովրդների կուլտուրական պատմութեան մէջ: Արդ, վերոյիշեալ հեղինակը փորձում է միանգամայն այլ կերպով լուսաբանել փիւնիկեցիների նշանակութիւնն և յանգում է հակառակ եզրակացութիւնների: Փիւնիկեցիների վերաբերեալ մինչև այժմ տիրապետող կարծիքը՝ նրանց մեծ պատմական, նշանակութեան մասին՝ պէտք է բացատրել միմիայն նրանով, որ կլասիկ հեղինակները, որոնց ցուցմունքների վրայ հիմնուելով միայն այն տեսակ մեծ կուլտուրական—պատմական դեր են յատկացրել փիւնիկեցիներին, գլխաւորապէս նկարագրել են ու խօսել միմիայն փիւնիկեցիների մասին և ոչ մի բան չեն հաղորդել մեզ միւս արևելեան ժողովրդների կուլտուրական կեանքի մասին: Յիշաւի փիւնիկեցիները եղել են վաճառական ու առևտրական մի ժողովուրդ և, իբրև այդպիսիներ, անշուշտ նրանք ունէին իրենց սեփական տառերն ու գործածում էին գրեր, սակայն ոչ մի հիմք չկայ պնդելու, որ նրանք իրենք են գտել այդ տառերը, որոնցից յետագայում էլ ընդօրինակել են ուրիշ ազգութիւնները: Այն դիպուածական հանգամանքը, որ հին յոյները իրենց առաջխաղացութեան մէջ ըսկզբ-

ներում միմիայն փունիկեցիների հետ ընդհարուեցին, թոյլ է տուել հնթադրութիւն անելու, թէ իբր միայն փունիկեցիներն են տարածուած եղել ամբողջ Միջերկրական ծովի շրջակայքում, այնտեղ գաղթավայրեր հիմնել և պահպանել, ուստի և սրանով էլ բացատրում են նրանց առևտրի զարգացած յարաբերութիւնները: Անհնարին է ենթադրել, որ առևտրական նպատակներով ձեռնարկած ճանապարհորդութիւնները գաղթավայրերի և գաղութների հիմնաւորութեան առիթ լինեն և զարգացնեն գաղթավայրերի մի ամբողջ ցանց, մի երկիր, որը երբեմն անքաղաքակիրթ լինելով, այժմ բնակուած լինի կոլտուրապէս բարձր զարգացած մի ժողովրդով: Այդ նպատակի համար անհրաժեշտ են մեծաքանակ ժողովրդական մասսաներ, որոնք գաղթէին մայր երկրից ազգաբնակութեան խտացման ու գերաճման պատճառով. մինչդեռ որքան յայտնի է, փունիկեցիներն իրենց պատմութեան ամբողջ ընթացքում երբէք ունեցած չեն այսպիսի պայմաններ: Ուրեմն Միջերկրական ծովի գաղութացումն (colonisation) փունիկիայից էտնօլօգիական տեսակէտով անկարելի էր: Սակայն աֆրիկեան ու սպանական ծովափերում՝ պատմական տեղեկութիւնների համեմատ՝ բնակուած էր «խիտ» փունիկեան ազգաբնակչութիւն: Այս կարծեցեալ հակասութիւնը սակայն, եթէ նայելու լինինք պատմական համեմատութիւնների միջոցով, նոր ու բաւարար կերպով է լուծում փունիկեան հարցը: Փաստն այն է, որ յիշուի հին արևելքից, մօտաւորապէս 3-րդ դարում, մեծ գաղթականութիւն էր սկսել, որ ճեղքելով Միջերկրական ծովը՝ բնակութիւն է հաստատել վերոյիշեալ ծովափերում: Բայց որովհետև այդ գաղթականութեան ալիքներից մէկն էլ բաղկացած էր երևի փունիկեցիների մի խմբից, որը հասել էր Փունիկիա, ուստի և հասկանալի կը լինի այն ազգակցութիւնը, որը նկատելի էր իսկական փունիկեցիների և Միջերկրական ծովի շուրջը գաղթող այդ ժողովրդի միջև: Ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ յիշեալ մեծ գաղթականութիւնից առաջացած գաղթավայրերը հնադարեան պատմագիրների կարծիքով փունիկեան գաղութներ էին համարւում, մանաւանդ, որ այդ գաղութները իսկապէս որոշ առևտրական յարաբերութիւնների մէջ էին իսկական փունիկեցիների հետ:

Խ. Ս.

Մօտ օրերս լոյս տեսաւ Կովկասեան Ուսումնարանական Շըրջանի Վարչութեան հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Сборникъ материаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа» ժողովածուի

երեսուն և վեցերորդ պրակը: Ինչպէս նախընթացները, այնպէս և այս պրակը պարունակում է իւր մէջ Կովկասի ռուսամասիրութեան վերաբերեալ թանգագին նիւթեր, որոնց մէջ հայերիս վերաբերեալ գտնւում է Ն. Ս. Դերժավինի յօդուածը՝ «Изъ жизни армянскихъ армянъ» խորագրով, որի մէջ բաւական մանրամասն նկարագրւում է Արդուխի հայերի տղաբերքի և հարսանիքի սովորութիւնները:

Պէտք է ասել, որ Կովկասի ռուսամասիրութեան վերաբերութեամբ Կովկասի Ռուսմասրանական Շրջանի Վարչութիւնը մեծ գործ է կատարում՝ հրատարակելով այս բազմաբովանդակ և հարուստ ժողովածուն:

Մ Ի Դ Ր Ո Շ Մ

Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնը իւր ապագայ թանգարանի համար ցանկանում է գնել մի մասնաւոր անձի մօտ գրանուած մի հնութիւն, որի ինչ լինելը դեռ ևս պարզուած չէ. ուստի և տպագրելով դրա պատկերը՝ (երես 164) խնդրում ենք ձեռնհաս մարդկանց յայտնել իրենց կարծիքը.

Սա գտնուած է Ատանայում, սրանից մօտ 60 տարի առաջ, շինուած է բրոնզից և կշռում է 35 ֆունտ: Երկու վիշապներ՝ (35 ս. երկարութեան) միացած են միմեանց հետ իրենց թևերով ու պոչերով և իրենց մէջ ունեն մի առիւծի գլուխ, որի յետի մասում ձգւում է մի երկաթէ 15 սանտիմետր երկարութեան ձող՝ դարպասի կամ պատի մէջ ամրացնելու համար: Հաւանական է, որ սա մի դրոշ լինի: *գլխ 59 164*

Նախիջևանի ոստիկանական շրջանի տեղագրական յօդուածի համար մենք արդէն տուել ենք հինգ վերստանոց քարտէզ՝ Ազգագրական Հանդիսի XII գրքում: Այդ գիրքը չունեցողները կարող են ստանալ այս քարտէզը խմբագրութիւնիցս՝ ուղարկելով 25 կ. նամակագրողով:

Ք Ա Ղ Ո Ի Ա Ծ Ն Ե Ր

Հայոց Ազգագրական ընկերութեան արձանագրութիւնները

1906 թուի յունիսի 11-ին, Գիւղատնտեսական ընկերութեան դահլիճում կայացաւ Ազգագրական-Հրատարակչական ընկերութեան բաժնետէրերի ընդհանուր ժողովը, ուր պարզուեց, որ այս ընկերութիւնը իւր 5½ տարուայ (1900 թ. 21 նոյեմբ. մինչև 1906 թ. յունիսի 11). գոյութեան ընթացքում հրատարակել է Ազգագրական Հանդիսի V, VI, VII, VIII, IX, X, XI և XII գրքերը, և Հալսփերգեանի «Հայ աշուղներ» ժողովածուն, խնչպէս և միքանի արտատպութիւններ՝ Քաջբերունու «Հայկական սովորութիւններ», Շահագիրդի «Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք», Յովսէփեանի «Ռուստամ Զալ», և Կարա-Մուրզայի «Ծրագիր տնայնագործութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու»:

Նիւթականի կողմից էլ ընկերութիւնը ունեցել է ընդամէնը 6150 բ. ծախք, այնպէս որ այժմ մնում է երկրորդ փոխառութեան երկու խաղատոմս, 266 բ. առձեռն դրամ և 2572 կտոր գիրք՝ 3858 բ. 50 կ. արժողութեան, մօտ 500 բ. ապառիկ և մօտ 100 բ. արժողութեան քլիշաներ:

Այս վարչութիւնը զեկուցեց, որ կամենալով ընդարձակել այս ընկերութեան գործունէութեան սահմանը, իւր հովանաւորութեան տակ առնել Անդրկովկասի հնութիւնները, որոշել է փոխարկել առևտրական հիմունքների վրայ դրուած այս ընկերակցութիւնը՝ իսկական ընկերութեան, ուստի և կազմել է կանոնադրութիւն, քննութեան ենթարկել այս, Ազգագրական-Հրատարակչական ընկերութեան ընդհանուր ժողովում և ներկայացրել Կովկասի Փոխարքային՝ հաստատելու, որը և բարեհաճել է հաստատել:

Լսելով վարչութեան այս զեկուցումը, ժողովը միաձայն որոշեց. փակուած համարել Ազգագրական-Հրատարակչական ընկերութիւնը և նրա բոլոր կայքը յանձնել այս նոր հաստատուած Հայոց Ազգագրական ընկերութեան, այն պայմանով, որ այս Ազգագրական-Հրատարակչական ընկերութեան բաժնետէրերը համարուեն այս նոր Հայոց Ազգագրական ընկերութեան մշտական անդամներ:

Այնուհետև տեղի ունեցան մի քանի շնորհաւորական ճառախօսութիւններ նորահաստատ Հայոց Ազգազրական ընկերութեան բացման առթիւ և միաձայն որոշուեց դնել նրան, այս առաջին հայկական գիտական ընկերութիւնը Նորին Սրբութիւն Մկրտիչ Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսի բարձր հովանաւորութեան ներքոյ:

Ապա այս բաժնետէրերը Հայոց Ազգազրական ընկերութեան նոր գրուած անդամների հետ գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրեցին ընկերութեան խորհրդի, խմբագրական և վերաստուգող մասնաժողովների անդամներ հետևեալ անձերին.

Խորհուրդ.

Նախագահ՝ Աղէքսանդր Մելիք Ազարեան.

Փոխ-Նախագահ՝ Տ. Հայկանոյշ Մարտիրոսեան.

Գանձապահ՝ Առաքել Սարուխանեան.

Անդամներ՝ Տ. Նատալիա Նունուֆարեան, Մնացական Խունուց և Յովսէփ Տէր-Դաւթեան.

Անդամ քարտուղար՝ Երուանդ Հալայեան:

Անձնափոխանորդներ՝ Եփրեմ Ծատուրեան և Քրիստափոր Տէր-Սարգսեան:

Խմբագրական Մասնաժողով.

Նախագահ՝ Երուանդ Հալայեան.

Փոխ-Նախագահ՝ Աւետիք Եղեկեան.

Անդամներ՝ Յակոբ Մանանդեան, Աշոտ Աթանասեան, Մամիկոն Գէորգեան:

Անդամ-քարտուղար՝ Լևոն Բաբայեան.

Անձնափոխանորդներ՝ Միքայէլ Յովհաննիսեան և Խաչատուր Սամուէլեան:

Վերաստուգող Մասնաժողով.

Սարգիս Խարազեան, Յակոբ Ստեփանեան, Կարապետ Շիրինեան:

Ծան. Եղեկեան, Սամուէլեան և Յովհաննիսեան քաղաքիցս հեռանալու և այլ պատճառներով հրաժարուած են:

1906 թուի Սեպտեմբերի 24-ին, կայացաւ Հայոց Ազգազրական ընկերութեան ընդհանուր ժողովը, ուր որոշուեց յարգել Կարս, Աղէքսանդրապօլ, Նոր-Բայազէտ և Երևան քաղաքներից մատուցուած խնդիրները՝ այդ տեղերում Հայոց Ազգազրական ընկերութեան ճիւղեր բաց անելու:

Այս որոշման հիման վրայ այդ քաղաքներում արդէն բա-

ցուել են ճիւղեր, որոնց ընդհանուր ժողովներում գաղտնի քուէարկութեամբ կատարուել են հետեւեալ ընտրութիւնները.

Ա. Կարսի նիւղ.

Վարչութիւն.

Նախագահ՝ Մամբրէ վարդապետ Մելիք-Աղամեան.

Փոխ-նախագահ՝ Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեան.

Գանձապահ՝ Անտօն Կուզեան.

Անդամ՝ Համազասպ Տէր-Յաչատրեան.

Անդամ քարտուղար՝ Մելիքսեդեկ Եղիկեան.

Անձնափոխանորդներ՝ օր. Սաթենիկ Վանցեան, Ամբրոսիոս Սբորչիկեան, Լիբարիտ Ալլահվերդեան:

Վերասուզող յանձնաժողով՝ Հմայեակ Աբաջեանց, Արարատ Տէր-Գրիգորեան և Համբարձում Տէր-Անանիկեան:

Բ. Աղեքսանդրապօլի նիւղ.

Վարչութիւն.

Նախագահ՝ Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան.

Գանձապահ՝ Աղաբէկ Ամիրեան.

Անդամներ՝ Սաղաթէլ Թաբաղեան և Համբարձում Տէր Գրիգորեան.

Անդամ-քարտուղար՝ Սարգիս Մուքայաջեան (Ատրպետ):

Անձնափոխանորդներ՝ Նիկողայոս Կարապետեան և Պետրոս Մոնոռեան:

Գ. Նոր-Բայազէթի նիւղ.

Վարչութիւն.

Նախագահ՝ Ստեփան Ղորղանեան.

Գանձապահ՝ Ստեփան Բաղիկեան.

Անդամներ՝ Բժ. Զաքարեան և Հայկ Տէր-Միքայէլեան:

Անդամ քարտուղար՝ Պետրոս Զալարանեան:

Անձնափոխանորդներ Իգնատիոս Տէր Մովսիսեան և Ռուբէն Ազարեանց.

Վերասուզող յանձնաժողով:

Յովհաննէս Սարուխանեան, Լևոն Ափրիկեան և Գեղամ Տէր Սահակեան:

Այս ճիւղի ընդհանուր ժողովը ի նկատ առնելով որ պ. Ստեփան Ղորղանեան իբրեւ գաւառապետ մեծ հոգս է տանում գաւառի հնութիւնները պահպանելու վրայ, ինքը ուսումնասիրում է ժողովրդի կեանքը և բազմաթիւ յօդուածներ ունի «Մշակ»-ում տպուած «Գաւառական նամակներ» խորագրով և որ մեծ աջակցութիւն է ցոյց տալիս իւր գաւառում գիտական նպատակով ճա-

նապարհորդողներին՝ ընտրեց նրան Հայոց Ազգագրական ընկերության Նոր-Բայազետի ճիւղի պատուաւոր անդամ:

Գ. Երեւանի ճիւղ.

Վարչութիւն.

Նախագահ՝ Բժիշկ Բէգ-Յովսէփեան.

Գանձապահ՝ Յովհաննէս Ղորղանեան.

Անդամներ՝ Բժ. Զարմայր Տէր-Անդրիասեան, Յովհաննէս Մելիք-Աղամալեան.

Անդամ-քարտուղար՝ Ս. Տէր-Փաբրիէլեան.

Անձնափոխանորդներ՝ Է. Յարութիւնեան և Տ. Տէր-Աբրահամեան.

ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնը կազմակերպել է մինչև այժմերեք դասախօսութիւն: Դասախօսել են պ. պ. Ե. Լալայեան, Միքայէլ Յովհաննիսեան և Լէօ: Խմբագրական Մասնաժողովը խորին շնորհակալութիւն յայտնելով վերոյիշեալ դասախօսներին, որոշեց ամփոփել այդ դասախօսութիւնները իւր գործունէութեան տարեկան հաշուետուութեան ղեկուցման մէջ:

Հայոց Ազգագրական ընկերութեան 78 մշտական անդամներ ի վրայ, որոնց անունները տպուած են Ազգագրական Հանդէսի XII գրքում, աւելացել են նաև հետևեալ հինգը, որոնք վճարել են յիսունական թուրի:

- 1) Ստեփան Մանուէլեան.
- 2) Սարգիս Նունուֆարեան
- 3) Եփրեմ Ծատուրեան.
- 4) Մարտիրոս Վարդանեան.
- 5) Գէորգ Մելիք Կարազեօղեան

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ ԳԻՆՆ Է

Խմբագրատուն մէջ

15 Գիրքը Ի միասին՝	22 ր. 50 Լ.
I—XII Գրքերից որեւէ մէկը առանձին՝	2 ր.
Երկու կամ աւելի գիրք Իմիասին առնելիս՝	
Իւրաքանչիւրը	1 ր. 50 Լ.
Առաջին գիրքը առանձին՝	3 ր.
XIII և XV՝ Գրքերից իւրաքանչիւրը	1 ր. 50 Լ.
Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վրայ է՝	
Հայ աշուղներ. Ախվէրդեանի	1 ր. 50 Լ.

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Առանձին գրքով հրատարակած աշխատութիւնները

1) Զաւախքի բուրմունք	25 Լ.
2) Զաւախք	1 ր.
3) Վարանդա	1 ր. 20 Լ.
4) Սիսիան	80 Լ.
5) Զանգեզուր	50 Լ.
6) Գանձակի գաւառ ա. հատոր*)	80 Լ.
7) » » Բ. հատոր*)	80 Լ.
8) Բուլանըխ (հաւաքեց Բենսէ)*)	1 ր. 50 Լ.
9) Ժողովրդական առակներ՝ Ա. Մուլա Նասր-էդ-դին	25 Լ.
10) » » Բ. Հորոս » »	5 Լ.
11) Սամայ Ծոեր	25 Լ.
Բոլորը միասին փոխանակ 7 ր. 40 Լ. 6 ր. ճանապարհածախսով:	

ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1) Լեւոնընօ. Ամուսնութեան զարգացումն, թարգմ. Ե. Լաւրյեանի.	20 Լ.
2) Կանհատրինի. Մարդարանութիւն. թարգմ. Ե. Լ.	40 Լ.
3) Պօղոզա. Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին Ե. Լ.	30 Լ.
4) Ռաւոցէլ. Տարերք ազգագրութեան. թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի.	30 Լ.
Բոլորը Ի միասին փոխանակ 1 ր. 20 Լ. մի ր. ճնպրհծախսով:	

*) Արժանացած են Սահակ—Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Հայոց Ազգագրական ընկերության հրատարակութամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
1907 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. 1. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդարանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարապմունքի և գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մասնաւոր խօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տալարական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

Բաժանորդագինն է	Ռուսաս. տ. 5 ռ. կէս տ. 3 ռ. 3 ամիս 1 50
	Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդէսի I—XV գրքերը վաճառւում են խմբագրատանը 22 ռ. 50 կ. մի գիրքը՝ 1 ռ. 50 կ. ճանապարհածախսով:

1906 թ. տարեկան սակաւաթիւ բաժանորդները կը ստանան այս 1907 թ. առաջին կիսամիակի գրքերը, որովհետեւ գեֆիցիտը մեծ լինելու պատճառով հնարաւոր չեղաւ այդ 1906 թ. երկրորդ կիսամիակի գրքերը հրատարակելու:

Թիֆլիզում բաժանորդ չլիցի և գրդել խմբագրատանը, Սապեօրնայա 5. Դիմել՝ Вѣ Редацію журнала «Азгграканъ Андесъ», Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis.